

ВЖА

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЧАСОПИС

ВИХОДИТЬ З 1995 РОКУ

№ 26, 2010

Зареєстровано Міністерством інформації України 14 листопада 1996 року, серія КВ №2296

ЗАСНОВНИКИ: КИРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ,
КИРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА	3
Соловей	4
Кобзар	10
Палієнко	13
Полулях	18
Гладир	39
II. МІЖ БУГОМ І ДНІПРОМ	43
Леонтович	44
Бондар	51
Постолатій	98
III. СПАДЩИНА	116
Кравчук-З	117
Кавафіс	163
Винниченко	173
IV. КРИТИКА, СТУДІЇ	232
Кодак	233
Хосіянова	256
Кримський	261
V. ПАЛІТРА	264
–	265
VI. ВЕСЕЛА СКРИНЯ	271
Корінь	272
Дідківський	281

Головний редактор:
Василь БОНДАР

Редакційна колегія:

*Валерій Добробатько
Григорій Клочек
Володимир Могилюк
Михайло Надеждін
Володимир Панченко*

*Віктор Погрібний
Інна Рижик-Нежуріна
Петро Селецький
Олександр Сіома
Федір Шепель*

Редакційно-технічна служба:

Валерій Нікітінський – художнє оформлення
Сергій Іваник – комп'ютерний набір та верстка

На вклейці – репродукції картин Ігоря Смичека

Машинописи розглядаються лише в першому примірнику, не рецензуються і не повертаються.

Висловлені авторами думки не завжди збігаються з позицією редакції.

За достовірність фактів, цитат, власних імен та інших фактів відповідальність несуть автори публікацій.

Редакція залишає за собою право редагувати і скорочувати текст.

Адреса редакції:

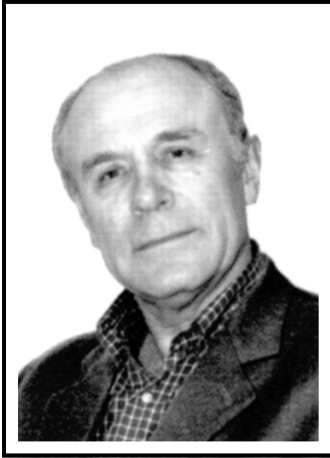
25022, Кіровоград, вул. Леніна, 28 (другий поверх).
Обласна організація Національної спілки письменників України
тел. (0522) 24-29-04

Видавець: ПВЦ «Мавік»
тел. (0522) 24-67-77

© ПВЦ «Мавік»
© «ВЕЖА»

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

Василь СОЛОВЕЙ

* * *

Від односельців зрідка віє півднем,
їх посмішки — як дзеркало криве,
Мов зрадив їх я ще до третіх півнів,
Своїх банальних віршувань кравець.

Колись, жалі залишивши на потім,
Вела у мандри мрія молода,
І я з подвір'я вдосвіта на потяг,
Весь тишею огорнутий, подавсь.

Лиш пестив спогад з присмаком ожини.
Він ще бринить, наче струна туга.
На вицвіле, схололе збайдужіння
Я райдугу в окрасу надягав.

Бо від селян світилось часто серце,
Як від пшениць на золотих токах.
Через літа таки дістався сенсу,
Що сам від себе безвісти тікав.

До краю біль не викажу нікому.
Це з ним душа творила свій псалом.
Я повсякчас у трепеті щемкому
На світлу сповідь їду у село.

* * *

І гострий булат, і тендітний блават
У суржику мови столичної.
Словами не раньмось, не раньмо слова,
Бо витечуть в душу кровницею.

Швидка електричка хай відчай ковтне.
На відстань якусь зосередившись,
Охопиш в сум'ятті осяяне днем
Довколишне рідне без ретуші.

Там села привітно з глибин постають,
Облітані ще діалектами,
Десь впусить до дива цікавість твою
Мальована хвіртка з лелеками.

Говірки місцеві спровадять у щем.
У їх незнищенність ще віриться.
І слово твоє поміж них потече,
І серце гойдатиме віршами.

СПОГАД

Перепалала ватра. Знову
Галуззя в моторош докинє.
Як оси у плодах медових,
У пам'яті твоїй думки.

Бо спогад вліз крізь поторочі,
Як вістря гострого ножа.
На самім дні глухої ночі
Тут із повстанцями лежав.

Дух лісу чувся до коріння.
Роса — як прохолода скла.
Рівняла сутінь Криворівню,
Медами в закутки текла.

Блукали тіні в оксамиті,
Душа п'яніла молода.
Та місяць капсулем . щомиті
З-за хмар тривожно виглядав.

Тут побратими розминулись.
Хто відступити забаривсь -
Живих криївки пригорнули,
А вже отому — табори.

Виносить ватра іскри в просинь,
І димом дір не залатать.
Думки ворущаться як оси.
Сотають пам'ять крізь літа.

* * *

Стихлі струни бабиного літа
Наостанок вечір золотить.
Грав на них свою жалобу вітер,
Бо негода прагне запрягти.

Горблять верби мовчазні постави,
Сутінь пригортаючи до ніг.
Палимо багаття біля ставу,
Щоб у сяйві стиха гомоніть.

Хмиз червоно крутиться в корали,
Гоготить, рвучись із німоти.
Вже й вода собі промінчик вкрала,
Щоб свою зажуру освітить.

Довгий сміх над ставом сич розвісив.
Загойдався легенький молодик.
Гріє щирість і чумацька пісня,
Не закута з часом в холоди.

І щасливі ми кудись мандруєм
По Україні тій, що вже нема.
Тільки б'ється той гарячий струмінь,
Що на цьому світі нас трима.

* * *

Глибока смутком осінь, мов криниця,
З якої вже нема бажання пить.
Така печаль спинилась у зіницях,
Немов її нічим не заступить,

Біжить автомобіль по автостраді,
І тужно йому криче вороння,
Що коней розікрали конокради
І навіть вітру вслід не перейнять.

І те село, де шанувався гостем,
Несамовитим смутком душу ссе,
Що в нім жили, кудись ішли колгоспом,
Та по дорозі розгубили все.

І лише вітер з відчайдушним свистом
Нагадує про істину стару,
Що вже давно минули дві Пречисті,
Аби Покрова вкрила все довкруг.

ЮРОДИВИЙ

До вечері біля потічка
Слались пахоші звідусіль.
Забарившись ледь-ледь до нічки,

Тихий вечір до нас присів.
Туманцю поволока срібна
Одягалася у росу. Юродивий дідок за хліб наш
Проказав нам: — Слава Ісу!

Потім вже черемшини хвилі
Чаклували поміж трьома.
Юродивий був аж на схилі,
Як трембіту, патик тримав

Клекотів щось, немов лелека,
Доки крик, наче грім, повис.
Відпихали луну смереки,
Що котилася лячно вниз.

Наче місяць підняв на роги,
Він волав у безкрайний ліс:
- Зарубай москаля отого,
Що в колибу до тебе вліз!

НА СТАРОМУ ЦВИНТАРІ

Боже, болять нам забуті могили.
Цідиться з них полиновий димок.
Знесені в старість, неначе у гирло,
Як вам пливеться у смутку думок?

Мудрі і прості, з якимись чинами...
Чайко зі степу, над ними поквиль,
Що потонули своїми човнами,
Так ось гойднувшись на горбики хвиль.

Вся тут рідня від якогось коліна.
Сум досумовують здавна хрести.
Пам'ять щемуча твоя, Україно
Боляче кинуть і важко нести.

* * *

«Йде місяць-сапка в її сон»

І. Драч

На кучугурах лютий звівся.
Хрумтить буруль щербатий рот.
Але веде бабусю місяць
На кропом здимлений город.

Бо вчора слухала, примовкла
З насінням лоскітним в руці,
Як про весну вчать скоромовки
Меткі синиці й горобці.

Бо знову бачила домівку,
І сон був маляр не скупий,
Але в зелену ту мандрівку
Балкона не переступить.

Тож знову ніжно, без принуки,
У сховок смуток покладе,
Укриє київських онуків
Та й до вікна нічного йде.

Де одягнув мороз перуки,
Латки відлиги залатав,
А місяць хоче вкlastись в руки,
Неначе сапка золота.

* * *

Ніч осяйна, як молитва,
Любощів трунок довкіл,
Місяцем вкрай перелиті
Срібні покоси пахкі.

Через сади у світання
Тиша тече в молоці.
Ще твоє тихе кохання
Спить на простертій руці.

Ще недоторкані роси
Луг одягли на свій штиб.
Мов крізь докучливу осінь
Спогади не перейшли.

Начебто не позгортались
Снігом сади і гаї.
Пахнуть в стодолі отави
Знадливо тілом твоїм.

* * *

«Переведи мене через майдан»

В. Коротич

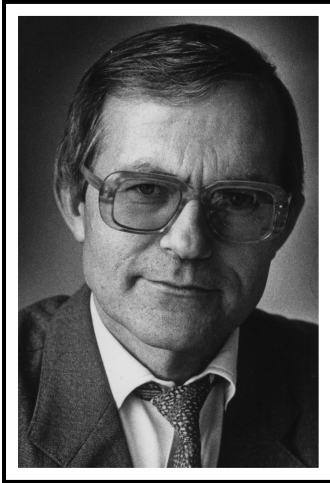
Ми перейшли через гучний майдан,
Де кожен в помаранчевім був родич.
Десь мабуть тут (нав'язливо згадавсь)
Перевести когось просив Коротич.

Хвилює люд піднесений пролог,
І жаль якийсь в невизначенім стані:
Тут наче все поділене було —
І нібито нічого не дісталось.

Тут спільний дух щемкий серця гойдав
І песимізм нікому тут не личив.
Та ледве перейшли через майдан,
Примарилось — він у чужій столиці.

Терпко пахнуть верби за городом.
Дух їх смуток мій відгородив.
Цим теплом обдурена природа,
Ніби я коханням молодим.

Ще снігами набрана палітра,
Ще в льодах стоїть весни причал,
Але серце, в провесінь зігріте,
Йде у сподівання без пручань.

Володимир КОБЗАР

Народився 27 квітня 1947 року в с.Восток (Башкирія, Російська Федерація). Закінчив Олександрівську десятирічку на Кіровоградщині, згодом факультет журналістики Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка. Працював у видавництві «Таврія» (Сімферополь), у газетах Кіровограда, на телебаченні, завідувачем літературної частини у драмтеатрі, відповідальним секретарем Кіровоградської обласної організації Спілки письменників України (1991-1995), заступником директора Центру сертифікатних аукціонів. Нині мешкає у Києві.

Автор збірок прози «Провулок Гвардійський» (Сімферополь, 1980), «На отчому порозі» (Дніпропетровськ, 1988), «Бувалічі» (Кіровоград, 1993).

Член Національної спілки письменників України

СОРОКОВИНИ

новела

Першим у списку значився Іван Коваль, робітник місцевого цукрозаводу.

За даними від надійних людей у нього, напередодні рейду, гнали самогон.

Утрюх зайшли у двір: секретар селищної ради, сільський депутат і молоденький міліціонер-сержант.

Коваль рубав дрова.

Кілька жінок-сусідок поралися біля зсунутих у ряд столів, виставляючи на стіл наїдки та напої.

З хати долинав приглушений жіночий плач.

– Тю, чи не поминають кого? – закліпав очима сільський депутат. Ото халепа... Мо' другим разом?

Молоденький міліціонер теж заоглядався.

– Та вже, раз зайшли... Чого тепер повертати голоблі? – сказав секретар селищної ради. І погукав: – Товаришу Коваль!

– Шо?

– А шо то у вас на столі?

Жінки зашепотіли:

– Казьонка! Кажі: казьонка!

- Горілка, – рівним голосом відказав Коваль.
- Де взяв?
- На базарі! Кажі: на базарі, – підказували жінки.
- Зварив, – сказав Коваль.
- А ти чув про новий закон?

– Чув. – Іван одвернувся і заходився рубати дрова.

Секретар селищної ради крякнув; сержант ніяково кашлянув, сільський депутат почухав потилицю.

– Так-так... – піджав губи секретар селищної ради. – Доведеться складати протокол.

Зашелестіли папірці.

Одна з жінок підійшла до сільського депутата і щось сказала на вухо.

Той торкнув секретаря за рукав:

– Чуєте... Мо' не треба... У нього, кажуєця, син... той...

– Шо?... Чого ти мнешся як дівка? Кажі!

– Та той... Оце... З Афганістану привезли... Сорок днів справляють...

Секретар стиха матюкнувся: якби ж знаття... Але не відступати ж тепер?

– Закон один для всіх... – сказав секретар і підійшов до столу, де стояли пляшки.

Жінки покидали роботу, загелготіли:

– Це гріх, гріх!..

– Не вказуйте мені! – Секретар вилив пляшки у помийне відро. – Все по закону...

Коваль рубав дрова.

– Оттак! – сказав секретар, витираючи хусткою обліті самогоном пальці. – Товаришу Коваль, ідіть розпишіться.

Коваль покинув дрова, розігнувся.

– Оце такий ваш закон?... Узяли живого сина, а віддали в цинковому гробу?

– Я його туди не посилав... Притримай язика...

– Ану, геть з мого двору... Геть! – Коваль пішов на секретаря.

Сільський депутат позадкував.

Сержант сказав:

– Не треба, дядьку Іване, Ходімо, товаришу секретар.

– Щоб я?... Та я таких!

Змигнула в Ковалевих руках сокира.

Молоденький сержант кинувся навперейми.

І – здригнувся, заточившись від удару.

Зойкнули жінки; зелена трава стала червоною.

– Ой мамо... як же боляче... – прошепотів молоденький сержант, скручуючись на траві.

Коваль, отямившись, кинув сокиру і став навколішки:
– Сину... як же так... я ж не хотів... ти ж такий молодий... чуєш,
не треба!

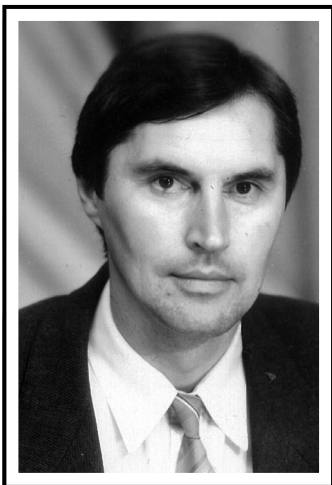
Молодого сержанта поховали через два дні. Поруч з могилою Ковалевого сина.

Мати весь час мліла.

Батько тяжко зітхав і безсило стискав кулаки.

Якась дівчина тихо плакала скраю свіжої могили.

м. Київ

Микола ПАЛІЄНКО

Народився 1944 жовтня у с. Семенівка Арбузинського району Миколаївської області. Закінчив філфак Одеського університету ім. Мечникова, вищі літ-курси у Москві. Живе в Одесі. Заслужений працівник культури України. Автор понад десятка поетичних книг. З останніх – «Свята пара Кобзаря» та «А зозулі кували...»

Лауреат літературних премій ім. Павла Тичини, ім.. Степана Олійника, «Твої імена, Одесо» та інших.

Збита копитами земляця родить,
Від дуба стежка в берег повелась.
Зимівник той-мені козацький родич,
А назва від Семена у села.

НА ПІСНЯХ НАСТОЯНЕ

ПИСЬМЕНА

Довбали в камені народи
Найперші диво письмена
З надіями, що, може, вродить
Врожай нащадкам сімена.
Розгадуєм шумерські знаки,
Таблички – скільки таїни!
А рідну мову, небораки,
Ми відсуваєм під тини.
Пішов би я довбать каміння,
Збивати пальці день при дні,
Щоб слово матері нетлінне
Горіло не вдалечині.

МІЙ КОРІНЬ

Мій корінь –
В слові «Україна» –
Сягає в глибини століть.
В нашестях ворожих не згинув,
Напалом його не спалить.
Шрамістий, розгінний, кременний,

Росою і хлібом пропах.
Він змалку увесь українний,
Мій корінь тече до Дніпра.

В чужій хаті на старому знімку
Молодою матір я впізнав.
Із дівчат зібралось їх сімка,
В кожній щ доля у піснях.
Крайня зліва в хусточці крапчастій
Моя мати перед виданням...
Збагативсь я на дівоче щастя,
Що розкрила в хаті давнина.

Мамина усмішка так знайома,
В тій усмішці крилечка – літа
Осіtilись наче був я вдома
Й на руках у батька підлітав.

ВІДТІНКИ СЛОВА

Відтінки слова різнобарвні,
Як пори року у садах:
За квітанням невзабарі
Багрець на листя осіда.
А павутиння, мов на згадку,
Кудись пливуть – ніхто не зна.
І у зими свої повадки –
Снігів ярста бідизна.
У словім – м'якості і суворість,
Чари світань і вечорів.
І смуток журавлів в дорозі
Над плесом озера вгорі
Відтінки слова дивовижні,
Та те коли з народних вуст.
Народ тоді лиш буде вічним,
Як мову в тирло не знесуть.

ПОБРАТИМИ

Як прийшов до Рильського Малишко
На вечірній вогник у вікні,
Фронтову приніс в дарунок книжку,—
По війні було це в Ірпені.
Скільки ж бо вони не зустрічались,
Як в піснях співається – вікі!
Будуть ще рибальські в них причали,
Виріжуть ліщини на вудки.
Будуть ще під явори поїздки,
Що ведуть в обухівські краї.
Начиталось віршів на дві низки,
Десь недавно писані і які.
Згадували потім побратими,
Як під щебет вранці горобців,
Вдвох шукали підходящу риму,
А садок у Рильського зацвів.

Можливо й справлять більшовицький з'їзд
Як у Кремлі – дерева, сонце, тиша,
Щоб ще народ програмами роздіть,
Тільки щось Ленін в центрі поблідішав.
Мабуть, дійшло – дурити вже не час,
Краще б сидів ото собі в Розливі.
Хтось Вкрав картуз, тагнуть пальто з плеча,
І ленінці новітні щось ліниві.
До комунізму заросли шляхи,
Може в парку не будуть тормосити,
Чому аж до пеньочків дожились,
Щасливо зірка тільки в небі освітить.
Як не ходив, до ідолів й не йду,
Щоб душу страмно знову не ятрити,
Бо ще якийсь, дивився, у ряду.
Жебракувать покличе в підвороття.

УКРАЇНСЬКІЙ ЖІНЦІ

Ти прийшла і Кафи і Стамбули,
Нагорнула сліз у пелену.
Коли любиш – усім серцем любиш,
Із твого не вийти полону.

А твоя краса по всьому світу
На піснях настояна цвіте.
То на тебе задивлявсь Овідій,
З дому римський вигнаний поет.
У вінку терновім Богуславка,
В польовому, серденьку Чурай.
В іддавен зозулі накували.
Буде більш розлуки, ніж стрічань.
Та до цього звикла степовичка,
Вічно сіє і збира жита,
Нитку силить блискавку у вічко,
Щоб скололе небо зашивать.
Українська жінко, іменами
Ти багата у крутих віках.
Хто в біді, нікого не минала,
А свою молола в вітряках.

СКАЛКА

Знов поезії гріє скалка,
Що блукає в моїй душі.
Промінці навкруг розплескала,
Як траплялося і давніш.
Гори, вогнику... Мить натхнення
На вершечку аж подаруй.
Хай побуде в гостях у мене,
Та засакає часом друг.
Бо тоді народиться слово,
Сповиватиму в пелюстках.
Я за нього згоден в неволю,—
Скалко, скалочко, не втікай.

КРИМІНАЛИ ДИТИНСТВА

Одягаєсь, Миколко, підперізуйсь,—
Сестра будить по солому йти.
І дає мені кухвайку сіру,
Замість пряжки в мене є дроти.
Перевірив ними затягнутись
І мороз ніякий не страшний.
А надворі вже влягалася хуга,
Ані звуку в сніжній тишині.

Топаєм удосвіта до скирти,
Де, напевно, сплять іще зайці...
Хто мені посміє докорити,
Що ворущу спомини оці.
В ті часи жорстоко правив Сталін,
Тюрмами забитий був Сибір...
У ту зиму нас не упіймали,
Хоч погрітись трохи було чим.
Всі мого дитинства кримінали –
В'язки з поля згинули в печі!

РІДНІЙ ХАТІ

Я колись до тебе не приїду,
Моя хато, тільки не журись.
Ми удвох читали «Енеїду»,
І літали разом до зірниць
Я даремно світом не торохкав,
На легкі пробіжки не зманивсь.
А збивався часом із докори,
Ти світила вікнами мені.
Йти в розлуці додавала сили,
Твоїм вікнам це горить, горить...
Хай тобі насняться новосілля
І увесь наш хліборобський рід.

м. Одеса

Сергій ПОЛУЛЯХ

Народився у 1954 році в місті Олександрії Кіровоградської області і до приходу в журналістику, у віці До 38 років працював вантажником, шахтарем, зварником, майстром виробничого навчання, золотошукачем, бізнесменом, був студентом, солдатом. З 1992 року в журналістиці: працював головним редактором на кількох приватних телеканалах Олександрії і Кіровограда, має досвід роботи в телевізійних, радіо, інтернет і друкованих засобів масової інформації. Проживає в місті Кіровограді.

Окремі вірші й оповідання опубліковані в газетах Кіровоградської і Магаданської (Росія) областей.

ЗАПИСКИ СТАРАТЕЛЯ

БАНОЧНЕ ПИВО

З давніх-давен шукачі золота, старателів, вважали багатіями. На пошуки золота, чи в Росії, чи на Алясці, теж їхали не за романтикою «і за запахом тайги», а за грішми. «Золота лихоманка» має лише одну причину – гроші. На Колімі, якщо в міжсезоння ви потрапляєте в компанію таких самих бурлак, які намагаються на наступний сезон влаштуватися у кращу артіль, обов'язково почуєте розповіді про вартість «трудока», тобто денного заробітку, про золоті самородки, дізнаєтесь про заробітки давніх старателів, почуєте про те, як вони їздили по Магадану на кількох таксі: в одній машині везли речі старателя, а в іншій їхав він сам.

Де мед – там і мухи, тому поряд з розповідями про вдалі сезони і гулянки після них можна багато чого почути і про втрату всього заробленого на якійсь таємній «малині» чи в ресторані. Такі ж історії можна почути від колег у сезон, хоча рідко доводилося зустрічати безпосередніх учасників подій. А вони справді були.

Працював у нас на дільниці бульдозеристом Микола Іванович, вже немолодий золотошукач, родом із Запорізької області. Потомок запорожців, він і сам був схожий на персонажів репінської знаменитої картини. Мав доброзичливу вдачу, хитро усміхнені очі – козак та й годі, дарма, що без оселедця, а замість шапки-бирки постійно носив старенького картуза-восьмиклинку. Надзвичайно простий у поведженні, він крім усього вирізнявся ще й тим, що ніколи не вживав технічних, пра-

вильних термінів і назв. Казав, наприклад, трактор, а не бульдозер, бульдозерний відвал чи ніж називав лопатою, а шестерні в нього взагалі були трибками. За це молодий напарник, Володька з Києва, часто незлобиво називав його селом, але інколи виходив з себе, ображаючись на зневагу високого звання колимського бульдозериста. У відповідь Микола Іванович лише посміхався і продовжував говорити так, як йому подобалося.

Якось, коли начальника дільниці, на наше щастя, десь носило, Микола Іванович з напарником ремонтували свого фантомаса – так на Колимі називали бульдозер Т-180. Поряд на ремонті стояв ще один бульдозер, промивальники доводили до ладу насосну станцію, робив свою роботу зварник, поряд працював токар. Одне слово, компанія зібралася чималенька. За своєю звичкою Микола Іванович вкотре назвав бульдозер трактором. Володька, втомлений і знервований після безсонної ночі, завівся і порадив трактористові самому ремонтувати трактор, а він, бульдозерист, ремонтуватиме тільки бульдозер, коротше кажучи, «роби сам». Володька, колишній київський токар, дуже хотів стати шанованим на Колимі спеціалістом-бульдозеристом. Це на материку тракторист непрестижна професія, а на Колимі справжні бульдозеристи, хто знає машину досконаліше, ніж свої п'ять пальців, зможе відремонтувати її в будь-яких умовах, розуміється на ґрунтах і розкритті полігонів, – цінуються на вагу золота. Про добрих бульдозеристів серед золотощукачів ходили легенди. Таких людей цінували і поважали. Володька хотів бути саме таким. Він сердито засмавив цигарку і всіявся на ящик з болтами та гайками. Микола Іванович, доброзичливо мружачись, теж присів перекурити. Підтягнулися інші старателі, і виник стихійний загальний перекур. Хлопці, які були свідками невеликої сварки, почали заспокоювати Володьку. Земляк Миколи Івановича, невисокий товстун, якого позаочі дражнили «супутником», усівся на грубезному пенькові, який підставляли під бульдозер, коли ремонтували ходову, і авторитетно заявив: «Ти, Володько, не казиси. Так ти його на проймеш. Його навіть бандити в Москві не збили з пантелику...». Почувши таке, хлопці підсунулися ближче: «Які бандити? Ану, розкажіть». Микола Іванович лише усміхнувся, а «супутник» підтримав колектив: «Миколо, чого ти скалишся? Хлопці нічого не знають. Розкажуй, а ми сядемо відпочинемо, поки того звіра немає», – і він махнув рукою в бік дороги, по якій у своїх справах поїхав начальник. Микола Іванович не опирався, почухав потилицю й почав: «Оце ти згадав. Я вже і забувати став. Ну, то слухайте. Після сезону 84-го року прилетів я в Москву. Виїхав у місто і пішов на пошту зняти з акредитива гроші. Нащо вони мені були в Москві – не пригадую, але пішов. Став у чергу, здав акредитив на дві з половиною тисячі, щоправда, довелося трохи постояти, бо людей на пошті було багатенько – Москва все-таки. Отримав гроші, вийшов на вулицю, закурив та й думаю: куди його податися, бо до літака чекати ще довгенько? На дворі осінь, ось-

ось дощ зірветься, а я в підjackку й картузі, бо пальто залишилося в че-
майдані, у камері схову. Стою, боюсь, що намокну, думаю, може, зразу
в аеропорт поїхати, хоча і походить кортіло. Коли це підходить до мене
такий чорнявий (вірменин чи грузин – хто їх розбере?) та і питає, мов-
ляв, вам пиво в банках заграничне не треба? Тут недалеко викинули,
мовляв. А я його, того баночного пива і в руках ніколи не тримав. Пове-
зу, думаю, своїм покажу і сам покуштую, тим більше, що в кишені у мене
була сітка-авоська. Було куди, значить, пиво поскладати. Стою, думаю,
а чорнявий, молодий такий, і каже – ми туди якраз ідемо, можемо під-
везти, ось і машина стоїть. Я ще собі подумав, от підвезло – на машині
прокатаюсь, швидко обернемося, а то блукай потім пішки. Пішли ми,
коли дивлюся – і справді стоїть «Жигулик», а в ньому ще один чорнявий
сидить за кермом і дівчина з ним в салоні теж сидить. Сіли ми з новим
знайомим ззаду водія і поїхали. Їду, роздивляюсь на всі боки Москву:
люди, будинки старовинні... Їхали, не сказати, щоб довго, аж ось завер-
нули в закуток – навкруги самі глухі стіни, ще й без вікон. Я без усякої
задньої думки, як той дурень, дивлюсь, де ж це тут баночним пивом тор-
гують? Ще й подумав про себе: ти диви – товар дефіцитний, а черги
немає. Коли це чую, мені щось у бік уперлося, я хотів приборати, аж це
мій сусід приставив мені до печінки ножа і каже: «Вже приїхали, давай,
діду гроші і щоб без шуму, а то приріжемо і викинемо тут на смітник».
Я трохи перелякався, та й грошей стало шкода – аж до смерті. А він
чавить у печінку, от-от підjack проріже. Водій теж до мене з ножом обе-
рнувся. Робити нічого, місце глухе, безлюдне, ножем чикнуть – ніхто і
«ой» не почує. Витягнув я гроші з-за пазухи і віддав, трохи не плачу-
чи. Вони гроші вхопили, мене з машини витурили і – по газам. Втекли.
Правда, поки вони доїхали до повороту, я запам'ятав номер машини
– його було добре видно. Постояв-подумав, та й пішов шукати міліцію.
Тоді ще міліція в Москві нашого брата так не шерстила, як зараз. Недо-
вго й ходив, поки наткнувся на відділення, заходжу: так, мовляв, і так,
товаришу капітан, щойно обібрали мене в столиці... І доповідаю: ма-
шина така-то, номер її такий-то. Вони в міліції довго сміялися з мене,
але попросили погуляти і оголосили в мікрофон про мою пригоду. Типу
план «перехват» організували. Чекаю, роздивляюсь, вийшов на вули-
цю покурити. Трохи заспокоївся, думаю: жінці нічого не скажу, а гроші
зніму з книжки вже вдома, вона й не дізнається, а то лементу буде, хоч
з хати тікай. Чекаю я, значить, коли це через годину-півтори заводять
міліціонери мого чорнявого знайомого, який пропонував мені баночне
пиво. «Він?» – питають. «Він», – кажу. Оформили протокол, дали мені
перерахувати гроші і розписатися. Ті дурні навіть пачку не встигли ро-
зірвати. Я гроші за пазуху, подякував і збираюся йти, коли це в двері
влітають двоє чорнявих, але вже інші. Поговорили про щось з капітан-
ом, а тоді давай мене до рідної неньки просити, щоб я заяву забрав:
мовляв, врятуй молодшого брата від тюрми, ми тобі вдвоє повернемо,

пожалій наших батьків – хлопець молодий, пожартував трішки... – «Ні, – кажу, – мені вашого не треба. Мені вернули моє, а за своє самі тут розбирайтесь». Та й пішов собі з богом. І баночного пива мені перехотілося. Випив, аж коли додому приїхав. Нічого хорошого в ньому немає. З діжки пиво смачніше».

Микола Іванович усміхнувся і замовк, зате ми насміялися! Це ж треба – дурень дурня грабував. Він погодився легко: «Виходить, що так». Ми відпочили. Сонце вже почало ховатися за сопку. Потягло прохолодою, задзижчали комарі. Микола Іванович встав і потягнувся: «Ну, що Володько, підем далі трактора робить? А ти вже йди спати, я сам впраюсь і виїду у твою зміну, в ніч». І подався до фантомаса.

Володька лиш засміявся й попрошкував слідом за напарником.

НЕ ЗРОБИШ – НЕ ЗАРОБИШ

Зрідка до нас на дільницю потрапляли журнали. Особливо подобалися «Кино» чи «Советский экран», бо в кінці 80-х у журналах уже почали публікувати фотографії напівголених актрис. Такі журнали довго ходили по руках, їх роздивлялися і разом, і поодиночі, але цікавість ніяк не минала – що поробиш, коли ми були позбавлені нормального життя на багато місяців, але справа навіть не в цьому. Нам, хто щороку спочатку випадав, а потім повертався «у світ», до нормального життя, аж через 8 місяців, коли ми їхали у відпустку, зміни в житті країни кидалися в очі особливо виразно. Скажімо, восени повертаємося ми з артілі додому і купуємо в газетних кіосках брелоки для ключів, з пластиковою фотографією красунь у купальниках, бо ціна йому три карбованці, але такого дива ми ще не бачили. Тим більше, що їдемо у відпустку і хочеться здивувати друзів. Ми ж і не туди, що друзі все це бачили раніше за нас. Весною їдемо назад в артіль, а в Москві вже продають брелоки з такими ж фотографіями дівчат, але без верхньої частини купальника. Ми знову накидаємося на таке диво. Після сезону їдемо восени додому, а ці дівчата – вже зовсім голі! Поки ми один сезон не бачили світу, вони вже встигли роздягнутися. Демидович, маленький татарин, бульдозерист, який з тайги далеко не вилазив, бо жив із сім'єю в колимському селищі і далі Магадана взагалі не виїжджав, теж роздивлявся це диво, але врешт-решт плюнув і скФазав: «От ви думаете, що це гарно. А не хочете, щоб оце була твоя дружина чи дочка?». Молодь з ним не погодилася: це ж тільки картинка, мовляв. «Ага, – продовжив Демидович, – нічого доброго такі картинки не дадуть. Недавно вони були одягнені, а тепер голі. Зразу картинки роздягнуть, а потім і до живих людей дійде. Тоді не ображайтесь». Старий татарин, такий маленький, що, стоячи на гусеничному полотні, не діставав головою і даху кабіни, розумів краще, ніж ми, молоді й здорові, і краще, ніж партійне керівництво.

Звичайно, ми відчували, що в житті щось відбувається, але те, що в країні все не так, ми бачили вже давно. І справа навіть не в голих дівчатах з журналів, а в роботі.

Робочий час в старательських артілях тривав 12 годин, але ця норма нашого трудового законодавства існувала лише на папері. Ми працювали стільки, скільки було потрібно, щоб виконати свою роботу і забезпечити безперебійну промивку. Звичайно, нас підганяло начальство, але все ж головним рушієм трудового ентузіазму була наша совість. Відбути в артілі номер «аби день до вечора» не виходило. Над нами висів постійний страх звільнення, це правда, але правда й те, що в артілі їхали заробляти гроші, а на це здатні лише генетично працелюбні люди. Звичайно, траплялися і ледацюги, але це були одиниці і, як правило, відбувши один сезон, їх на роботу більше не брали. Залишалися лише трудяги, проте і їм було важко витримувати такий ритм життя в постійній роботі. Зате ми прекрасно бачили різницю між справжньою роботою в артілях і удаваною роботою на материкових підприємствах. Як і в кожній бригаді, без розмов, хто більше, а хто менше працює, не обходилося і в нас, але на цьому справа й закінчувалася. Люди, які приїздили працювати в артілі, мовби переходили в інший вимір. Всі знали, що від твоєї особистої праці напряму залежить кінцевий результат колективу. Не зробиш – не заробиш, знав кожен старатель, і не зробимо – не заробимо, відчував кожен колектив у цілому. Ми не лише знали це. Ми це відчували на власній шкурі, тоді як на материках лише гралися у високі слова про п'ятирічку якості чи ефективності, а насправді в країні розвинутої індустрії було давно забуто основний принцип праці, про який знали і яким жили старателі: не зробиш – не заробиш.

Не раз хтось із новачків, збираючись закінчити роботу за розкладом, спочатку наривався на осудливий погляд напарника, а потім, якщо не робив висновків, і на конкретні претензії. Віктор Іванович, бульдозерист із багаторічним стажем, який знав багато народних приказок, якось сказав напарнику, який вже хотів шабашити, хоча ремонт ще не закінчили: «Тут, хлопче, треба працювати досхочу. Це тобі не при німцях на бубоні грати. Давай краще покуримо, а тоді швиденько докрутимо оці гайки, щоб уночі не ганялися. Ти підеш спати, а я поїду на полігон. Якраз моя зміна підійшла».

Напарник пізніше довго допитувався, що означає приказка про німецький бубон, але дядько лише сміявся: «Кажуть, що у війну в селі думали, ніби при німцях нічого не треба робити, а воно вийшло навпаки, зате приказка залишилась. У нас німці, мені батько розповідав, колгосп не розігнали, а назвали громадським двором, там люди працювали, як і при совітах – за палички. Німці, правда, культурний народ і абияк не робили. Всі овочі з громадського двору вони перевозили тільки в корзинах. Ми картоплю чи яблука на вози вантажили насипом, а вони все возили в тарі з лози. Одного разу агроном чи хто там дав дівчатам наряд

– висадити ділянку лози, щоби з неї вирости верби для корзин. Німець показав як саджати лозу і як її утрамбовувати, та й поїхав. Дівчата стали в шеренгу і кожна пішла своїм рядком – тикають лозу в лунки, а лунки були заготовлені ще з учора. Ввечері приїхав німець перевіряти роботу і пішов впоперек поля, пробуючи саджанці. Надибав на один, який легко виривався з лунки і пішов по цьому рядку, смикаючи кожну лозину. Насмикав їх цілий пучок, а тоді зібрав дівчат, перевірів за папірцем чий це рядок та як всипав дівчині отим пучком прямо по штанцях, то на другий день вона так втоптувала лозу, що її рядок був твердим, як найжджена дорога. Отак-то, а ми робити геть розучилися. Рудого німця на вас немає, от що вам потрібно».

Іванович розповідав це в тайзі, де він бульдозером валив дерева, а ми руками розбирали ці завали й потім збирали стовбури у в'язки, щоб тягнути їх на стан для будівництва. Біля вивернутого коріння залишалися брили мерзлого ґрунту з мохом, а на ньому червоніла мінулорічна брусника. Ми її збирали й їли, сидячи на перекурі. «Да-а, розбалувався народ, – продовжив зварювальник Сергій. – Я, коли вперше приїхав з Колими, пішов у монтажне управління. Дивлюся, а народ не хоче працювати ні за які гроші. Я за звичкою доробляю до п'яти вечора, як кажуть, до гудка, а хлопці вже давно сидять десь по закутках – гріються. Спочатку я мовчав, а потім давай їх потроху підганяти, так куди там! Ти, що кажуть, комуніст? Це того, що всі бригадири, які змушували своїх людей хоч якимось працювати, були комуністами. Ні, кажу, просто працювати треба по совісті. Не дай бог, чогось на дільниці немає. Чи цегли, чи металу, чи кисню. Тоді в бригаді свято. Всі сідають, і чекають, хоча б і три дні, доки начальство не забезпечить, а самим вирішити проблему ніхто й не подумає. Я, за артільською звичкою все економити не розкидав електроди, а збирав навіть маленькі недопалочки і складав в окремий футляр. Буває, що для прихватки чи якогось незручного місця треба коротенький електрод. Тоді, щоб не псувати цілий, я беру свій недопалок електрода, а вони сміються – та цих електродів у складі хоч греблю гати, а ти шматочки збираєш. Така там економіка з економією. Не знаю, чи можна з нею побудувати соціалізм, а капіталізм – точно не можна. А то якимось пішов працювати у відпустці в одну будівельну контору. Робота – не бий лежачого. Мені слюсарі підносять труби. а я їх тільки зварюю. Не те, що тут: сам принеси, сам звари, сам закопай ще й без помічників. Наші чотири бригади, а в бригаді – зварник і три слюсарі, працювали на школі. Скільки я там був, вони жодного разу не допрацювали до вечора. Вкрадуть труб чи ще щось, продадуть і з обіду вже сидять у вагончику, п'ють вино чи самогон. Зате коли приносять розрахунок – скільки образ! Тільки й балачок про те, чому мало закрили? А за що, кажу, тобі платять? За те, що вино п'єш на роботі?». «А чого ти ображався, тобі ж і платили більше?» – запитав молоденький водій Славко, якому машини не дісталося, тому він працював будіве-

льником. «Та якби ж т.о. Я, по правді сказати, тоді сам зробив більше, ніж усі чотири бригади, але їм чомусь заплатили більше, ніж мені. Стаж, бачиш, у них більший».

Кожен з нас знав десятки таких історій, адже ми бували в усіх кінцях Союзу і всюди було одне і те самісіньке, що в колгоспах, що на заводах. Газети пишуть про трудові подвиги, начальство закриває наряди, а народ – ні за холодну воду. Навіть приказки придумали: руб у день і рано дома; не робити – можна жити, а не жерти – можна вмерти; щось працювати захотілося, піду полежати – може, пройде?.. Без стимулу або батога ніхто працювати не буде, а Радянський Союз дуже довго працював «на ставці». Це коли робітники думають, що вони працюють, а начальство думає, що воно платить робітникам заробітну плату. Бувало, запитаєш у знайомого: як робота? а він так поважно відповідає: я на ставці. І відразу зрозуміло, що він задоволений, бо якась зарплата йому гарантована, а працював він чи ні – нікого не цікавило. Тоді на роботі у чоловіка залишається лише один інтерес – вкрати. І тягли з виробництва все, що може знадобитися в хазяйстві – цеглу, метал, дошки, інструменти. А на Колимі, в старательських артілях, крадіжок не було, бо всі знали, що вкрати ти можеш лише в себе. Олексій, який колись працював шахтарем на Донбасі, коли ми завели розмову про крадіжки, розповів таку історію: «Був у нас на шахті директор. Потім його перевели майстром нібито за те, що конфіскували будинок, який він збудував для себе, а потім там поселилися аж чотири сім'ї. Сіли ми в шахті відпочити і зайшла мова про крадіжки – на шахтах крали добряче. Він і каже, що у Радянському Союзі є приблизно 100 мільйонів робітників. А якщо, каже, кожен вкраде хоча б на карбованець, це ж ціле місто можна збудувати? Я не витримав і кажу: у нас робітники крадуть руками, а начальство – вагонами і машинами. Це вже буде не одне місто».

Таким розмовам, особливо коли почали створювати кооперативи, не було кінця. Пішли чутки про скажені зарплати, які отримували бізнесмени. Порівняно з ними навіть старателі ставали старцями. Мудрий Віктор Іванович, коли в кінці сезону ставив свій бульдозер на консервацію до весни, довго мовчав, а тоді сказав: «Не буде толку з усього цього. Горбачов надумав підняти зарплату начальству, інженерам, престиж їм підняти, а за що? Ти спочатку зароби, а потім і питай про гроші. Як це так – вони заробляють у кооперативах більше, ніж ми разом? Наш голова отримує на 800 рублів більше, ніж я, і він за них б'ється, щоб заробити своє. Як і ми рвемо жили за наші гроші. От згадаєш колись моє слово: якщо дбають про начальство, а про робітників забули – не буде толку. Якщо всі гроші начальству, а робітникам дулю з маком – толку не буде. Ніколи і ніде».

АТЕЇСТ

У Радянському Союзі бога не було. Що поробиш, коли ми виховувалися атеїстами і богоборцями? Однак віруючі люди таки були. Працював у нас в артілі бульдозерист з Рівненщини Василь, невисокий сивуватий чоловік, який відкрито не молився, але в ньому була присутня справжня релігійність. Він приїхав до нас на дільницю взимку, на вантажівці, і перші слова, які ми від нього почули, були: «Господи, пронеси», а пізніше він розповів нам свою пригоду. Ще будучи на центральному стані артілі, він наслухався, що начальник дільниці, куди його направляли, справжній звір, бо людей їсть поїдом, весь час чіпляється, звинувачує у всіх гріхах і лякає звільненням.

Отож сів Василь у кабінку ЗІЛа біля водія і поїхав на дільницю. Дорога довга, навколо лише білі сніги та стовбури дерев. Розговорилися, правда, водій більше мовчав, а Василь розказував, який звір начальник дільниці, до якого його направили працювати, як він мордує людей, як виганяє за будь-яку провину, як його страшенно не люблять в артілі і проклинають. Приїхали на дільницю і тільки тут Василь зрозумів, що водій, з яким він їхав, і є тим самим начальником-звіром! Ми довго сміялися, але Василеві було не до сміху. Він боявся, що тепер його почнуть зживати зі світу, але якось обійшлося, правда, його посадили на найгіршого бульдозера, «тросовушку» ще 60-х років, у якої відвал піднімався не гідравлікою, а тросом. Напарником у нього був молодший за нього Анатолій, теж з України. Хлопець трохи флегматичний, але страшенно лайливий. Всі технічні терміни він заміняв матюками, та й у роботі він розмовляв не інакше, як «через слово мати», тоді як Василь не лаявся взагалі.

Як і всі, роботу свою вони почали, розібравши бульдозер до голої рами, а потім почали перебирати й монтувати назад усі деталі і механізми. Збоку це було дуже смішно. Толик щохвилини лаявся, навіть тоді, коли не було причини. Просто він так розмовляв, робив це без злості, підсвідомо. На кожну його «кучеряву» репліку, Василь благально відповідав, просячи не лаятися, особливо коли напарник завертав «у бога»: «Толю, чого це ти бога клянеш? Так не можна», а через хвилину знову це саме, на що Толик флегматично і регулярно «посилав» Василя і до бога, і до якоїсь матері, а то і ще далі. Отак, лаючись і борючись із лайкою, вони й працювали цілий сезон. Коли передавали один одному зміну, повторювалася та сама історія, що й на ремонті. Толик, здаючи зміну, розказував, що зламалася «ота» і заміняв назву деталі на матюк, а Василь йому заперечував: «От якби ти не лаявся і не гнівив бога, то направляйка не полетіла б».

Найсмішніше те, що їхній бульдозер, складений, як у нас жартували «за допомогою молотка, зубила і якоїсь матері», сезон відпрацював чи не найкраще, тобто дуже рідко зупинявся на ремонт. Він, у силу малої потужності двигуна, більше використовувався для господарських

потреб: возив кригу з річки для води, тягав ліс, який ми заготовляли для будівництва, розчищав снігові замети, але коли ламалася інша техніка – виручала «тросовушка». На полігонах інколи випадали дні, які ми називали «Прохоровкою», де у війну було підбито безліч радянських і німецьких танків. В такі дні на ремонтній базі могли зібратися чи не всі бульдозери, і хлопці ремонтували їх без сну і відпочинку, бо у промишляний сезон, який займав трохи більше ста днів, кожен простій був неприпустимий. Найгірше, коли зупинявся бульдозер, який стояв «на подачі», тобто подавав піски на промивку. Тоді виручала тросовушка, яка днями безвідмовно розмірено стукотіла двигуном, подаючи на промивку пісок, хоча пісок – це умовна назва. Часто маса складалася з таких валунів, що бульдозерист був змушений відтягувати їх у бік за допомогою троса. Звичайно, інколи ламалася і тросовуха, бо неможливо, щоб машина відпрацювала цілий сезон на таких важких, суцільно кам'яних ґрунтах, не зупиняючись ні на годину, ні вдень, ні вночі, але як правило тросовуха надійно торохтіла на подачі під час найбільших «прохоровок». В такі моменти навіть начальник не міг приховати посмішку і хвалив бульдозер, але не екіпаж: «Ти диви, цим ідіотам дісталася справжня машина. Якби не вона, вас усіх треба було б давно розігнати».

Василь про це знав і в кінці сезону насмілювався підійти до начальника: «Бачите, як наша машина відпрацювала сезон? А знаєте чому? Бо я кожного дня молився богу, щоб вона нас не підвела». Толик і тут не втримався: «Хрен би вона не підводила, якби я її не ремонтував». Всі засміялися, але Василь продовжив захист релігії: «Та вона ж і ламалася лише тоді, коли ти дужче лаявся, ніж я міг попросити бога. Хіба за тобою до нього докричишся?»

ВЕДМЕЖА АТАКА

На Колимі ходить безліч історій про напади ведмедів на людей. Переважно ці напади закінчувалися трагічно. Дикі тварини розривали нещасних, які чомусь траплялися на ведмежій стежці. Розповідали, що ведмеді часто навідувалися навіть у селища і залазили в дерев'яні склади з провізією, знищуючи її безжально, особливо любили банки із гущеним молоком, які роздавлювали своїми лапами чи розривали кігтями, неначе паперові. Казали, що від ведмедя марно ховатися на дерево, бо на дереві він дістане людину найшвидше. Не раз доводилося чути, що справжні мисливці не бояться ходити на ведмедя з рогатиною (це не рогач, а дрючок з гострим рогом на кінці, як спис), а то й просто перемагають звіра голими руками у прямому розумінні, засунувши йому в пащу руку по плече, від чого у звірюки начебто виникає рвотний рефлекс і він не годен пустити у дію свої страшні щелепи. Отже, чисто теоретично до зустрічі з ведмедем ми були готові непогано.

Чути ми про це чули, але побачити ведмедя наяву – не випадало. Доки не почали працювати на струмку, який протікав довгим, кілометрів з п'ятнадцять, залісненим розпадком. Там було багато глухих місць, до яких ми ніколи не наближались, бо полігони розташовувалися вздовж струмка, хоча і далеко один від одного. Тож ми й ходили лише дорогою обіч струмка, бо підніматися в тайгу не було потреби. Років за двадцять до нас тут працювали інші старателі, які залишили по собі цілі гори відвалів. За десятки років старі відвали заросли тайгою, коротше кажучи, місця для ведмедів тут вистачало.

Того літа дощило і лісові дороги були вологими. Якось, працюючи на полігоні, я пішов в обід назбирати голубики, надзвичайно крупної, наче вишня, тільки синього кольору. І ось раптом на мокрій дорозі я побачив сліди босої людської ноги, а коли придивився, то розумів, що це слід ведмежої лапи, бо на торфі відпечаталися величезні кігті. В слідах, які тяглися вдовж дороги, ще стояла вода. Не треба бути великим слідознавцем, щоб здогадатися: тварина пройшла тут зовсім недавно, можливо годину-півтори тому. Я полохливо озирнувся, збирати голубику зразу перехотілося, бо чув раніше, що ведмеді теж люблять нею ласувати, як і малиною – вона теж росла в розпадку. Тривога моя посилилася ще й тим, що в тайзі, влітку густій і непроглядній, я перебував сам-один.

Того разу все обійшлося, але скоро про медвежі сліди, які все частіше почали зустрічатися навколо селища, заговорили й інші. Бульдозеристи, яким доводилося ходити вночі тайгою, навіть запалювали смолоскипи з вимоченого у солярці клоччя, щоб відлякувати ведмедів.

Одного разу я довго не міг заснути. Це було в серпні, коли темрява трималась не довго, а більша частина ночі була схожою на туманний світанок. Мені весь час вчувалися чужі кроки, а це могли бути лише бульдозеристи, які приходили, щоб забрати мене на полігон лагодити бульдозер. Таке траплялося ледь не кожної ночі і тому я завше спав тривожним сном, майже не відпочиваючи. Так було й того разу. Я не витримав очікування і вийшов на вулицю до їдальні, яка стояла на самому березі струмка, напиться квасу, що зберігався у великих діжках в дерев'яному продуктовому сараї. Не зважаючи на ранню пору, на вулиці стояли ще два бульдозеристи в одних трусах – як спали, так і вийшли. Вони сказали мені, що ось до їдальні підійшли двоє ведмежат і он сидять під берегом. Мені, зрозуміло, кортіло побачити таке диво, тому щоб краще роздивитись, я відійшов трохи вбік, а хлопці були біля самої їдальні і берега за нею бачити не могли. Раптом я помітив, що на берег піднімається на чотирьох лапах не ведмежа, а величезний бурий, майже чорний кошлатий ведмідь. До нього було кроків з п'ятнадцять-двадцять – його було добре видно. Тим часом ближче до їдальні підійшли і хлопці, але вони ведмедя ще не бачили, а він їх уже помітив. Я спробував шепотом їх попередити про великого ведмедя, але вони мене не почули. Мале-

ньких ведмежат у струмку біля їдальні ми бачили напередодні вдень і вони смішно втікали від людей, розбризкуючи воду, тож їх можна було не боятися. Якби я голосно закричав, то, може, нічого б і не сталося, хоча – хто його знає... Ні з того, ні з сього тварина раптом піднялася на задні лапи і пішла просто на бульдозеристів. Вони кинулися тікати, погубивши кімнатні капці, що їх ми взували після роботи. Один з бульдозеристів упав, поздиравши об каміння коліна і лікті. Не знаю чому, але на мене напав такий переляк, що я не дуже розумів, що відбувається, однак теж кинувся бігти до балків – мабуть, спрацював тисячолітній інстинкт людини, яка знає, що таке справжній ведмідь. Тим не менше залишками свідомості я розумів, що треба якось рятувати «блатного», як ми називали Миколу через його густе татування по всьому тілу. Якимось чином я згадав, що ведмеді бояться крику і шуму, тому почав кричати на бігу – ноги несли мене самі. Тим часом босі бульдозеристи мене перегнали, бо бігли коротшою дорогою, і я опинився сам на сам зі звіром, який переслідував мене трохи позаду. Розбуджені моїм криком, з найближчого балка виглянули інші старателі і чомусь збилися у дверях. Озираючись, я побачив ведмедя всього за два-три кроки від мене. Він здався мені схожим на паровоза – чорний і могутній. Мені зразу стало зрозуміло, що голими руками йому не протистояти. Якимось дивом я різко звернув до балка і став протискатися в двері, а краєм ока побачив, що тварина розвернулася і потрюхикала назад до струмка. Ранок був туманним, і мені здавалося, що я спостерігаю зйомки уповільненою камерою. В балку хлопці з переляку повистрибували на нари, неначе сподівались таким чином врятуватися від звіра, але швидко оговталися, бо не встигли перелякатися так, як ми. До ранку ніхто вже не лягав.

Згодом мене довго дражнили, розповідаючи, як я тікав від ведмедя і кричав щось незрозуміле. Їм усім було дуже весело, а мені не дуже, тому я відмовчувався. Я відповів лише «блатному», який теж почав підсміюватися разом з усіма: «Миколо, а що б ти робив, якби він тобі зіпсував наколки, намалював би знову, чи так і ходив із голим м'ясом?».

Через кілька днів з артілі привезли «ведмежі» патрони і наші водії з геологом зробили на даху їдальні засідку й таки підстерегли ведмедя, застреливши його, коли він знову підходив до їдальні. Кажуть, що він став таким нахабним тому, що цього літа бракувало їжі. Це була велика тварина, самець. Коли з нього зняли шкіру, було дивним бачити м'язи, абсолютно схожі на людські. На жаль, ведмежатини ми так і не скуштували, адже розповідали, що ці звірі заражені бактеріями, від яких люди помирають. Аж тепер встановили що в Арктиці від такої хвороби загинула полярна експедиція Андре, про яку нічого не чули з початку двадцятого сторіччя, тож і ми не ризикнули. Зате з кігтів зробили чудові амулети, але мені не дістався жоден. Кігті у нього були більшими за палець дорослого чоловіка.

Після тієї пригоди я ще довго боявся ходити нашим селищем вночі і коли пізно закінчував роботу, брав з собою хоча б якусь залізяку, а пробравшись до балка, так і лягав невмитим, щоб зайвий раз не ходити в лазню, яка стояла оддалік. Так я прокрадався вночі між балками кілька тижнів, хоча насправді шансів встояти перед могутнім і розлюченим звіром у людини, особливо скутої страхом, мало.

Пізніше мені не раз доводилося зустрічати ведмежі сліди, але сміливості це не додавало. Як і тоді, коли випало зустрічати «наливняки» – вантажівки, в яких цистернами нам влітку привозили солярку. Машини пробивалися до нас через сусідній розпадок, але довго їхати не могли – застрявали в торфах, і тоді ми змушені були гнати бульдозер. Одного разу наливняки запізнилися, і мені довелося ночувати в тайзі, серед покинутого табору геологорозвідників, де стояли без потреби цілі сто-си ящиків з кернами. Вже смеркалося і я облаштував собі ліжко прямо на землі. Накидав гілок, напнув позад себе брезентовий екран, щоб він відбивав на спину тепло від багаття, і ліг. Вранці прокинувся, дивлюся, а навколо мене вся земля просто стоптана слідами великих і малих ведмежих лап! Більше в тайзі я не спав.

ВОДА, ЯК ЗОЛОТО, АЛЕ ПЛАН – ДОРОЖЧИЙ

Від плану намівання золота залежить заробітна плата старателів і щоб досягти свого, ми не зупинялися ні перед чим – ні перед утомою і втратою здоров'я, ні перед нищенням природи. 1991 року ми стояли на струмку з дивною для нас назвою – Ухомит. У старателів завжди багато проблем, які доводиться вирішувати мало не щодня, працюючи в повному розумінні голими руками. За таку роботу на материк навіть не бралися б, а ми мусили. Того року нас дуже підвела посуха, від якої струмок, що наповнював зумпф на полігоні, практично пересох. А це загрожувало зупиненням робіт.

Людство добуває золото не одну тисячу років, проте механізм промивання золота залишається незмінним. Без води відділити в розсипах золото від порожньої породи неможливо. Звичайно, воду для промивання золота використовували по-різному. Легендарне «золоте руно» – бараняча шкіра. Стародавні мешканці Колхиди придавлювали її камінням до дна гірських річок, в яких потоком несло і золоті самородки, і каміння та пісок. Застрягало в хутрі лиш золото – воно було найважче. Потім шкіру діставали, висушували і золото витрушували. Римляни, в своїй провінції Іспанії, на золотих копальнях облаштовували спеціальні кам'яні шлюзи, які закидали гілками, а потім туди випускали воду разом з добутою рабами золотоносною рудою. Золото, потрапляючи у водяні вихори, які виникали навколо гілок, осідало на дно, а каміння зносилося нижче. Відтак воду закривали і збирали золото. Сибірські старателі мили золото, набираючи його в лотки, а на Алясці – в мідні

миски чи тазики, з яких поступово зливали воду разом з порожньою породю, доки в лотку не залишиться лиш золотий пісок і самородки, або насипали породу в невеликий шлюз і подавали на нього воду. В шлюзі золото затримувалося на спеціальних решітках, схожих на чищалки для взуття, в яких металеві смуги приварені під невеликим кутом. Під них ще підкладали гумові килимки, на яких і збиралося золото.

Старожили розповідали, що ув'язнені на Колимі з метою подачі на далекий полігон води, оскільки не завжди золото залягало поблизу річок і струмків, творили справжні дива, прокладаючи тайгою багато-кілометрові дерев'яні жолоби, якими вода йшла на родовище. Навіть коли родовище було високо в сопках, то воду знаходили десь вище і будували жолоби, причому дошки припасовували дуже щільно, аби вода без проблем доходила на місце. А ще – влаштовували систему шлюзів, якими піднімали воду на потрібну висоту. Мені самому показували залишки таких водогонів, які збереглися з часів ГУЛАГу. Зараз воду на промивальні прилади подають трубами за допомогою насосів, зумпфи копають бульдозерами, інколи навіть у корінних твердих породах. Техніка технікою, але доводиться таки добре помучитися, щоб забезпечити полігон водою.

Ми будували цілі системи дамб і відстійників, бо воду не лише потрібно використати, але й очистити її від мулу, тому що потрапляючи після промивки в річку, вона замулює дно і нищить нерестилища риби. Звичайно, колись на природу не зважали і безжально забруднювали кришталево чисті колимські річки. Тепер з вертольота на плесі річки дуже добре видно жовту стрічку брудної води з полігонів, яка тягнеться на десятки кілометрів, привертаючи до нас увагу природоохоронців, для яких штрафувати старателів – свята справа.

Того року нам не повезло. Весною, коли з сопки пішла вода, наше селище ледве не знесло, причому вода почала прибувати під вечір, коли сонце ховалось за обрій. Весна на Колимі збирається довго, але приходить швидко. Просто на очах з-під снігу починає підніматися кедровий стланник – кедрові вічнозелені кущі, на яких ростуть і кедрові шишки. Навколо ще лежать снігові замети, вночі добре підмерзає, а кущі стланника, який перед зимою влягається на землю, щоб переждати зиму під снігом, вже горять яскравим зеленим вогнем. Отже, іде тепло, а з ним і повінь. За кілька годин вода проривала між балками справжні яри, які ми постійно намагалися загортати, аж поки не здогадалися прорити на схилі сопки, вище селища, обвідну канаву. Ремонтний майданчик заливало так, що вода діставала до зварювального апарата, який ми підняли на металеві діжки. Окрім цього вода затоплювала наш полігон і ми рятувались обвідними канавами, прориваючи їх просто руками в м'яких, як килим, низькорослих тундрових травах і лишаях. Інколи справу вирішували години, а бульдозера на місці не було, та й не завжди він міг заїхати на сопку, щоб не застрягнути у відтайці – вза-

галі влітку тундрою і тайгою проїхати практично неможливо. Розпадки переорювали колесами вантажівок і гусеницями бульдозерів, так що на багато років вони перетворювалися на болото.

Багато води – погано, але з проблемами справлялися за допомогою примітивних гідроспоруд. А от коли води мало – тоді ще гірше. Тоді приходила справжня біда. Скільки артилей погоріло лиш тому, що серед сезону раптом зникла вода в струмках, без якої ні про яку промивку не може бути й мови, і – прощайте мрії про новий будинок, автомобіль чи просто заробіток, за яким їдуть на Колиму. На державних копальнях у таких випадках робітникам платять хоча б ставку, але в артилях люди можуть взагалі нічого не отримати, бо всі припаси й матеріали перед сезоном кредитують у держави. Вона ж, в першу чергу, дбає про свої борги, тому без плану після розрахунку з державою грошей на заробітну плату старателям просто не залишається.

Після буйної, вологої весни настало спекотливе літо. Хто б повірив, що на Колімі градусник на сонці здатен показувати плюс п'ятдесят, але таке того року справді було. Дощі не йшли більше місяця, і наш струмочок Ухомит почав катастрофічно пересихати. Ми, хоч це було й проти правил, завернули струмок прямо в зумпф, тобто водойму для води, але її було так мало, що не вистачало для насосної. До того ж вода стала такою брудною, густого жовтого кольору, що було неможливо провадити зйомку, оскільки у такій воді не було видно золота і ми змушені були робити це наосліп. Після нашої операції вода в руслі струмка нижче нашого полігону просто зникла, а в калюжах залишалися тріпотіті невеликі сріблясті харіуси, яких ми навіть назбирали, як падалішніх яблук у осінньому саду. Скільки тоді риби взагалі пропало через нас, ми не думали...

В той час я працював начальником дільниці, тому потрібно було щось терміново придумати. Одного дня сходив у верхів'я розпадку, яким протікав наш струмок, бо згадав, що там були старі розробки, від яких залишилися великі озера води, колишні зумпфи. Там дійсно збереглися справжні озера прозорої, аж синьої води. Навколо озер стіною стояла зелена тайга, в густій траві можна було лежати – прямо тобі пляж. По радіо схилив голову артилі до експерименту – відкрити бульдозером дамби верхніх озер, з яких вода повинна потрапити прямо в струмок. Тоді ми зможемо помінати воду в нашому повністю замуленому зумпфі. Поїхали ми вдвох з досвідченим бульдозеристом на великому бульдозері Т-500, бо робота була складною, адже дамбу потрібно було відкрити дуже швидко, та так, щоб вона зненацька не захопила в розкопі і бульдозер. І це нам вдалося. Через пролом у дамбі вода бурхливим потоком полилася прямісінько в струмок і доки ми повернулися на полігон, вона вже почала наповнювати зумпф, залишки брудної води з якого ми випустили ще вночі, бо вдень цього робити ніяк не можна:

ми б потрапили на очі екологам, які постійно облітали райони дислокації золотошукачів на вертольоті, і нарвалися б на великий штраф.

Ми зраділи, як діти, коли з водяної гармати ударив не жовтий, а сліпучо білий, як сніг, потужний струмінь чистої води! Ми були врятовані, але що сталося зі штучними озерами, з яких ми випустили воду, я вже не дізнався. Можливо, в них була й риба, а з часом вони могли б зарости якоюсь рослинністю й перетворитися на справжній рай... Але яке нам до цього було діло, коли ми мали одного господаря – план, який необхідно виконувати за будь-яку ціну. В тому числі і за рахунок знищення природи.

ГУЛЯКА

Після важкої артільської зміни інколи настає блаженний час відпочинку. Сонце зморено присіло на сусідню сопку, даючи нам можливість засмагати під його рожевим промінням. Наш балок стояв прямо на березі струмка, тож ми засинали і прокидалися під мелодійний шум води та глухий стукіт каміння, яке постійно перекочується бурхливим потоком. Берег був улюбленим місцем вечірніх посиденьок. Цього разу ми сиділи удвох з Мишком на величезній, теплій гранітній брилі і насолоджувалися холодною водою, яка ніжно обмивала наші, набряклі від постійного носіння чобіт, босі ноги.

Розмова, як завжди, точилася навколо далеких домівок та дружин, до яких, незважаючи, що до кінця сезону ще далеко, тягнуло з незборимою силою. Старатель мріє про домівку завжди, мріє про несподіване, але вдале закінчення сезону, про довгоочікувану відпустку, про дорогу додому.

Мишко, симпатичний круглолидий чоловік з сивими скронями, родом з-під Челябінська, продовжував відпустку тему: «Головне вдало проскочити Магадан і Москву, де на нашого брата-старателя чекають не лише квіти. От таке життя. Ми їдемо додому, а вони нас чекають, як мисливці гусей на перелеті. Я тобі зараз щось повідаю, мені від товариша дісталось, але ти – нікому й слова».

Пізніше я не раз думав, чому нікому й слова. Виходило, або Мишковий товариш жив серед нас, або він сам був тим товаришем.

«Отож, слухай, – відмахнувшись гілочкою від комарів, провадив Мишко. – Товариш мій, значить, після сезону, як водиться, отримав аванс і виїхав з артілі на Магадан, в аеропорт Сокіл. Доки дістався, трішки випив на автовокзалі в Магадані, а тоді вже подався в аеропорт. А там народу, як комашні, і всі – на Москву. Коли це оголошують затримку рейсу ледь не на добу. Мій товариш заходив по залу – робити ж нічого. Хоч і знаєш свій рейс, а щопівгодини однак підходиш до розкладу – раптом щось зміниться? Ходив він так, ходив, коли це якийсь нижній голосок його питає: мужчино, ваш рейс також затримують? Він озирнувся і аж у грудях тенькнуло: на нього дивиться гарненька молодичка

в білому плащі – аж рожева, така юна. Зрозуміло, що наш брат після сезону від цього просто дуріє – за вісім місяців у голові таке робиться, що й не розбереш, а тут тобі диво перед очима. Янгелочок і все. А вона продовжує: у вас рейс до Москви? Так, до Москви, – насилу прокашлявся він, – тепер доведеться гуляти цілісіньку ніч. Вона вибачилась і відійшла. Кореш мій пішов блукати вокзалом далі, а де там блукати? З буфету та на вулицю, курити. І знову в зал, але тепер знайома стала зустрічатись йому частіше. Поки, так сталось, разом не вийшли на площу. А воно ж осінь, погода ні к чорту, сніг з дощем, вітер. В недалеких будинках для льотчиків вже засвітилися жовті вікна, надходила ніч, яку треба було переблукати. Коли це дівчина й каже: може, поїдемо в місто, сходимо в кіно, треба якось час згаяти. Кореш мій ледве недокурка не ковтнув – про таке він не міг і мріяти, хоча й сам думав змотатися в Магадан, десь посидіти. Погодившись, вони пішли до таксі. Товариш мій аж пошкодував, що біля такої розкішної дами його не побачить ніхто із знайомих, а розкажеш – не повірять. Вони сіли в машину й поїхали в місто. Кореш всю дорогу думав, з чого б його почати розмову, та так і не придумав. Баришня теж мовчала, лише іноді поглядала на нього співчутливо і лагідно. В'їхали в місто. Вона нахилилася до нього, ледь не торкаючись його вуха губами, аж жаром обсипало: знаєте, тут недалеко живуть мої знайомі, вони у відрядженні, а в мене ключі від квартири – заїдемо на хвилину, зігріємось чаєм... Він тільки мотнув на знак згоди головою, біля якогось під'їзду розрахувався за таксі, навіть не жалкуючи, що переплатив.

У темному під'їзді піднялися на якийсь там поверх, двері відчинились, і вона легенько підштовхнула його в квартиру. За спиною клацнув замок і ввімкнулося світло. Людина, яка кілька місяці прожила в хліву, на нарах, потрапляючи в добре обставлену квартиру, немов потрапляє в інший світ. А тут ще поряд така жінка! Хочеш не хочеш, а думки самі крутяться навколо неї, як бджоли біля солодкого.

Незнайомка всадила гостя на диван і потяглася щось дістати з полиці, торкнувшись пишними грудьми його голови, від чого товариш ледь не зомлів. Ось, – каже та, – ключі від бару, може вип'ємо? я знаю, де в них коньяк, тільки треба на місце покласти 25 рублів, все-таки чуже... Друг мій притьмом дістав гаманця і витяг пачку четвертаків: які питання? берить гроші, скільки треба... Він не міг перейти на ти так легко й невимушено, як це в неї вийшло. Розлили коньяк у чарки, випили. Вона підсіла так близько, що придавила його ногу своїм пружним і гарячим стегном. Від незвички і хвилювання в голові зашуміло, а вона, начеб ненароком, поклала його руку на своє коліно – біле й округле. Сам знаєш: раз такі справи, голова вже не працює. Дівка виявилася спритною: миттю пересіла до нього на коліна й знову налила, ще більше, ніж першого разу. Далі він нічого не пам'ятав, лиш те, що захотів спати, та так, що відразу й відключився в теплі і насолоді. Мабуть, так

солонку він не засинав ні разу в житті, аж тут його раптом почали несамоовито трясти за плече. Переляканим голосом дівчина майже кричала, тицяючи йому в обличчя піджаком: тікай! господарі повертаються! швидше вдягайся, швидше! вони вже під'їхали!

Спросоння, нічого не розуміючи, товариш вскочив у туфлі і, надягаючи на ходу піджак, побіг униз темними сходами. І вже майже вискочив, коли це на порозі будинку хтось як загиляє його по голові, аж потемніло в очах, але товариш мій не розгубився і кинувся тікати подалі від будинку. З переляку так рвонув вулицею, що зупинився лиш за кілька кварталів. Навкруги глупа ніч, де він – невідомо, але згадав про свою солонку пригоду, усміхнувся і поліз за цигарками. Цигарок не було. Поліз у внутрішню кишеню і обмер до холодного поту – гаманця теж не було, не було і пачки четвертаків. Перемацав усі кишені – порожньо. Кинувся бігти назад, але куди там бігти, адже навіть приблизно пригадати з якого будинку вискочив і куди тікав, він не міг, бо їхали по темряві. Коротше кажучи, якимсь вибрався до траси, яка веде в аеропорт. Оце так, що називається, погуляв», – зітхнув Мишко.

«А що ж було далі?» – «А що, знайшов друзів, позичив грошей та повернувся в артіль, бо як без грошей їхати додому? Сім'я чекає заробітку, а тут одні борги».

Ми помовчали, докурили, ноги вже висохли та й давно хотілося розтягтися на нарах. Хоч не диван, але й по голові ніхто на засвітить.

НАЙКОРОТША ДОРОГА ДО БОГА

Колима – не просто екстремальне середовище. Це, як правильно співалося в старій табірній пісні, «чудная планета» і не тому, що тут дев'ять місяців зима, а все інше – літо. Тут все не таке, як на материку. Навіть у наші, цілком безпечні і комфортні, з погляду на історичний період, умови, просто жити і працювати на Колимі надзвичайно важко. Але як важко було тим, кого привозили сюди півсторіччя, чи трохи більше років тому етапом за вироком трибуналу чи суду, не по своїй волі? Якщо ми називаємо фашистські концентраційні табори «таборами смерті», то на Колимі була справжня імперія смерті, оскільки вся ця величезна проморожена наскрізь територія, більша за Європу в кілька разів, сама була одним величезним концентраційним табором. Звичайно, тут існувало безліч закритих, цілком конкретних установ, де люди внаслідок нелюдських умов утримання, голоду і каторжної праці були приречені на повільне знищення, які називалися таборами, проте і на їхньому тлі вирізнялися табори, де люди жили й працювали в небезпечних умовах, добуваючи для країни свинець, ртуть, олово чи уранову руду. Окрім таборів на Колимі існували селища і міста, де жили звичайні люди, протикало звичайне життя, хоча тут усе незвичайне. Жити непросто і в таких селищах, але територією смерті Колима стала через безліч таборів, через те, що цивільні селища і промислові об'єкти будували зеки, які тут

«мотали» свої терміни і більшості з них вирватися звідси так і не вдалося. Були і відверто гиблі місця.

Зараз біля табору Бутигичаг, який розташований у Тенькінському районі, одного з найстрашніших легендарних таборів добування уранової руди, встановлено пам'ятник жертвам сталінських, точніше радянських, репресій. Там ще збереглися бетоновані приміщення, на вітрі скриплять іржаві ґрати та двері – моторошно і страшно.

Ми проїздили повз Бутигичаг, який виднівся на підйомі на сопку трохи поодаль від дороги, направляючись у нову артіль. Водій першим кивнув на це місце: «Он бачиш? Мертве місце. Там добували уран. Ув'язнені більше трьох місяців не витримували – віддавали богу душу».

Перебудова була в розпалі. У місцевих колимських газетах друкували безліч матеріалів про табірне минуле краю. Якось до нас потрапила газета з матеріалом і про уранові копальні з паралелями на екологічну сучасність Магаданської області. Автор писав, що на Бутигичазі довго не витримували не лише ув'язнені, але й охорона чи начальство, яке змінювалося кожні чотири місяці. Потім, в кінці 80-х років, коли в Союзі розпочався кооперативний рух, начебто територію табору, копальні, віддали підприємцю, який розвів там курей, але від справи довелося відмовитися – все пернате поголів'я чомусь раптово втратило пір'я. В газеті писали, начебто від радіації.

Коли ми це прочитали, один з бульдозеристів, родом з Кіровограда, сказав: «У нас теж є уранова шахта, прямо в місті, то там таке твориться, що жах», на що інший бульдозерист, теж звідти, заперечив: «Та нічого там не діється. В мене всі сусіди працюють на урановій шахті і нічого. Живі і веселі». Пізніше я дізнався, що колишній головний інженер Жовтоводського уранового комбінату Микола Тарпенко, який помер у 2010 році, починав свою трудову біографію на урановій копальні «Бутигичаг» Головного управління Дальпівніч МВС СРСР інженером-проектувальником ще в 1951 році і пропрацював там сім років.

Очевидно, на уранову тематику не могли не подіяти таємничість, величезна кількість ув'язнених, які пройшли через уранові копальні та смертність. Але справа в тому, що смертність у колимських таборах, викликаних нелюдськими умовами утримання, кліматом, роботою на знищення, була звичайним явищем. Хто знає, де на Колимі загинуло більше людей: на уранових, золотих копальнях, вугільних шахтах, прокладанні доріг, лісопозалі чи просто в таборах? Будь-де на Колимі люди гинули, як мухи, тому що їх нещадно експлуатували. А ще, як бути з депресією від усвідомлення того, що дорослих людей насильно і несправедливо, найчастіше без будь-якої провини відривали від сімей і засиляли в табори? Відомо, що в куркульських сім'ях, яких з України виганяли в Сибір, конфіскувавши все нажите майно, першими помирали чоловіки, очевидно від несправедливості, образи і безсилля. За деякими даними в ті роки населення Магаданської області складало кіль-

ка мільйонів чоловік, але скільки серед всього населення було в'язнів – статистика мовчить. Тепер добре, якщо тут живе хоча б півмільйона осіб. Де поділося інше, не відомо. Очевидно, ота різниця в мільйони людей, яка склалася за останні десятиліття років, так і залишилася навечно тут, у вічній мерзлоті.

Підозрюю, що уранову тему на Колімі піднімають неспроста. Таким чином деякими ідеологами комуністичного режиму з-під удару нібито виводиться вся радянська система організації примусової рабської праці за рахунок політичних рабів: «У нашій славній історії були помилки, людей інколи незаконно арештовували, але ж потім майже всіх реабілітували. Так, це все правда, були окремі прорахунки і перегини, ми їх виправили, але що ж можна вдіяти проти урану і радіації?».

Працюючи на кількох дільницях в різних роз'їздах, нам часто доводилося бачити забуті тайгові дороги, які вели невідомо куди, причому інколи дорога пролягала через сопку таким крутим схилом, що було взагалі незрозуміло – як нею можна було їздити тоді, коли ще не було такої потужної техніки? Наші бульдозеристи не ризикували, а їхали в обхід. Одна така дорога на гострозубому гірському комплексі відкривалася очам з нашого перевалу. Навіть уявити, що нею колись могли підніматися автомашини і бульдозери – сьогодні не можна. Але ж дорого хтось і для чогось пробив і нею користувалися? Геолог якось обмовився, що та дорога веде на покинуту молібденову копальню, яка була тут ледь не під час війни. Скільки людей полягло тоді на крутій гірській дорозі – не скаже ніхто, адже тоді хворих в'язнів використовували при будівництві доріг, за приписом табірному лікарю посилаючи їх на так званий «легкий труд». Вони, смертельно хворі, часто просто каліки, голодні і безмежно втомлені, повинні були прокладати дорогу для автомашин і тракторів у снігових заметах своїми тілами, просто утоптуючи сніг, і зробити це у мороз, у двометрових заметах, можна було лише під страхом ще гіршої кари. Смерть і влада гнали людей на таку нелюдську працю. Очевидно, недарма колись заклали велике кладовище вздовж дороги, недалеко після повороту на Утинку з колімицької головної траси біля селища Спорного. З тих часів там збереглися лише довгі ряди іржавих жерстяних табличок, померезаних загадковими знаками, але могильних горбків уже майже не видно. Сподіватися, що ми колись дізнаємося, хто там похований – не варто, хоча всі архіви ще зберігаються. А можливо й ні, адже проблеми зникають не лише із зникненням людини. Ще більша проблем зникає разом з архівами. Вже в 90-х роках, коли Німеччина погодилася виплатити якісь копійки колишнім остарбайтерам, на запит нашої матері прислали з німецьких архівів справжню трудову книжку з фотографією на ім'я Ліди Шпак, звичайно, німецькою мовою. Вона була як новенька, хоча пролежала в архівах більше п'ятдесяти років, але головне не це. Головне, що німці зберігали документи своїх рабів і нам ніколи не зрозуміти, навіщо вони це робили.

Від наших в'язнів, а це чийсь рідні і близькі, які й досі не знають долі своїх чоловіків і батьків чи дітей, залишилися лише невідомі, забуті могилки у вічній мерзлоті. На Колімі зовсім не рідкість – знайти в тайзі людські кістки. Нам теж доводилося робити такі знахідки, але церкви тоді не було, і ми просто прикопали їх, розмірковуючи звідки вони і чому тут.

Якщо їхати через Колиму кригою, по зимнику, біля Дебінського мосту, можна побачити на одному з бетонних «биків» табличку. Я не полінувався і прочитав її, пробившись до «бика» снігом. Напис свідчить, що міст через Колиму будували у «страшних тридцятих», всього-на-всього з жовтня одного року по травень наступного. Тобто таку громаду на п'яти опорах збудували трохи більше, як за півроку, причому найсуворішої пори року, коли морози досягають 60 градусів! Зрозуміло, що тоді напівголодні і напіводягнені люди працювали практично вручну. Можна не сумніватися, що товаришу Сталіну обов'язково доповіли про черговий успіх радянського народу, і він відповідно нагородив керівників будівництва.

Ми знаємо, скільки народу будували єгипетські піраміди, але ніколи не дізнаємося, скільки чоловік полягло і пішло під кригу отут, біля мосту через річку Колиму. Їхня дорога до бога пролягала через Колиму і була вона короткою і жахливою.

Умови на Колімі наскільки екстремальні, що навіть зараз інколи стає страшно. Якось взимку мені довелося чекати автобуса прямісінько біля траси, бо треба було потрапити в артіль. Родичі одягли мене в унти, кожух і рукавиці, селище було недалеко. Спочатку чекати автобуса чи попутки мені було весело і цікаво – навкруги, вкрита глибокими снігами, стоїть таємнича тайга. З кущів раз-по-раз зриваються зграї білих куріпок, які я спочатку приймав за снігові клубочки. Яскраве синє небо незвично контрастувало з сліпучими снігами, які вкривали незвичний гірський пейзаж, але через якийсь час я відчув, що замерзаю. Спочатку нахололи зап'ястки рук, тоді почали дубіти пальці на руках і ногах. Добре, що я мав можливість спокійно запалити вогнище з уламків лиж, які валялися на схилі сопки і зігрітися, але чи могли зігрітися вчасно ті люди, які будували міст під прицілами автоматів охорони?

Вечорами ми не раз філософствували на ці теми, тоді ще пошепки шукаючи відповідь на запитання, хто ж все таки більший злодій: Гітлер з його таборами смерті, чи Сталін з його системою примусової праці? Багато хто вважає, що Гітлер людей нищив просто так, з природного звірства, а Сталін – лише з необхідності для створення могутньої індустрії, що начебто можна зрозуміти і вибачити.

...Розкриваючи ранньої весни тайгу під новий полігон, бульдозер вигріб з мерзлоти стару, наполовину зотлілу кухайку. Різнокаліберні гудзики і латки свідчили, що вона дуже давня і колись могла належати якомусь нещасному. Коли ми стали пити чай, розвівши в тайзі багаття, довго роздивлялися знахідку, і хоча ніяких паперів в кишенях не було,

всім стало якось не по собі, бо мимоволі кожен з нас уявив і себе на місці колишнього власника цього нехитрого чорного одягу. Копирсаючись гілочкою у вогні, щоб запалити цигарку від жарини, мовчазний бульдозерист Микола, який колись працював учителем, тихо промовив: «От ти скажи мені, що це за порода така – люди? Хтось же загнав сюди цих нещасних? А кажуть, що людина – це вершина еволюції. Ні-і. Якби це було так, ми б не мали б шлунків і не жерли один одного, не убивали б, не заздрили, навіть не хворіли б. От ти поглянь на оці дерева чи квіти. Оце і є вершина еволюції. Вони просто ростуть собі, нікого не турбуючи і ні в кого не питаючи дозволу, щороку міняють листя і щороку сіють насіння або пускають корені. Вони не вимагають їжі і житла, нікого не вбивають і навіть не мають такого бажання. Доживають до старості і розчиняються в природі, а на місці віджилих виростають нові дерева. І все».

Ми допили чай, бульдозерист для чогось заховав кухвайку в ящик для інструментів і знову поїхав валити дерева, щоб розчистити місце для нового полігону. Країна вимагала золота.

м. Кіровоград

Юлія ГЛАДИР

Народилася 16 листопада 1985 року в с. Броварки Глобинського району Полтавської області. У 2008 році закінчила факультет філології та журналістики Кіровоградського педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Нині аспірантка цього вузу.

Поезії друкувала в обласних та столичних періодичних виданнях і наукових збірниках. Вірші звучали по радіо та на телебаченні.

У 2006 році вийшла друком перша збірка віршів «Рядками незнайомих рим». У 2009-ому — поетична книга у співавторстві з двома поетесами «Тройзілля».

Учасниця Всеукраїнської наради молодих літераторів у м. Ірпені (2007). Дипломант Міжнародного літературного конкурсу «Гранослов» (2007).

* * *

Він пішов назавжди. Він ніколи до тебе не верне.
Тільки витканий дощ, наче грубий шматок полотна,
Аж до пізнього ранку молотиме кавові зерна,
Заливаючись потом над ветхим верстатом вікна.

Він пішов назавжди. Не відняти його у розлуки,
Як не витягти з серця стрілу, що не віцїлила в мур.
Похиливши чоло, в безнадії стискаючи лука,
На тяжкій чорній хмарі сидить безпорадний Амур.

2008

* * *

Наче заець, пробіг сірий кіт зі смугастою спиною.
Сум слідкує за мною з такою великою довбнею.
Вже везлічне скажу ці пекельні слова: «Відпусти мене!»
В суету самоти, між людей з нелюдською подобою.

Кошенятко мале з перебитою надвоє ніжною,
Я б забрала тебе, та немає у мене ще прихистку.
Наближається ніч велетенською чорною кішкою,
Накриває тебе й довго-довго не спить над колискою...

2009

* * *

Розіп'ято гітару на стіні.
В голівку грифа міцно вбито цвяха.
Завмерли струни, мовби крижані,
Знекровлені артерії відваги.

Мов мишенят, ловлю на деку пил.
Ятряться рани, знов полетяться кров з них.
Та пальці дотикаються, й кипить
Воскреслий звук на хвилях сплаву бронзи.

2009

* * *

Я вірності вірити хочу твоїй, та не віриться.
Знаходити правду в очах і словах, а не в іграках.
Над шляхом моїм вороння пролетіло й розтануло.
Не зникни зненацька й до завтра не перелистай мене.

Так дихає вітер у вікна самотнього поїзда.
Нікого — на світі, крім двох персонажів із повісті,
Яку не допише рука молодого письменника.
Не буде розв'язки. Рядок обірвавсь на прийменнику...

2009

* * *

У краї моему ростуть прямо з неба
Високі дерева верхівками вниз.
У краї моему самотньо без тебе.
Тому так тривожно зітхають вони.

До мене простягне засніжену руку
Тонка яблунева самотність німа.
Ти прийдеш, я знаю, по теплому бруку,
Тим шляхом, якого за снігом нема.

2010

СПОГАДИ З МИНУЛОГО ЖИТТЯ

В минулому житті ти був котом,
Я ж — кицькою твою вивчала душу.
Писалося життя в черговий том,
І ніч за ніччю падала, мов груші.

Вдивлялись прудколапі кішечки
В твоїх очей зелені заметілі.
Ти ж був моїм. Ти був один такий.
І я одна тебе так розуміла.

Ховались миші марно в свій нічліг,
Коли ми йшли на полювання разом.
В лабетах лап, надійних і міцних,
Моє життя земним ставало раєм.

І бились в траєкторії кривій
Ті самі груші. Падав сніг на карту.
І наші кошенята у траві
Вистрибували з радісним азартом.

Смугасті спинки. Темно-синій став.
Стікав сік сонця на липневі квіти.
І кожне ти по черзі підкидав
Тепер пухкими лапами без кігтів.

Черговий том написано давно.
Підходив сон до нашого покою.
Під місяця напівсухе вино
Ти муркотів котячу колискову.

Коли ж ви засинали, в тиші мить
Чудні думки до мене йшли нізвідки:
Якби з тобою стали ми людьми,
Яким би ти був гарним чоловіком...

2010

ЗАЛОМЛЕНІ ПРОМЕНІ РУК ВЖЕ ОСІННІХ ДЕРЕВ

Так віддано й дружно сплелись над порожнім будинком.
І горнеться ніжно до стін жовте листя старе.
Мов пес, що в надії пошкрябує лапами в шибку.

Мов сльози, що дивно чомусь так пасують до щік
І ваблять заглянути в випіті круками вікна.
Дитячу голівку немов, поливають дощі
Посивілий дах, що ніяк до мовчання не звикне.

Сполохалась ніч у вікні від чудних голосів.
Зашкрябали псом нетерплячим листки в сірі стіни.
...То радіо грає. Мов свічка горить в гарбузі,
Якого самотність придбала на «День Хеллоуіна».

2010

НЕ В БІЛОМУ

Ти не питаєш, чому я в чорному
Прийшла сьогодні. Небо хмариться.
Незряча ніч наосліп згорблено
Пішла, спираючись на палицю.

Ти не дивись очима-жорнами.
Не повертай минуле щербетом.
Осіньню пісню в тиші вчора нам
На річці проспівали лебеді.

Втрачав мету без весел човен наш.
І захлинувся врешті хвилями.
Пробач мені за те, що в чорному.
Бо не судилось бути в білому.

2010

ТАНЕЦЬ

Дурне дівчисько. Мрії заповітні
Долоньками плекаєш обома.
То схопиш руку, підняту в повітрі,
То в очі зазирнеш не крадькома.

Який він гарний цей поляк! Аж *bardzo*.
Яке у нього правильне чоло!
Та більше, ніж партнеркою до танцю,
Йому не станеш, що б там не було.

Відкриє погляд вій солодким злетом —
Чи ж винен, що подобається всім?
А танець так пливе, немов планета
Кружля навколо власної осі.

Та в затишну кав'яреньку Торуня
Я більше вже ніколи не прийду.
Посію смутку зернята на струнах.
Врожай думок у пісню заплету.

І може, він ще прийде на *spotkańje*
В твої неповні двадцять. Все одно.
Його я вчора бачила востаннє.
Я з мрій даремних виросла давно.

2010

МІЖ БУГОМ І ДНІПРОМ

Олена ЛЕОНТОВИЧ

«ВІН БУВ УВЕСЬ – ЛЮБОВ ДО УКРАЇНИ»

*«Нема любови понад ту,
що окропила кров'ю Крути»*

Василь Письменний

Провідник української молоді, він згуртував її, надихав палким словом на служіння Україні і в слушний час пішов разом з нею на подвиг.

«Чи є хто з українців у Києві, хто б не знав Володимира Шульгина? – запитувала Людмила Старицька-Черняхівська у статті «Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами» (Нова Рада. – 1918. – ч.41). – Його ніхто не звав Володимиром Яковичем, незважаючи на те, що він уже закінчив університет, так хотілося кожному сказати щось тепле, ласкаве цій, всім дорогій, всім любій, всім рідній людині... Палкий організатор, палкий промовець, теплий заступник усіх тих, що постраждали за Україну, любий, дорогий, незабутній Володя Шульгин. Він був душею молодь...».

Так, молодим, двадцятирлітнім пішов Володимир Шульгин (8(21).04.1894, Єлисаветград – 30.01.1918) на Крути, пішов у безсмертя. Хоча не думав про смерть, а мріяв про життя, та коли покликала Батьківщина на захист – без вагань поклав своє на вівтар її волі.

Її жадали прапрадіді, гетьмани Павло Полуботок і Данило Апостол. Про неї розповідав батько, Яків Шульгин, автор досліджень про Коліївщину, який пройшов через заслання до Сибіру. Волі прагнули батьки – громадські діячі, активні учасники відродження України, виховуючи дітей у любові та шані до рідної землі і святинь, до української мови. Додавала свою децицю до цього і бабуся, Єфросинія Устимович, ще змалку кріпачка, в якій міцно коринився козацький дух.

Ця заповітна мрія зріла в дитячій душі...

А ріс він допитливим хлопчиком «з великими задумливими очима, в яких часто було помітно якусь недитячу увагу, часом навіть тугу» – написав у статті «Дорогою ціною» Сергій Єфремов. А старша сестра, Надія Ішук, додала інших барв до братового портрета: «Володя був дуже жвавий, веселий, до всіх добрий, привітний, вибачливий». І веде далі: «Читати навчився рано (4-5 років). Пам'ятаю, як ще він був малий, зайшли ми до Є.Х. Чикаленка, а він дає Володі «Гайдамаків» і питає: «Ану, чи ти прочитаєш?» А Володя з таким виразом почав читати: «Сини мої гайдамаки!» Чикаленко був вражений». Сестра підкреслює: «Потім завше він багато читав і рано розвинулась у нього глибока національна свідомість».

А старший брат, Олександр, додає ще й такий штрих: «Володя незвичайно швидко розвивався. Не по літах був розумним хлопчиком і мав до того дивний слух: міг дуже вірно співати багато пісень, звичайно, українських. Як і ми всі в родині, вже з самого малку, був «патріотом».

Десять у п'ять років, переїжджаючи через Дніпро по дорозі на Полтавщину до бабусі, Володя не міг без хвилювання дивитися на його можуть і «не співав, – як згадував Олександр, – (хоч би міг і заспівати), але декламував, та так незвичайно виразно, майже побожно: «Ой Дніпре, мій Дніпре – широкий та дужий; багато ти, батьку, у море носив козацької крові»... Неначе передчував свою власну долю».

Змалку дуже любив природу і тварин. Тримав білих мишок, узимку – пташок, а навесні випускав їх на волю. Сам зробив акваріум і доглядав рибок, змайстрував мишоловку, що не вбивала цих створінь.

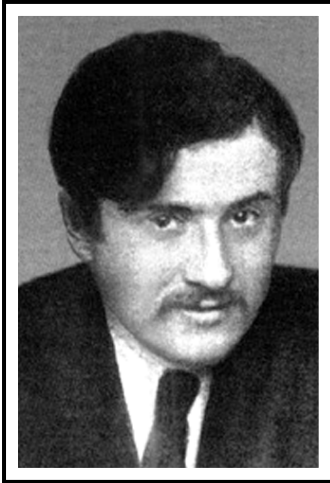
Володя почав учитися з четвертого класу, спочатку в приватній гімназії Науменка (в одному класі з Максимом Рильським), а в старших класах – у Сьомій державній. Хоча розмовляв українською змалечку, але вважав за потрібне її вдосконалювати і для цього вивчав напам'ять уривки з прози українських письменників.

Серед гімназистів вирізнявся не лише тим, що добре вчився, а й усією своєю вдачею, м'якими манерами, шляхетністю. «У нього гармонійно поєднувалися приваблива зовнішність із внутрішніми духовними якостями», – напише згодом Сергій Крашенинников, друг Шульгина.

Ще в гімназії стало відомо, що Володя – свідомий українець. Він стояв у живому ланцюгу молоді під час поховання композитора Миколи Лисенка у 1912 році. Інтерес до історії України та археології спонукав його до участі в розкопках палеолітної стоянки біля села Мізіна.

По смерті Якова Миколайовича Володя впорядкував батькову бібліотеку, позичав книжки друзям.

Закінчивши гімназію зі срібною медаллю 1913 року, юнак вступив на природничий відділ фізико-математичного факультету Київського університету. Під час навчання (1913-1917) Володимир Шульгин об'єднав студентів-українців у громаду. Хай їх було небагато, та кожен дотримувався національних позицій. Вони готували себе до дії і праці задля України, а тому вивчали історію і літературу Батьківщини. «На зборах десятків (підпільних гуртків. – О. Л.) виголошувалися доповіді, після точилися дискусії та обговорення різних питань українського життя», – згадував С. Крашенинников, додаючи, що Володя «був душею нашого товариства, і ми всі відчували його чарівний вплив організатора». А проходили ці зустрічі часто-густо в будиночку Шульгинів на вулиці Монастирській, 9. Надія Яківна зазначала: «Взагалі, він був товариський. Студенти збирались у нього, любили його, деякі разом з ним полягли під Крутами – Олександр Попович, Микола Лизогуб».

Навіть 1914 року, коли почалися репресії проти українства і сходуни студентської громади довелося припинити, Володимир підтримував особисті зв'язки як із членами свого десятка, що їх очолював, так і з іншими. «Якось під час практичних вправ із ботаніки, – пише С. Крашенинников, – Володя підійшов і пошепки оповів мені, що збирає опінію українців до цієї війни. Тримаючи в руках список студентів-українців, він проти мого прізвища поставив мінус (негативне ставлення до війни)».

У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) у фонді 274 зберігаються численні рапорти філерів Київського міського жандармського управління, що вели таємний нагляд за В. Шульгиним. Серед жандармів він мав прізвисько «Книговський» (Вдячна за ці відомості П.Д. Малакову).

Володимир був надзвичайно талановитим, виявляв різнобічні інтереси, досконало знав французьку мову, кохався в мистецтві, українській пісні. Почувши якось спів солдатів у Саратові, куди було евакуйовано університет, він раптом зауважив: «Чуєте, як затягнув? Так може співати лише українець».

Він умів чудово веслувати, був сповнений сили, енергії.

Доля встигла обдарувати радістю кохання. Його обраниця – Лідія Тартаківська, донька відомого київського лікаря. Вони одружилися 27 листопада 1917 року. В родині зберігається фото: молодята стоять у садку, осяяні сонцем і щастям. Тільки б любити, радіти життю, працювати задля рідного краю...

(Принагідно варто розповісти, що Лідія Савівна Шульгина (21.01.1897–28.04.1938) стала українським етнографом, краєзнавцем. Сповідуючи українськість, була шляхетна, мужня, принципова. Навчалась у Київському університеті, закінчила Ленінградський університет (1928). Працювала від 1921 року науковцем, у 1927-1933 роках – завідувачкою Музею (пізніше – Кабінету) антропології імені Федора Вовка в Києві. Член Етнографічної комісії ВУАН. Здійснила низку експедицій на Чернігівщину, Вінниччину, Київщину. Зібрала й описала тисячі музейних експонатів, розробила кілька наукових програм з методики збору фольклорно-етнографічних матеріалів. Займалася науковими дослідженнями.

Проживши з чоловіком лишень два місяці, не зреклася, що було в ті страшні роки типовим явищем, його прізвища. Заарештована 1933

року «за контрреволюційну діяльність». Звільнена через два місяці. 29 січня 1938 року знову заарештована і засуджена до розстрілу. Реабілітована 6 лютого 1957 року.)

Лютневу революцію 1917 року Володимир зустрів готовим до дій. «Дуже цікавився, – писала Н. Шульгина, – загальними подіями і орієнтувався в політиці». Вже у березні його обрано членом Київського губернського комітету, де він завзято працював на національно-патріотичній ниві.

У січні 1918 року, із вторгненням в Україну муравйовських банд, було організовано помічний студентський курінь Січових стрільців зі студентів Університету Св. Володимира, Українського народного університету, учнів фельдшерської та гідротехнічної шкіл, Другої київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства. Володимир кілька разів ходив на військові вправи до Першої юнацької школи імені гетьмана Б. Хмельницького, що містилася на Московській вулиці, 45 на Печерську (де 2008 року встановлено меморіальну дошку).

На Різдвяні свята повів Володя всю родину Шульгинів на концерт колядок і щедрівок. І 21 січня він був ще вдома і подарував сестрі Надії з приводу дня народження альбом малюнків Шевченка.

25 січня курінь отримав наказ вирушати в похід і через день виїхав у напрямку Бахмача. І той, хто «був увесь – любов до України» (Л. Старицька-Черняхівська), душею молоді, пішов разом з друзями, покинувши матір, дружину, рідних.

Як збирався в дорогу, зберігав цілковитий спокій. «Ще пам'ятаю, – згадувала сестра, – взяв якусь книжечку з бібліотечної шафи»... Любов Миколаївна й інші бачили, як він діставав з домашньої аптечки йод, бинти. Пояснив, що можливо буде санітаром.

І от останні хвилини, коли сестра ще бачила Володю... «Вийшов він з дому, думаю, 13 січня (ст. ст.). Ніхто його не проводжав. Я випадково вийшла з ним, бо мала засідання математичної комісії і по мене зайшов Михайло Кравчук. Дорогою Володя згадав, що забув калосі, поцілувався зі мною і вернувся додому по калосі. Я на хвилинку подумала, що це поганий знак, але потім не думала про це.

...З дороги ще Володя кинув картку, в якій писав, що вони їдуть весело, співають». І додала: «Як курінь виїхав уже до тих Крут, тоді почали всі рідні тих студентів хвилюватись, бо зрозуміли, що це вже не жарті, а молодець, цілком не підготовану до війни, справді-таки висилають на фронт».

29 січня відбувся під Крутами бій, де цвіт української нації, юні герої протиставили мужність і силу духу ницості й звирячій жорстокості російсько-більшовицької орди. Вони витримали цей бій до кінця, хоч сили були нерівні (їх було вдесятеро менше за нападників: чотири сотні курсантів військової школи, перша сотня Студентського січового

куреня, частина гайдамацького коша) і майже для всіх січовиків це був перший бій. Той день, коли молодь стримувала ворога під Крутами, дав можливість українським представникам підписати Брестський договір.

Відступили лише за наказом. Сотня курсантів прикривала відступ і майже вся загинула. Рота, до якої належав Володимир Шульгин, відходячи з іншого боку на сипуколії, пішла на вогні станції (бій відбувався за два кілометри поперед неї) і потрапила до «виблюдків пекла» (Л. Старицька-Черняхівська). Ті цілу ніч знущалися із супротивників, але не зломали юнацтва: діти України прийняли смерть, співаючи «Ще не вмерла України...»

Герої-крутянці власною кров'ю змили з душ співвітчизників залишки рабства, стали одним «з найсвітліших проблисків героїчності української духовості», підняли весь народ на спротив ворогові

У березні, вже на сороковий день по боеві, мати Любов Миколаївна, дружина Ліда, її батько Сава Тартаківський, молодший брат Микола і сестрин чоловік Роман Іщук разом з іншими рідними юнаків їздили до Крутів. Там, на сільському цвинтарі, де були поховані святі мученики, розкопавши могилу, могли впізнати своїх дітей «по мітках на білизні, по перстеньках»... Володю пізнали за обручкою.

19 березня 1918 року Київ прощався з героями, які, за виразом Є. Маланюка, кров'ю розписалися під четвертим Універсалом, що проголошував цілковиту незалежність Української Народної Республіки. Володимира Шульгина і Володимира Наумовича поховали в одній труні, бо в останню мить перед смертю друзі обнялися.

Відомо, що того ж 1918 року було засновано фонд імені Володимира Шульгина при київській «Просвіті» для видання популярних книжок з природознавства та історії культури, чим найдужче цікавився небіжчик. (Нова Рада. – 1918. – Ч. 40).

Студентство 1930-х років на Західній Україні формувалося під впливом постаті Володимира Шульгина. Його жертву вважали найбільшою, бо він мав стати визначним ученим. Молодь з ентузіазмом здобувала знання і гартувала себе для боротьби за свободу України.

У ті ж таки 1930-ті роки радянська влада зруйнувала кладовище на Аскольдовій могилі, і мати Володимира Наумовича перевезла прах сина і його друга в родинне поховання на Лук'янівському кладовищі. Сім'ї Шульгинів на той час у Києві вже не було, бо їм довелося виїхати в Західну Україну. Ім'я Володимира Шульгина, добре знане в Києві й одіозне для советів, не написали на надгробку, щоб не наразитися на небезпеку і репресії. Таємницю суворо зберігали три покоління цієї сім'ї. (Не раз упродовж життя проходячи повз цю могилу, я навіть не здогадувалася, що там спить вічним сном мій дорогий дядечко, про якого ще в далекі 1950-ті роки майже пошепки нам із сестрою повідала мама. От тоді я вперше почула слово «Крути»...) І лише в середині 1990-х Лада

Іванова, небога В.Наумовича, наважилася розкрити сімейну таємницю відомому київському краєзнавцеві Людмилі Проценко. Я почула про це на прес-конференції в Товаристві «Просвіта». Одразу розповіла проводу Всеукраїнського жіночого товариства (ВЖТ) імені Олени Теліги, який вирішив звернутися до Л. Проценко. І от 29 січня 1996 року вона показала представникам громадськості й працівникам Лук'янівського історико-меморіального заповідника могилу Володимира Наумовича і Володимира Шульгіна – єдину правдиву могилу крутянців в Україні.

Відтоді в день Крутянського бою за ініціативи ВЖТ імені Олени Теліги біля могили двох героїв священики УПЦ КП правлять панахиду і відбувається мітинг, у якому беруть участь патріотичні громадські організації, учнівська та студентська молодь, курсанти військових училищ і вихованці Лицею імені Івана Богуна.

У 2006-2007 роках на могилу було покладено квіти від Президента України Віктора Ющенка, уряду, Київської міської державної адміністрації.

Кілька років назване Товариство на чолі з Ольгою Кобець (депутатом ВР України четвертого скликання) клопоталося про встановлення на могилі крутянців пам'ятного знака. І 29 січня 2007 року відбулося урочисте відкриття монумента (скульптор Наталя Черній, на час проведення конкурсу – студентка II курсу Національної художньої академії).

В експозиції історико-меморіального заповідника «Лук'янівське кладовище» є світлини і відомості про героїв.

Під час помаранчевої революції 2004 року двічі я наче впритул дивилася в очі Володимирові Шульгіну, його друзям. Уперше, коли почула пісню у виконанні гурту «Мандри», де слова

«Не спи, моя рідна земля,
Прокинься, моя Україно!
Відкрий свої очі у світлі далеких зірок.
Це дивляться з темних небес
Загиблі поети, герої,
Всі ті, що поклали життя
За майбутнє твоє»

нагадали мені про героїв-крутян. Їхній дух витав над нами на Майдані, їхні душі були з нами. Виявляється, так думала не лише я, бо 30 листопада на розі вулиць Інститутської і Банкової побачила на вікнах авто, що були обклеєні гарячою інформацією, аркуш із віршем під назвою «Пам'яті героїв Крут».

Нас мало було, а вас є мільйони,
Не втрачте пориву Священної долі.
Не відступіться! Ми молим, благаєм!
І дух наш високий над вами витає...
За всіх нас, полеглих в нерівному бою,

За світле, щасливе і вічне буття
Україна зродиться – і буде життя!
Замість прізвища автора підпис – «Громадянка України...»
Герої живуть у серці народу і в слушний час простягають руки,
надихають на високий чин.

М.Київ

ПАМ'ЯТІ ТРИДЦЯТИ

На Аскольдовій могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів українців
Славних, молодих...
На Аскольдовій могилі
Український цвіт! –
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.
На кого посміла знятись
Зрадницька рука?
Квітне сонце, грає вітер
І Дніпро-ріка...
На кого завзявся Каїн?
Боже, покарай! –
Понад все вони любили
Свій коханий край.
Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих. –
На Аскольдовій могилі
Поховали їх.

*Павло Тичина
1918*

ВАСИЛЬ БОНДАР

НОТАТКИ «НЕОБАНДЕРІВЦЯ»

9.09.1987, Кіровоград

Збираюся писати проблемну статтю про вивчення рідної мови в школах Кіровограда...

Був у заступника відділу народів освіти облвиконкому О.О. Домаранського. Не байдужий йому стан нинішній із мовою в Кіровограді. Ось лише два факти: всього в школах Кіровограда українською мовою навчаються 14,4 процента від загальної кількості, тобто лише кожен сьомий учень; в СШ №25 (на Новомиколаївці) від уроків української мови і літератури звільнено 19,1 % учнів, тобто кожен п'ятий.

Куди ми йдем?

24.09.1987

Перші п'ять відгуків надійшли в редакцію на мою публікацію¹. Нікому ж я їх не замовляв. Багато людей, які знають мене, діляться враженнями: добре, молодець, правильно... Дід якийсь сьогодні вранці по телефону дзвонив: «Ось ви написали про мову, а мене діти на уроці запитують: чого це пам'ятник Богданові Хмельницькому знесли в центрі Кіровограда? І я не знаю, що їм відповідати. То що, не скажете?»

Ось так. Виходить, не байдуже людям те, про що у нас досі не заведено було говорити! Треба продовжити публікацію матеріалів на цю тему.

16.10.1987, Рівне Новоукраїнського району

Чую, як за спиною говорять журналісти телерадіокомітету. Русизмів – жахлива кількість: хвилина, нада, поверг в унініє... Перед мікрофоном ніхто з них не дозволить собі такого вінегрету, а тут... Чому, чому? Треба писати про культуру мови.

Колись ще в перші місяці нашого [подружнього] життя я зробив зауваження Світлані, що в розмові з Кравчуком² вона не вживає жодного русизму, а зі мною... «Так я ж себе контролюю, коли розмовляю з Миколою Івановичем...» Чому? Чому ми контролюємо себе лише тоді, коли хочемо, щоб шанована людина не подумала про нас погано? Чому ж не шануємо себе?

¹ Стаття «Своя мова – чужа? або Як у школах м. Кіровограда нехтують вивченням української мови» опублікована у газеті «Молодий комунар» 17.09.1987. Редактор у заголовку виправив слово «рідна» на «своя» і викреслив кілька найгостріших речень.

² Микола Кравчук (1929-2009) – видатний український новеліст, жив у м. Тетіїві Київської області.

07.01.1988, Кіровоград

Так роздратував, розізлив учора на зустрічі редакції з працівниками обкому комсомолу й першими секретарями райкомів Олег Іванов³, що й досі якимось неспокоїно на душі. Почав вчити, як нам треба організувати свою роботу, як писати матеріали... Демагог найвищої проби. Чиновник сьогодні маленький, завтра буде великим, з великим портфелем і високим кріслом.

Відповів йому я, звичайно, не так, як би треба було відповісти, але згарячу хіба продумаєш! Нічого, ще нагода трапиться. Чиновникам і бюрократам треба в очі казати, що вони чинуші й бюрократи. Може, тоді бодай хтось задумається...

21.01.1988

Дев'ять оповідань В. Винниченка опублікував журнал «Київ». Із передмовою П. Федченка. Хоч побіжно знайомлять із творчістю цього великого письменника. Як схожа його доля із Буніною: ровесники, рано завоювали читацькі симпатії, не зрозуміли Жовтня, емігрували, цькувались і замовчувались на батьківщині, не погодились служити фашистам, найкращі книги написали за кордоном, майже одночасно померли у Франції... Хоча чимало й відмінностей: Винниченко був революціонером, вихідцем із наймитської сім'ї, Бунін – дворянин, ні до яких партій не примикав; Винниченко до самої смерті мріяв про повернення на батьківщину, Бунін відмовлявся, коли його й запрошували (споглади К. Симонова). І ще одна, дуже суттєва різниця: Буніна давно вже повернули своєму народові, а Винниченка тільки зараз збираються – і то дуже обережно.

23.01.1988

За сім років не пам'ятаю, щоб «МК»⁴ був такою популярною газетою в місті, в області. Це справжній бум. Газету одразу ж розкуповують за кілька годин в суботу. Одна лише біда – машина не спроможна друкувати так, щоб середній розворот ставав одразу в газеті. Листоноші часто приносять без нього газету читачеві: дзвінки в редакцію, в союздрук...

Багато хто сумнівається, що ми зможемо триматися на такому рівні. «Кіровоградська правда»⁵ заздрить страшенно. Та й не дивно. У нас зараз колектив потенційно значно сильніший від їхнього.

³ Інструктор Кіровоградського обкому комсомолу (народився 1960 року в м. Знам'янці), згодом по комсомольській лінії зробив кар'єру, нині мешкає в Києві.

⁴ «Молодий комунар» – газета, орган Кіровоградського обласного комітету ЛКСМУ, виходила у 1960-63, 1967-1990 роках.

⁵ Газета обласного комітету компартії, виходить із року утворення області, 1939-го. На той час на Кіровоградщині видавались дві обласні газети.

26.04.1988

Аж тільки сьогодні в незапланованій (у програмі ТБ не зазначено) «Позиції»⁶ розказали нарешті правду про Нагірний Карабах. Хоча й ця правда – тенденційна. Рівно через два місяці після подій. Які демонстрації! Чогось подібного в житті мені не доводилось бачити.

І Боровик⁷ дорікає газетам, радіо й телебаченню, що не висвітлювали подій вчасно. І це в дні гласності та перебудови. Ще не скоро прийдуть ті часи, коли перестануть замовчувати те, що «не положено» знати всім.

7.05.1988, с. Теліжинці⁸

Мама розказували, що до братової на курник разом із Т.Р. приїжджає машиною якийсь жевжик тетіївський. Набере собі товчі, комбікормів у мішки, а взамін, за гроші, звичайно, привозить дріжджі кілограмовими пачками, металеві кришки для консервації, цукор мішками (тоді як усі ці товари гостродефіцитні, в продажу їх ніде нема). Дефіцит породжує спекуляцію. Невже не можна чогось такого зробити, щоб ліквідувати цю несправедливість? Він, той жевжик, у когось же на базі чи складі бере ці штуки, хтось же йому продає. Тільки доступ до дефіциту уже одразу ставить людину в значно вигідніше становище від інших, від народу, від трудяг.

Як нам очиститись від цієї нечистоплотності, від цього бруду, який може поглинати навіть найчесніших людей? Вихід, певно, один – изо-билие, достаток.

20.05.1988, Кіровоград

Такі ось вірші зараз кажуть у Кіровограді:

Товарищ, верь, пройдёт она,
Так называемая гласность —
И вот тогда Госбезопасность
Припомнит ваши имена.

9.06.1988

Посварився із листоношами позавчора. Не принесли «Літературну Україну» за 2 червня. І досі «Жовтня»⁹ квітневого нема. Чому? – запитую по телефону. «А как это переводится жовтэнь – октябрь?» – «Ні,

⁶ Політична аналітична програма Всесоюзної програми телебачення. В Україні тоді транслювався ще один канал телебачення – республіканський, УТ.

⁷ Генріх Боровик (1929, Мінськ) – журналіст-міжнародник, ведучий телепередачі «Позиція».

⁸ Моє рідне село Тетіївського району Київської області, куди я, мешкаючи в Кіровограді, навідувався не раз на рік.

⁹ Український літературний журнал, що видавався у Львові і мав тоді великий наклад (38 тисяч примірників), оскільки публікував гострі публіцистичні матеріали й твори раніше замовчуваних письменників. В 1990 році перейменований на «Дзвін», виходить і нині.

це не «Октябрь»¹⁰, це український журнал «Жовтень», що у Львові виходить...» – «Я не розумію по-українськи». – «Та ви ж у зв'язку працюєте, маєте справу з українською періодикою...» – «Не вам мене учить, як мене працювати!» – і кинула трубку. Подзвонив я їй вдруге, представився, а вона одразу: «Да пусть сам министр звонит, не то, что корреспондент... Не указывайте, где мне жить и как разговаривать».

11.06.1988

Біля кінотеатру «Мир»¹¹. Чотири кіноафіші висять – всі українською мовою написані. Ще півроку тому й мріяти про це не можна було.

23.06.1988

Прочитали удвох із Світланою статтю в «Літ. Україні» за 2 червня (не принесли цей номер, довелося обдзвонювати різні установи, щоб на десятій день отримати газету), статтю Ігоря Мельниченка «Демократія і соціалізм». Вона справила на мене колосальне враження. Як і доповідь Олексі Мусієнка місяців чотири тому на партзборах київських письменників.

У зв'язку з цим думаю, що справді ми не читали Леніна в університеті. Бо, по-перше, нам пропонувались зовсім не ті праці, а, по-друге, ми один у одного передирали з конспектів... А все ж це Ленін сказав ще сімдесят і більше років тому.

24.09.1988

* Вчора редактор подзвонив у друкарню (я чергував на випуску) і наказав зняти у безневинній Петровій¹² інформації про свято рідної мови¹³ речення, де йшлося про те, що учасники свята надіслали відозву-прохання надати українській мові на території республіки державного статусу – відозву до Президії Верховної Ради УРСР. Редактора, мовляв, попередили з обкому, що «Радянська освіта» цей момент в інформацію не включила. (Недарма Федір Олехнович, гість наш донецький, говорив: «Радянська освіта» – найконсервативніша газета на Україні). Спра-

¹⁰ Так називався літературно-художній і громадсько-політичний часопис письменників РРФСР, який виходив у Москві.

¹¹ Діючий на той час кінотеатр у Кіровограді на вул. Карла Маркса (будинок нині бездіяльний – навпроти обласної бібліотеки імені Дм. Чижевського).

¹² Петро Селецький (1956, с. Шляхова Новоархангельського району) – український поет і журналіст, нині живе й працює в Києві. А тоді був завідувачем відділу пропаганди газети «Молодий комунар».

¹³ Перше Свято рідної мови, ініційоване українськими письменниками й проведене Міністерством освіти УРСР, проходило в Кіровограді 18-21 вересня 1988 року, в ньому брали участь 4 сотні школярів з усієї України, близько сотні діячів освіти, культури та письменників, зокрема Олександр Білаш, Дмитро Павличко, Іван Драч, Анатолій Погрібний, Володимир Яворівський, Ростислав Братунь, Анатолій Бортняк, Іван Перепеляк та інші.

вді, гласність по-кіровоградськи. Дуже правильно Панченко¹⁴ говорив про рівні гласності: гласність по-московськи, гласність по-київськи, гласність по-кіровоградськи, гласність по-онуфріївськи...

* Спілкувався із Миколою Литвином¹⁵. Дуже гарний чоловік. Добра душа відкрита. Я підійшов до нього після того, як письменники поклали квіти до пам'ятника Шевченкові, як прочитали вірші. «Плакати хочеться, коли бачиш, що жодна людина, проходячи мимо цього невеличкого письменницького гурту, не зупинилась, не послухала ні слів поетичних, ні поцікавилась: а хто ж це такі і що це вони говорять. Чи бояться, чи глухі й німі, а чи байдужі?» Печаль стояла в його очах.

16.11.1988

На «Перевеслі»¹⁶ обговорювали Закон про виборчу систему в країні. Два юристи (один з Кіровограда, другий з Компаніївки – Пересунько¹⁷, його статтю друкувала «Літ. Україна») говорили про ті безпардонні положення, опубліковані в проекті – вони діаметрально в деяких моментах (про суд, наприклад) розходяться із рішеннями XIX партконференції. Авторитарність влади зміцнюється, диктат партії увиразнюється, демократія згортається... Ось такі висновки можна зробити після прочитання проекту.

Чому так спішать завершити обговорення? Лиш до 25 листопада. Невже поспішність обговорення тез XIX партконференції чи обрання делегатів у дуже короткий строк нічому не навчило? Чому під проектом ніхто не підписався – ні інститути, ні автори? Колективна чиновницько-бюрократична творчість. А написаний він якою суконною канцелярською заплутаною мовою...

5.12.1988

Сьогодні на письменницьких зборах Панченко розповідав про пленум письменників. Конструктивний, упевнений. Створюється рух за перебудову на Україні. Це прекрасно.

¹⁴ Володимир Панченко (1954, с. Демидівка Любашівського району на Одещині) – літературознавець, науковець, професор університету «Києво-Могилянська академія». Тоді працював у Кіровоградському педінституті ім. О. Пушкіна і був відповідальним секретарем Кіровоградської обласної організації Спілки письменників України; народний депутат України 1990-1994 років.

¹⁵ Український бандурист, поет, прозаїк (народився 1943 року у селі Федорівці Добровеличківського району), нині мешкає в Києві.

¹⁶ Громадсько-культурологічний клуб, заснований 30.11.1987 року у Кіровограді В. Панченком, М. Хомандюком, Л. Куценком та іншими представниками інтелігенції. Згодом змінив статус на громадсько-політичний клуб.

¹⁷ Сергій Пересунько (1952, с. Бірки Олександрівського району) – правознавець, політичний діяч, народний депутат України (1998-2002), нині живе й працює в Києві.

19.12.1988

З екологічним мітингом, певно, нічого не вийде. В. Кобзар¹⁸ походив по деяких установах (товариство охорони природи, санепідемстанція) і побачив – ніхто не підтримує затії. «Ну пошумим, а что это даст? Специалисты должны этим делом заниматься!» «Спеціалісти» ось уже яке десятиліття займаються. Та й дозаймались, що боязко вже жити в цьому отруєному світі...

Вирішили винести екологічне питання на «Перевесло». Сьогодні на «Перевеслі» обговорювали питання: якому бути літературному музеєві на Кіровоградщині.

27.01.1989

Принесли прочитати газету литовського Народного фронту. Що то безцензурна! Ні фото, ні малюнків – найпростіше макетування; один дрібний шрифт на полосах, а хочеться читати, читати... Такій би бути нашій пресі – незалежній. Тоді б і тираж підскаочив, і розбирали б у кіосках, і діло було б, а не пшик.

8.02.1989

* Найсильніші враження останніх днів: збори київських письменників, які прийняли Програму Народного Руху України за перебудову (проект) і Відозву до народу. Двічі ці збори показували по телебаченню – в неділю й понеділок. Двічі передавали радіорепортажі. По півтори години. Радіо я слухав трошки, а телебачення – всю передачу дивився.

П'ять годин тривали збори. Чистої ж передачі чи й було півгодини, а В. Десятников у вчорашній «Рад. Україні» пише, що майже повністю передали по телебаченню, ще й називає прізвища тих, чиї обличчя навіть не з'явилися на екрані. Для чого ж так відверто брехати?!

Проект Програми зачитали Петро Осадчук і Михайло Шевченко. З виступів запам'яталось... Р. Іванченко розповідала, як на одному з київських заводів після виступу письменників одразу пішли доноси в партком: націоналісти!.. С. Плачинда: «Порівняно з Латвією у нас програма радикальніша, глибша... Драч, Олійник, Павличко – це наша мудрість. Певен, що ці люди можуть керувати не тільки письменниками, а й республікою». В. Яворівський: «Якщо до нас не приєднається партія, то вона дуже помилиться. Бо забруднила вона себе за всі роки так, що довго доведеться їй одмиватись... Годі правити його, проект, 14 місяців правимо. Негайно публікувати – хай народ обговорює». Ще пристрасно виступав Д. Павличко.

Але всі ці прагнення були перекреслені коментарями езуїта Кравчука¹⁹, зав. ідеологічним відділом ЦК Компартії України. Він назвав це ана-

¹⁸ Володимир Кобзар (1947, Башкирія, Росія) – український письменник, нині живе в Києві. У 1989-90 роках був організатором осередків Руху на Кіровоградщині.

¹⁹ Леонід Кравчук (1934) – майбутній Президент України (1991-1994).

рхізмом. «Народний Рух працює на демонтаж централізації. («Правильно!» – із залу. Й оплески.) Відозва дуже зла, аж шкварчить. Це маніфест політичних вимог, а не Програма. Народний Рух – альтернативна організація КПРС. Її положення суперечать положенням Статуту КПРС. Тобто, комуністам треба буде вибирати: або бути в Русі, або в партії».

Письменники проголосували за проект Програми. Але в дружці вона ще не з'являється. Редактор²⁰ привіз із Києва настанови секретаря ЦК КПУ Єльченка: нічого не друкувати про Рух, ні слова, бо то – крамола.

Трапилось те, чого слід було чекати. Ця система ще не здається так собі запросто. Тим більше тут, у нас на Україні! Але народ пробуджується. І він піде не за такими, як Кравчук, що возсідав у часи застою і сприяв репресіям інтелігенції в республіці, а піде за честю і совістю – за письменниками. Я вірю в це.

* Післязавтра й ми стаємо на бій. Боротимемось за Панченка на окружних зборах виборчих. Оптимізму в мене небагато, тим більше після вчорашніх зборів територіального округу. Бо сиділи там одні пани-чини. Так обиралось представництво на місцях: райком, райвиконком, голови колгоспів...

13.02.1989

Окружні виборчі збори не прийняли Панченка. Трохи більше третини голосів зібрав він у залі. Але й за такої ситуації, за такої аудиторії це – чимало. І хоч ішли ми на збори з надією, що розум переможе, та перемогла інерція мислення. Все від початку до кінця було запрограмовано. Партійні чиновники зуміли провести свою тактику й стратегію легко і безборонно. Вибрали хоч і, грубо кажучи, неуків, але потрібних – послухів...

Ці вибори (в усіх областях) – зайве свідчення, що перебудова на Україні – в ембріонному стані.

17.02.1989

У вчорашній «Літ. Україні» опублікували проект Програми Народного Руху за перебудову. Усі питають: де взяти газету?

21.02.1989, Київ

Прокинувся раненько, поспішаю записати враження вчорашнього дня.

Дорога до Києва була марудна, душно в поїзді, зморився. Потім довга й нудотна процедура поселення в готелі «Славутич».

Нарешті вирвалися в центр. Мимохідь натрапили на Хрещатику на юрбу народну. Виявляється, Горбачов приїхав. Лізуть на електричні стовпи, на дерева – проти міськради. Міліція телесується, народ хви-

²⁰ Юрій Сердюченко (1952, Кіровоград) – редактор газети «Молодий комунар», нині голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки журналістів України.

люється: як би хоча побачити, бодай єдиним очком... Точно, як Ніколенька Ростов у «Війні і мирі» мріяв побачити царя. Тепер маємо свого царя, на якого молимося. Живе, живе в народі мрія про доброго царя: ось прийде він і все зміниться. Брехня. Тільки сам народ зможе зробити собі людське життя. І ніхто окрім нього самого...

23.02.1989, Київ

На мітингу був ще в понеділок. Площа Жовтневої Революції²¹ запроджена народом. Виступають один за одним, по-українськи здебільшого. То, виявляється, університетська «Громада» організувала. Ось лише окремі гасла, які тримають мітингові в руках: «Щербицькому, Кравчуку і К – вотум недовіри!», «Партмафія Щербицького нарушає Закон о выборах. Долой брежневского лизозада!», «Голосуймо за ініціатора Народного руху України Івана Драча!», «Чи довго ще на сім світі катам панувати?», «Багатопартійна система – основа демократії», «Голосуйте за платформу КПРС», «Советам – реальную власть!», «Давайте работать на перестройку»...

Мітинг вразив мене своєю сміливістю, відвертістю. Нічого подібного я не бачив досі. Один з організаторів мітингу вигукує: «Хто голосуватиме за Щербицького, Масика, Згурського²² – підніміть руки!» Жодної руки. «Хто голосуватиме проти Щербицького, Масика, Згурського – підніміть руки!» Ліс рук.

Недовзі слово взяв якийсь функціонер партійний чи радянський: «Товариші, це міроприємство протизаконне. На проведення мітингу ніхто не отримував дозволу у міськраді. Прошу всіх розійтись...» Його слова потонули у свисті, криках, гуках. «Громадо, наш мітинг цілком правомірний. Видно, представник влади не читав позавчорашніх «Известий»²³, де чорним по білому написано, що передвиборні мітинги можна проводити без усякого дозволу...»

Площа скандувала: «Дра-ча! Дра-ча!» – «Щерба-ка²⁴ Щерба-ка!» «Шановна громадо! Невеличкий Житомир збирає на мітинг 100-тисячний кворум, а невже Київ, майже тримільйонний Київ на це не здатний?! Завтра ми збираємось тут же о шостій вечора, передавайте своїм знайомим. Передавайте по рядах у глибину, бо без мікрофонів нас не чути!..»

Співали «Заповіт» Шевченків. Неголосно, трохи несміливо, бо чи знають його всі?

Ходили поміж рядами міліціонери. Встрявали в розмови.

²¹ Нині площа носить іншу назву – майдан Незалежності.

²² Партійні й радянські керівники республіки й української столиці.

²³ Газета, яка видавалась мільйонними тиражами у Москві – орган Верховної Ради СРСР.

²⁴ Юрій Щербак (1934, Київ) – український письменник і політик, на той час народний депутат Верховної Ради СРСР; в майбутньому посол України в Ізраїлі, США та Канаді. У 1985 році газета «Молодий комунар» публікувала моє інтерв'ю з Юрієм Щербаком як лауреатом літературної премії імені Юрія Яновського.

Ще таке помітив: окремі люди перепитували: «А хто такий Драч?», «А Щербак?». Дрімота наша несосвітенна.

2.03.1989, Кіровоград

Цькування безпардонне, безсовісне найвищою мірою, неприховане аж показне, бо безкарне – ось так би я сказав зараз про те, що робить партмафія з проектом Програми Народного Руху за перебудову на Україні. Окупувала всі засоби масової інформації і обливає брудом письменництво. Вчора телебачення показало обговорення проекту у Дарницькому вагоноремонтному заводі. Зібралися партійні діячі та голови трудових рад, а ще для соціальної різноманітності трьох робітників прилучили (один із них не зронив жодного слова, другий вставив фразу) – і давай вчити письменників, що їм слід робити.

А що ж саме? Займатися своїм ділом, а не лізти в політику; іти в трудові колективи і вчити їх української мови, яку вже й забувати стали; писати гарні книги про героїв перебудови, а не тільки розкривати злочини сталінізму; писати вартісні твори, бо жодної зараз гарної книжки нема ні в нас на Україні, ні в країні. Висновки цих показушних зборів: через рік ініціативна група рухівців буде зовсім інше говорити, ніж сьогодні; якщо не зупинити зараз цей Рух, то через рік письменники захочуть узяти владу в свої руки (історія вже знає такі випадки), а там і недалеко до подій на зразок прибалтійських чи закавказьких, не виключено, що й жертви... будуть.

Хочеться запитати їх: а хто ж готував цю перебудову? Чи не письменники? Насамперед. Чи, може, самілики з шапикініми²⁵ дбали про демократію й гласність? Ні й ні. Якби не Горбачов і ті кілька чоловік, які його підтримали, не взяли владу, то й далі годі було б слово правди мовити в цьому сталінсько-брежневському болоті.

Образливо ще й дуже за наших журналістів, які так легко клюють на ці душительські методи нашого застоюного республіканського парткерівництва. Хто ж, як не журналісти повинні були підтримати письменників насамперед? Боляче за них. Продажні. Безкості. Аморфні. Безликі. Ніякі.

Але боротьба ще лиш починається.

17.04.1989

* На тому тижні колега (і мій однокурсник) Василь Афанасієнко²⁶ розповідав враження від Києва. Зустрів там болгарина Гайдаржі, молодшого від нас курсом, на Одещині працює, а зараз у Вищій партійній школі навчається. Зібрали їх, слухачів, у райвідділі міліції, вийшов інструктувати офіцер: «Підете розганяти цей народний рух на площі Жовтневої революції. І не соромтесь, якщо варт, то й по пиці дати, ніхто вас

²⁵ Компартійні керівники Кіровоградщини в кінці 80-их ХХ століття.

²⁶ У 90-их роках працював директором обласної телерадіокомпанії, нині мешкає в Києві.

за це не осудить... Розвели, помімаєш, демагогію. Я ось уже двадцять років у Києві живу і не знав і не чув, хто такий Павличко, а це – Павличко та Павличко!..» А зал і ахнув: «Як, ви не знали, хто такий Павличко? Ну-у-!!» Тоді офіцер пішов за двері, пошептався там зі своїми, а за кілька хвилин повернувся: «Так, товариші, ви можете бути вільні – ми вирішили не брати вас на площу Жовтневої революції».

* Дід один розкаже: «Попросився зі мною внук на голосування. Отримав я бюлетені, а він: дідусю, дай мені глянути на ці листочки. І не встиг я й оком змигнути, як він Масика²⁷ – кресь і нема. «Тебе хто це просив викреслювати? Я ж зовсім не збирався голосувати проти нього». А він: «Ми всім класом вирішили йти з батьками й дідусями та бабусями на вибори і викреслювати Масика».

* Почув таку фразу: «Партия была. Партия есть. Партия будет есть».

2.06.1989, Новомиргород

Дзвонив у Кіровоград позавчора. Дружина сказала, що в понеділок в редакції²⁸ планується зустріч з працівником обкому партії. Стосовно того листа про Народний Рух України. Дискусія. Будуть учити нас. Адже це чи не єдина організація, що заявила про готовність створити первинний осередок Руху. Так вони кажуть. Брехня, суцця брехня.

5.06.1989, Кіровоград

* Три жахливі трагедії: 2 червня 1962 року – Новочеркаськ; 9 квітня 1989 року – Тбілісі, сьогодні – Пекін. В соціалістичному суспільстві влада розправляє фізично з мирним населенням. Не шукають партійні порозуміння з народом, не запитують його, чого він хоче, а – придушити, розправитись, провчити. А потім приховати від усього світу свій злочин, од наступних поколінь.

Не було влади в усі часи і не буде ніколи – хорошої. Як і доброго царя. Тому все повинно контролюватись народом.

* Соромно за нашу українську делегацію на З'їзді народних депутатів. Якби не Б. Олійник, оті молоді хлопці з Дніпродзержинська і Кременчука, то ганьба – на всю країну. Особливо цей доморощений безбачченко, інтернаціоналіст безнаціональний із Черкас Червонописький – секретар міськкому комсомолу (а його ж і до Верховної Ради обрали). Ну хай Шевченко-президентша, хай Масол-голова уряду, вони старі, закомплексовані, переконані брежнєвці, але ж він – молодий хлопець. Звідки це в нього? Обізвати, обгадити прибалтів, грузинів... Який со-

²⁷ Костянтин Масик (1936, м. Волочиск Хмельницької області) – тоді перший секретар Київського міськкому компартії, згодом був народним депутатом України, послом у Фінляндії.

²⁸ Світлана Орел (1965, м. Новомиргород) – нині власний кореспондент газети «Дзеркало тижня» по Кіровоградщині; тоді після закінчення Київського держуніверситету ім. Т. Шевченка працювала кореспондентом «Молодого комунара».

ром! Кожен свідомий українець почервонів після його виступу минулої п'ятниці. І як добре, що «Молодь України» так оперативно устами Олеса Гончара прокоментувала той глум.

* Сьогодні мала відбутись дискусія нашого колективу з Мішурою Валерієм Дмитровичем²⁹ з приводу Народного Руху України за перебудову. Перенесли на завтра.

23.06.1989

Вчора зібрались на квартирі В. Кобзаря організувати групу підтримки Народного Руху України за перебудову. 12 чоловік: ми із Світланою, Петро, Володя Вакулич³⁰, Хомандюк³¹, Постолатій³², Панченко, Ніна³³, два Сергії-лікарі³⁴, М. Суржок³⁵ і В. Кобзар. Постолатій і Панченко порадили трохи зачекати, щоб з'ясувати юридичний бік цієї справи, аби в разі нападу партбюрократії ми не виявились незаконними й цим вразливими. У перших числах липня на «Перевеслі» обговорюватимемо З'їзд народних депутатів (йшла мова про те, щоб запросити Малюту³⁶ й військового Єрохіна³⁷ – це, до речі, єдиний незапланований депутат на Кіровоградщині). Там під кінець виступить і Кобзар, який розповість про збори в Києві 1-2 липня.

Установчі збори. Прихильників Руху у Києві й області – близько 4 тисяч чоловік. Це вже щось. Тому й проводяться збори. 1 липня. 2-го буде мітинг на стадіоні. На збори запрошують представників із Прибалтики,

²⁹ Тоді працював заступником завідувача відділу пропаганди та агітації Кіровоградського обкому КПУ, згодом його оберуть першим секретарем міськкому КПУ, а в 1994 році він стане народним депутатом України. Нині живе в Києві.

³⁰ Кореспондент газети «Кіровоградська правда» (народився 1958 року на Волині), в 1990 році обраний депутатом Кіровоградської міськради, був першим редактором «Вечірньої газети» (з липня 1990 року), згодом переїхав до Києва, працював у структурах Кабміну та секретаріату Президента; член НСПУ, доктор політологічних наук.

³¹ Микола Хомандюк (1.10.1945, Буковина – 27.12.2005, Кіровоград) – актор, режисер, працював у театрах Київщини, Закарпаття, Узбекистану, останні десятиліття в Кіровограді, автор кількох документальних фільмів, лауреат краєзнавчої премії імені В. Ястребова.

³² Віталій Постола тій (1951) – викладач педуніверситету, науковець, краєзнавець, автор багатьох нарисів про репресованих комуністичним режимом.

³³ Ніна Даниленко (1953, с. Дібрівка, Новомиргородщина) – журналіст обласної ТРК, тоді працювала кореспондентом газети «Молодий комунар».

³⁴ Сергій Дорогань і Сергій Хмура, лікарі облздоровідділу, делегати Установчих зборів НРУ; Дорогань був депутатом міськради 1990-94.

³⁵ Микола Суржок (1937, м. Новомиргород) – випускник Київського держуніверситету ім. Т. Шевченка, педагог, поет (автор книги «...»), громадський діяч; нині голова Новомиргородської районної організації Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

³⁶ Олег Малюта (1937-2008) – заслужений лікар України, народний депутат СРСР з 1989 року від Кіровограда.

³⁷ Василь Єрохін (1954) – росіянин, майор, заступник командира ескадрильї, був обраний депутатом Верховної Ради СРСР у 1989 році від м. Олександрії.

Закавказзя, інших регіонів країни, а також із областей України. Від нас поїде Кобзар – скинулись йому на дорогу по карбованцю.

На осінь передбачається Всеукраїнський з'їзд Руху. 5 чоловік із нас записалося в оргкомітет підготовки З'їзду: два Володі, Петро, я і Сергій Хмура. Так що – дай Боже!

4.07.1989

Прекрасне зібрання «Перевесла» відбулось учора. Ділились враженнями від з'їзду народних депутатів. Про владу – В. І. Шишкін³⁸ говорив, про економічні проблеми – В. Репало³⁹: чудово, доказово, компетентно. Протягом трьох годин ставили питання й відповідали на них. Для Панченка (національне питання на з'їзді) не вистачило часу. Але зате перейменовували, точніше – змінили статус клубу: тепер він громадсько-політичний. Хоч і впирались Кошелева⁴⁰ і Суворов (Микола Миколайлович – зав. ідеологічним відділом обкому партії). Я аж не стримувався – кидав шпичасті слова через зал. Було чоловік 60 на зібранні. Це вже клуб. З цього можна починати. Але чи дадуть йому пресу? Думаю, що апарат постарається замовчувати діяльність клубу. На зібранні також було прийнято листа до М. Г. Самілика⁴¹ з пропозицією зустрітись. Із членами клубу «Перевесло», не відфільтровуючи аудиторію, як це робилось досі.

10.07.1989, Новомиргород

Заходили до діда Степана Демидовича Кожум'якіна⁴². Розпитував я його про пенсію – 83 карбованці отримує. Від квартири він відмовився, коли йому пропонували через дорогу. І доживає старий у курені. З'явилась була у мене думка: написати у райком партії листа, щоб посприяли йому з житлом, але ж він сам: «Ностальгія...»

³⁸ Віктор Шишкін (1952) – заступник голови Кіровоградського обласного суду, обраний депутатом Верховної Ради України першого скликання у 1990 році від Кіровського району м. Кіровограда; був Генеральним прокурором України, неодноразовий депутат ВРУ. Нині мешкає в Києві.

³⁹ Валерій Репало (1950, смт Олександрівка) – доцент педагогічного інституту ім. О. Пушкіна; в 90-их роках обирався головою крайового Руху; згодом займав посаду заступника голови Кіровоградської облдержадміністрації; нині працює у вищих навчальних закладах міста.

⁴⁰ Алевтина Кошелева (1942 р. н.) – секретар Кіровоградського міськкому КПУ.

⁴¹ Микола Самілик – перший секретар Кіровоградського обкому КПУ у 1982-1990 роках.

⁴² Роки життя: 1898-1989-мостобудівник, політ'язень комуністичних концтаборів (тричі засуджувався – див. книгу «Планида Степана Кожум'яки», Черкаси, 2004). Похований у Новомиргороді.

23.08.1989, Кіровоград

«Думка»⁴³ наша пішла межі люди. Я роздав уже більше півсотні. Правда, ті тридцять, що взяв Жовна⁴⁴ – чи розібрали їх? У п'ятницю довідаюсь. Чогось Кобзар мовчить. Збираються його на партійних зборах «Молодого комунара» уму-розуму вчити. Хоча Успенко⁴⁵ сказав: «Давайте не будемо позоритись, щоб наші діти з нас колись не сміялись і не дорікали нам...»

Але проти Руху почався наступ ще потужніший. Оце інтерв'ю в «Правде України» за 4 серпня: як каратимуться Законом ті, хто здійснює на мітингах синьо-жовті прапори й розповсюджує нелегальну пресу... Репліка там же з приводу інтерв'ю В. Яворівського в «Культурі і житті» позаминулої неділі (останню газету, до речі, мені знову, вкотре, не принесли). Два яничарські виступи запорізьких віроповіданих журналістів (Півненка й Циганенка) проти публікації Сашка Михайлюти⁴⁶ в «Молоді України»... Хоча разом з тим обнадійливу звістку взнав із «Робітничої газети»: Львівський міськом партії сів за стіл розмови з Чорноволом і братами Горинями (УГС).

30.08.1989

* В «Правде» за 23 серпня прочитав інтерв'ю з Николае Чаушеску, румунським президентом і генсеком партії. Це щось на зразок наших інтерв'ю, тільки десятирічної давності. Навіть натяку на демократизацію суспільства, права людини, ставлення до змін у Радянському Союзі. І що дивує найбільше, так це безжурний оптимізм... Зрозуміло, не хочуть московські журналісти втручатись у внутрішнє життя Румунії. Однак західний журналіст ніколи не обійшов би цих та інших проблем...

* Вчора В. Кобзаря на партзборах розбирали. Винесли йому таке покарання: суворо вказати за порушення партійної етики. Комісія партійна, до якої входили Сердюченко, Черненко⁴⁷ і Ярмоленко⁴⁸ (був ще й Успенко, але тепер захворів) побували на «Друкмаші» й заводі ім.

⁴³ Газета Кіровоградського крайового Руху (у 1989-1990 роках вийшло 12 чисел), друкувалась у Вільнюсі, Ризі й Мінську; редактор – Володимир Кобзар. В наступних роках були серйозні спроби відродити видання (редактори Сергій Запорожан, Світлана Орел).

⁴⁴ Олександр Жовна (1960, Новомиргород) – український письменник, кіносценарист та режисер.

⁴⁵ Микола Успенко (1946, Черкащина) – журналіст, у 70-их роках редагував «Молодий комунар». У 1989-ому стояв на партійному обліку в первинній організації комсомольської газети.

⁴⁶ Олександр Михайлюта (1958, с. Заріччя Гуляйпільського району Запорізької області) – журналіст, письменник, автор багатьох книг публіцистики і прози, нині живе в Києві.

⁴⁷ Микола Черненко (1957-2000, с. Хомутець Коростишівського, нині Брусилівського, району Житомирської області) – журналіст, у 1980-90-их роках працював у «Молодому комунарі», «Кіровоградській правді», редагував «Кіровоградські новини» та «Україну-центр».

⁴⁸ Людмила Ярмоленко (1961, смт Олександрівка) – журналістка «Молодого комунара», на початку 1990-их виїхала в Москву (Росія).

Таратути. Висновки неоднозначні. Об'єктивні з «Друкмашу», як сказав Кобзар, і упереджені з ремзаводу. Люда мене здивувала, м'яко кажучи. Я можу зрозуміти її вірнопідданство, але ж треба у такі роки уже дійти (тим більше у такий час, як сьогодні) розуміння, що є вище призначення від служіння партії в мислячої людини – це служіння народові. Бо народ і партія сьогодні – поняття не ідентичні.

Були на зборах ідеологічні лицарі Кіровського і Ленінського райкомів: Романов і Юденкова⁴⁹. Збори почались закрито, але ми попросили бути присутніми (Сердюченко і Ярмоленко категорично заперечували). Балачки були гострі. Рух тримався гідно. Вони ж вкінці наче виправдовувались, що партійна дисципліна їх змушує реагувати на лист (демократичний централізм), хоча ж самі порушили ту дисципліну, бо Постанову про несумісність перебування комуністів у Русі прийняв Кіровський, а не Ленінський райком партії, до первинної організації якого належить Кобзар. Ми говорили про це комуністам, але вони не хотіли нас слухати.

6.09.1989, аеропорт у степу

Лечу до Києва. На з'їзд Руху і в інших, менш важливих справах: влаштування на роботу, побачення з видавцями й редакторами...

За минулий тиждень. Кипуче життя було в нас. Найосновніше пов'язано з Рухом. Стаття Мішури в «Кіровоградській правді» – «Куди заведе Рух перебудову?», засідання громадсько-політичного клубу «Перевесло» із темою «Народний Рух України: за і проти», яке зібрало небачену досі аудиторію із «запорожцями» – весь актовий зал наукової бібліотеки був заповнений; висування від трудових колективів так званих делегатів на з'їзд Руху – з ініціативи облради профспілок, а точніше – з ініціативи місцевого партапарату, які певно отримали вказівку з Києва від наймужнішого застійника Союзу тов. Щербицького; публікація проекту «Закону про мови в Українській РСР», публікація принципів регіонального госпрозрахунку (республіканського)... Думаю, що публікацію цих документів пришвидшив і З'їзд, який хотіли було посунути далі в часі...

8.09.1989, Київ

...Не можу стриматись, аби не виповісти бодай коротенько про враження, ті почуття, які переповнюють мене. Через кілька хвилин почнеться з'їзд. У фойє й досі триває реєстрація, оскільки вчора зареєструвались одиниці. І фойє, і зала у синіх і жовтих кольорах. Продають газети самвидавні з різних регіонів. По карбованцю, по півкарбованця, значки по 3 карбованці. Продають портрети українських класиків літератури, культури взагалі, книги. Знайомі обличчя: Ліна Костенко, Анатолій По-

⁴⁹ Анатолій Романов, Людмила Юденкова – працівники районних комітетів КПУ у м. Кіровограді.

грібний, Брюховецький, Гордасевич, Михайлюта, Кремінь, Лубківський, народні депутати Союзу Щербак, Сухов, Салій (здається), Віталій Карпенко... Жулинський, Ярошинська, Амосов...

Сцена увінчана жовто-блакитними двома смугами, які рвуться в височінь, а ще трьома гербами: Київщини, Львівщини і Запорозжя. Тризуб здіймається над усіма трьома гербами. За нашими спинами розвішані на балконі в ряд герби усіх земель України й навіть тих, що знаходяться за межами республіки: Кубань, Холмщина, Задунайщина, Перемишлянина, Воронежчина, Берестейщина...

18.09.1989, Кіровоград

Аж тільки зараз, через десять днів після початку роботи з'їзду Руху сів записати, бо все часу не було. На з'їзді записував усіх промовців (коротко, тезисно), усі події, назви резолюцій та звернень. Але коли матеріали з'їзду вийдуть окремим виданням (а я надіюсь на це, хоча б у самвидаві), то читатиму їх з подвійним тепер зацікавленням. Бо його ще треба осмислити, цей з'їзд, цю історичну в житті нашого народу подію.

Тим часом засоби масової інформації продовжують обливати З'їзд брудом, промовці на мітингах, організованих партапаратом обзивають рухівців «необандерівцями», «неофашистами»... Що то неправова держава. У правовій за такі безпідставні наклепи уже давно притягли б до суду.

Позавчора Корнієнко, новий перший секретар Київського міськкому партії, організував на центральному стадіоні мітинг, на якому обсвітали Яворівського, на якому піддали обструкції З'їзд взагалі, а червоний козак і в'язень-антифашист (колишні) таке городили, що ніякої критики не витримує. Мітинг від початку до кінця показували по «Актуальній камері»⁵⁰ і передавали по радіо, а сьогодні-завтра й газети надрукують. Чому ж тоді мітинги Руху не передають в ефір, чи бодай зі З'їзду окремі виступи? Ось тобі й свобода друку та слова. Монополю захоплена партапаратом преса продовжує розпалювати в республіці міжнаціональну ворожнечу.

Пороз'їжджалися гінці з ЦК КПУ по всіх областях. І до нас, у Кіровоград, примчав Бойко (не знаю, як звати) – дав вказівки: як ставитись до Руху. Сердюченко, говорила Світлана, прийшов від Шапикіної⁵¹ як рак червоний і наказав Зіні, Яровому⁵² й Люді Ярмоленко готувати в газету виступи альтернативних делегатів (прославилась наша область – послала альтернативну делегацію на з'їзд, яка простояла під актовою залою політехнічного інституту три дні), але коли Зіна подзвонила до перших трьох – вони відмовились лити бруд на Рух. Хоча знайшли-

⁵⁰ Щоденна інформаційно-аналітична програма Українського телебачення.

⁵¹ Світлана Шапикіна (19.. – 20..) – тоді секретар обкому КПУ.

⁵² Зінаїда Куценко, Юрій Яровий – кореспонденти «Молодого комунара».

ся, звичайно, й такі: по радіо з «Друкмашу», з радіозаводу виступали... «Кіровоградська правда» щомісяця публікує дописи під рубрикою «Чи народний це рух?» – та такі примітивні, що їхня ж пропаганда повертається проти них же... У перші дні минулого тижня Сердюченко погодився, щоб я дав об'єктивну статтю про з'їзд Руху, але коли ПАТАУ⁵³ зобов'язало передрукувати свої брехні з республіканських партгазет – він втягнув голову в плечі: «Ти ж мене теж повинен зрозуміти...» Не можу і не хочу... Бо якщо плуралізм проголосила партія, то давайте будемо його сповідувати...

Кобзар поїхав ще в п'ятницю у Прибалтику випускати «Думку». Половину її зробили ми із Світланою. Думаю, що вона викличе значно вищий інтерес, ніж попередній номер, бо ми таки пустили півня тим фейлетоном, і самі це добре розуміємо.

Минулої середи виступав у краєзнавчому музеї. Чоловік 20 було. Сприймали добре. Хомандюк сказав навіть, що створюють там осередок. Вчора новомиргородцям розповідав про З'їзд, але вони залякані й нерішучі. Народ століттями жив у страху і тільки відчайдушні позбуваються його. Сьогодні йду на ремзавод ім. Таратуги. Там буде щось на кшталт дискусії. Прийдуть, певно, й партапаратчики. Що ж, спробуємо дискутувати...

Вчора по телебаченню («Актуальна камера» і «Час»⁵⁴) показали 100-тисячний львівський молебень: за повернення Західній Україні української католицької церкви. Листа від імені мітингу надіслано Горбачову. Отам дух, отам воля і єдність! Якби не було Львова, можна було б українську націю вважати мертвою. Слава тобі, Львове!

У п'ятницю вдвох з Кобзарем віднесли заявку в міськвиконком на проведення мітингу 30 вересня «Обговорення проектів законів про вибори на Україні». Сьогодні-завтра піду за відповіддю.

19.09.1989

* Ідемо сьогодні з Панченком у село Рівне Новоукраїнського району. Ділитись враженнями про з'їзд Народного Руху України⁵⁵. Після вчорашньої чотиригодинної розмови на ремзаводі в мене й охота відпала, бо якщо організовує таку зустріч партком, то користі з неї мало. Людей зібралось мало й здебільшого яскраво виражені комуністи-космополіти (одного, який одразу ж запропонував вести бесіду «на міжнародному мові», я запитав: «А скільки ж років Ви живете тут? – «Двадцять». Ось так), партапаратчики (обком партії, міськком, райком), було, правда, кілька нейтральних комуністів, які прагнули зрозуміти Рух, але позиція їхня так само недалеко: «Не сказав лектор обкому, яке ж став-

⁵³ Радянське телеграфне агентство України.

⁵⁴ Щоденна інформаційно-аналітична програма Всесоюзного телебачення.

⁵⁵ В. Панченко не був членом Руху, але брав участь в Установчому з'їзді 8-10 вересня 1989 року у Києві як гість, а згодом активно пропагував ідеї НРУ.

лення до Руху виробив пленум ЦК, щоб хоч знати – чи приймати його, чи заперечувати», – зізнавався мені один після дискусії. От що чинить з партією, з людьми демократичний централізм.

В кінці розмови парторг висловився так: на заводі осередок Руху не визнається, приміщення їм не виділяється, стенду також. Чи марні були наші з Петром зусилля, коли ми по півгодини намагались донести об'єктивну інформацію про З'їзд? Чи не перекреслились вони довжелезним переказом публікації у республіканській пресі лектора обкому партії Гори⁵⁶, який возив альтернативну делегацію від Кіровоградщини? Думаю, що в такій аудиторії, як учора, ефекту було мало. Ветерани не розуміють. «Націоналісти» – й годі. Треба пускати газету в народ, «Думку» нашу – хай читають, хай знають люди.

* Думаю весь час над тим, якими практичними справами (окрім пропаганди рішень з'їзду Руху, окрім підготовчої роботи до виборів народних депутатів у республіці) може зайнятись наш журналістсько-письменницько-лікарський осередок:

- треба йти на найбільші заводи міста «Червона зірка» і «Гідросила» домовлятися із дирекцією про виготовлення наочної агітації українською мовою (заодно можна буде ближче познайомитись із робітниками заводу);

- звернутись у міськвиконком теж з подібною пропозицією: вивіски, гасла, кіноафіші, листівки, запрошення...

- організувати курси української мови (на заводах, при ЖЕКах⁵⁷, за місцем проживання, у бібліотеках);

- лікарі могли б давати якісь консультації щодо лікування травами, надання першої медичинської допомоги;

- організувати суботники й недільники по впорядкуванню фортеці, інших історичних місць;

- провести конкурс (разом з управлінням культури) на кращий проєкт пам'ятника корифеям українського театру;

- записати на магнітофонну плівку оголошення українською мовою для автобусних, тролейбусних маршрутів міста; теж саме – в магазині «УТО⁵⁸ Кіровоград», двомовно можна...

І все це – на громадських засадах, тобто безкорисливо. Сподіваюсь, що знайдуться люди в області, які пожертвують на Рух кошти, аби ми могли бодай «Думку» випускати.

⁵⁶ Гора.

⁵⁷ ЖЕК – житлово-експлуатаційна контора.

⁵⁸ УТО – універсально-торгове об'єднання.

21.09.1989

* Кожного четверга чекаю, як Бога⁵⁹. І сьогодні «Програма» Руху не опублікована. Зате є виступи Яворівського, Драча, Плачинди... А програма потрібна: чи дзвонити, може, в секретаріат? До Яворівського чи Драча? Почекаємо Кобзаря – приїде, може, привезе трохи екземплярів. Бо люди просять.

* Заходив у понеділок до міськвиконкому (до Медвідя, помічника голови), то сказали, що заявку нашу розглядали, відповідь дадуть письмово, тільки ж уже шість днів минуло, а відповіді нема. Порушують Указ про мітинги. Постукаюся сьогодні ще раз.

* Вчора передавали по обласному радіо мітинговий репортаж із Знам'янки. Як і передбачалось: за вказівкою згори такі мітинги пролунають повсюди. Їм санкцій не треба чекати. Як у давні часи. Безсоромно і безпардонно.

* Щербицького відправили на пенсію. Сьогодні хлопці дзвонять із самого ранку, вітають. Але радості нема. Є сум, що стільки років цей кат знущався над Україною, стільки матеріального і морального лиха приніс він нашій землі і нашому народові... Хай ніколи більше не буде таких яничарів у тебе, Україно!

22.09.1989

* Запишу розмову з Славутою⁶⁰, начальником своїм теперішнім. Я тоді йому між іншим сказав, що буду на з'їзді Руху, і він аж перемигнувся й скинув на мене очі: «Ти не дуже там про цей Рух, бо ще не відомо, куди він приведе, а тобі працювати треба... Ось подивись, що про нього пишуть!» І він показав мені «Правду України», «Красную звезду», ще якимись газетами шелестів. «Вони уже з жиру бісяться... Ти підійди до Спілки – що там робиться! Всяка погань туди лізе, газети продають, значки... А вони й самі вже чубляться. Недавно Павло Мовчан хапав за груди Яворівського: ти Москві продався, сякий-такий!.. Всяке-всіляке преться в той рух, то й заведуть його, знаєш куди?!..» – «Я думаю, що у Драча, Павличка, Черняка, Яворівського вистачить глудзу вести його туди, куди вказує програма Руху, гуртом не дадуть спіткнутися...» – «Яке там не дадуть!.. Он Яворівський уже забрехався, «Правда» ось пише. Куди ж це годиться? Вони створюють ажіотаж навколо себе, щоб славу мати. Їм мало уже тих грошей, що нагребли за свої книжки, які видаються у всіх видавництвах, тасуючи вірші одні й ті самі. Їхні книжки ніхто не бере, вони лежать стосами по складах, от вони й здійсмають бучу навколо своїх імен, щоб книжки розібрали...»

⁵⁹ В четвер виходила (посьогодні) тижнева республіканська газета «Літературна Україна».

⁶⁰ Анатолій Логвиненко-Славута (1937, Одещина) – український письменник, який тоді очолював Бюро пропаганди художньої літератури Спілки письменників України, куди я за порадою кировоградського поета Юрія Камінського (нині мешкає в Ізраїлі) влаштувався працювати.

Він говорив ще і ще. Я сидів і думав: який заздрісний, який дурний чоловік. Так може говорити тільки той, кому доля народу не те що не болять, вона йому абсолютно байдужа. Письменник, а такий... глухий...

* Про Рух зараз пишуть багато, здебільшого в чорних тонах, перебріхують, перекручують те, що було на з'їзді. Кампанія ще триватиме довго і завжди знаходитимуться люди, які будуть запльовувати тих, хто зважився сказати правду, хто підвів голову. Бо натхненником цих крикунів є гірші сили партії і влади. На Україні їх найбільше. І це не дивно. Так було завжди. І тому, як ніде, демократичному рухові у нас буде найтяжча дорога. Треба собі це усвідомити.

25.09.1989

* «Погубила нас нещаслива наша історія і невдала наша географія» – ці слова Довженкові, як цвяшок, стримлять у моєму серці. Географію нам не змінити, мусимо миритися, а от історія залежить і від нас. Те, що робиться сьогодні, завтра стане історією і наші нащадки будуть оцінювати нас за нашими сьогоднішніми справами. А справи наші поки що ніякі, бо спимо ми, добре приспані нашими правителями уже понад 300 літ. Пробуджувались іноді на короткий час, розплющували очі й або хапались кричати про наш непробудний сон, закликаючи прокинутись, або зопалу брались за зброю та ще більше з відчаю й розпачу коїли лиха і собі, і своїм же нащадкам.

І зараз ось прокидаються. Західна Україна пробудилась і вирує, а Східна та Південна ніяк. Бо тут більше підсипали снотворного та ще й страхом притрушували ті «ліки», та ще нігілізмом і космополітизмом підсолоджували їх. Ось і попробуй доскіпайся до такої свідомості, якій тільки б ковбаси шматок, а там хай хоч завтра повинь...

Відмовили нам у проведенні мітингу. Відписались. У суботу виставимо пікет на площі Кірова. Хай люди бачать, що є в Кіровограді незгодні з владою, що вони прагнуть демократії, справедливості й добиваються цього.

В. Кобзар привіз другий номер «Думки». Добре зробили газету, але друк неякісний. І мусимо вибачатись перед читачами за підпільний брак. Але хто хоче прочитати, той прочитає.

* Сьогодні засідає «Перевесло». Обговорюватимем проект Закону про мови в УРСР і матеріали Пленуму ЦК КПРС з національного питання. Торкнуться, звичайно, й обласного партійного пленуму: Кобзаря, Панченка й Шишкіна там уже висвітили... Та чи не роблять цим самим вони, партапаратчики, собі ведмежу послугу? Люди зорієнтуються – кому вірити, розберуться – хто є хто.

* Лектор обкому партії Гора В.О. якось сказав: «Вам простіше – ви говорите завжди те, що думаєте, а ми іноді не маємо такого права, бо сковані партійним централізмом». Не іноді, а часто. Та й справжній комуніст не повинен бути скований. І такі комуністи є. Їх, на жаль, мало.

10.10.1989

* У перший день жовтня виставили пікет: протест проти відмови на проведення мітингу. В неділю. Це – дивина для Кіровограда. Підходили люди, запитували, читали гасла й копії наших заявок та відмов міськвиконкому. Були серед відвідувачів і провокатори: «Бандеровці опята голови подымают!», «Бить их нада!..» А само ж п'яне, читати не читає, а побачив «протестуємо» – і горланить на всю площу...

Міліція підходила кілька разів, передали по рації про нас, але не стали чіпати. Лектор обкому партії прибіг. Тоді, коли ми вже пікет зняли. Доніс же хтось.

На 15 жовтня нову заявку подали, але нам не відповіли досі. Порушують указ Верховної Ради СРСР. Говоритимем про це на мітингу в чевтер, офіційному мітингу.

* Матеріал про Рух віддав у «МК» ще два тижні тому, але все відкладають – тепер аж на 21 жовтня. Глас-ність! Оперативність!

15.11.1989

* Місяць за біганиною нічого не записував. Коротко про найосновніші події. 11 листопада відбулися установчі збори міської організації Руху – в актовій залі Українського товариства глухих (вул. Андріївська, 66-а). Понад 200 чоловік були присутні на зборах, власне рухівців – 25. Хтось не зміг (Дорогань, наприклад, у Мінську), а інші з різних міркувань малозрозумілих (Вакулич, Даниленко, Хмура)... Декого дружини не пустили (Харахондя⁶¹ розповідав, що одному з їхнього осередку заявила: або сім'я – або Рух).

Але збори пройшли успішно: Харахондя відкрив, обрали головуючого й секретаря зборів (Кобзаря й Селецького). Виступили М. К. Смоленчук⁶², О. Власов⁶³, В. Кобзар, В. Очаківський (Олександрія)⁶⁴, П. Селецький, Б. Сорокін⁶⁵, я, Кошелева, Мухін⁶⁶, А. Авдєєв⁶⁷ (робітник-будівельник, прихильник Руху)... Обговорили основні напрямки

⁶¹ Володимир Харахондя (1949) – провідний математик відділу автоматизованих систем управління і проектування виробничого об'єднання «Друкмаш», делегат Установчих зборів НРУ, обраний там до керівного органу між з'їздами – Великої ради Руху. Нині приватний підприємець.

⁶² Микола Смоленчук (1927-1993) – український письменник, науковець, кандидат філологічних наук, у 1970-их роках зазнав моральних репресій, був виключений з партії, звільнений з роботи за читання праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація».

⁶³ Олександр Власов – член Руху, росіянин, робітник заводу ім. Таратути.

⁶⁴ Вілен Очаківський (1937, м. Херсон) – шахтар, один із засновників НРУ в м. Олександрії, політ'язень психіатричних лікарень на початку 80-их років.

⁶⁵ Борис Сорокін (1950, Росія) – член Руху, росіянин, викладач педінституту (нині доктор філософських наук, працює в Орловському держуніверситеті, Росія).

⁶⁶ Василь Мухін (1950, Кіровоград) – голова Кіровського райвиконкому м. Кіровограда. Через півроку буде обраний міським головою, на цій посаді працюватиме два терміни. Вкінці 90-их років перебрався до Києва, працював генеральним директором Укрпошти.

⁶⁷ Анатолій Авдєєв (1953, м. Кіровоград) – журналіст, геральдист.

нашої діяльності, внесли правки, доповнення, проголосували. Обрали координаційну раду (Кобзар – голова, Харахондя і я – заступники, Чернов⁶⁸, Селецький, Довбненко⁶⁹, Полтавець⁷⁰ – члени ради).

Дуже добре зал реагував на виступи, Рух мав сильну підтримку. Світлана поширила усі прибалтійські і частину львівських незалежних газет та журналів. Решту я розповсюдив на мітингу – тільки «Думки» десь близько чотири сотні розібрали, мало не повідривали з руками. На мітинг зібралось не менше тисячі. Хоча й побоювався я, коли за хвилини десять до третьої години навіть сотні ще не було. Мітинг пройшов теж добре. Наступне число «Думки» (четверте) розповідь про ці події.

* М. А. Суржок привіз із собою новину: 7 листопада синьо-жовтий прапор майорів на стадіоні, а 9-го – на гастрономі. Це в Новомиргороді. Також і в Помічній 7 листопада – на міськраді. Але ж ні там, ні там навіть осередків Руху нема. А в газетах пишуть, що Східна Україна байдужа до синьо-жовтого прапора.

* В. Кобзаря виключили з партії. Ще наприкінці жовтня. «Кіровоградська правда» про це написала брехливим тоном партапаратника Голоцвана. Але Кобзар не дуже опечалений, бо бути в одній політичній організації з такими голоцванами – не честь, а страм. Відмовився також Кобзар, щоб ми виставляли пікет біля обкому партії, апелюючи до справедливості. Федора Шепеля на другий день зустрів у центрі міста. «Ти знаєш?» – питаю. «Знаю, – махнув рукою. – Дурні та й годі, що ще можна сказати». Це працівник держбезпеки.

* Був вкінці жовтня на Великій Раді Руху. І на мітингу. Мітинг 22 жовтня справив колосальне враження – близько 30 тисяч народу, гасла, прапори (переважно синьо-жовті – близько півсотні), піднімали й червоно-чорний, але Гришук⁷¹ попросив опустити. Павличко в ранзі народного депутата Союзу виступав. «Імперський Радянський Союз» – на всю Україну виголосив народний депутат. Я не добув до кінця мітингу, бо поспішав на поїзд. По радіо «Свобода» почув згодом, що мітинг закінчився прилюдним спаленням комсомольських квитків.

Події 1 жовтня у Львові. Страйковий комітет. Депутатська комісія з Москви. Кілька днів тому «Свобода» передала: депутатська комісія на чолі з Фотієвим визнала вину міліції в подіях 1 жовтня. А громадська, яку очолив Богдан Горинь, зібравши свідчення очевидців, цей висновок зробила ще місяць тому.

⁶⁸ Анатолій Чернов (1941) – член Руху, електромонтер заводу «Друкмаш».

⁶⁹ Петро Довбненко (1949) – член НРУ, робітник, ініціатор відродження козацтва, автор російськомовних віршів, публікованих у періодиці.

⁷⁰ Віктор Полтавець (1958, Кіровоград) – голова осередку Руху на заводі ім. Таратуги, делегат Установчих зборів НРУ. Нині очолює обласну організацію Товариства політ'язнів та репресованих.

⁷¹ Валерій Гришук – народний депутат СРСР у 1989-1991 роках.

20.11.1989, Київ

...Здається, Україна, Київ не знали такої події з часу перепоховання Шевченка. Трьох синів Україна дочекалась цими днями з далеких пермських таборів. Уже й табір той розібрали, зробили якусь стайню з нього чи ферму, а вони продовжували безіменно лежати в мерзлій чужій землі. Кожен під номером, без імені. Їх не можна було забрати звідти, влада відмовляла: мовляв, епідемія в краю, хоч ні про яку епідемію ніхто й ніде не чув. Більше чотирьох років не відпускали. Привезли їх літаком у суботу пізно ввечері. Громада зустрічала в Бориспільському аеропорту. У Покровській церкві три труни з прахом Василя Стуса, Юрка Литвина й Олекси Тихого були доступні людям з 7 до 10 ранку [19 листопада]. Потім кортеж автобусів рушив на вулицю Чорнобильську, де жив Стус, далі до Софіївського майдану. О 13-й годині їх зустрічав там народ.

Для мене участь у маніфестації почалась об 11 годині від стадіону, де я випадково натрапив на гурт молоді. Спілка незалежної української молоді проводила несанкціонований мітинг. Дмитро Корчинський говорив: характерно так – скаже фразу у мегафон і опустить з ним руку, потім знову піднімає, щоб сказати наступну. Молодий хлопець років 22-23. Міліція втручалась, але народ загав, то тільки й того, що майор попередив: організатори мітингу будуть нести відповідальність. До десяти прапорів майоріло над головами близько трьох-чотирьох сотень людей. Звучав також голос Василя Стуса з магнітофонної стрічки – густий, глухий, трагічний: вірші читав.

Процесія рушила до Софіївського майдану. Із Січком⁷² бачився. Як і на з'їзді, вразливо відзначив я, що він постарів, беззубий якийсь. Голос тихий, добрий. За Погрібного⁷³ йому нагадав. «Так-так, він підходив до мене на з'їзді, просив вибачення: ситуація така була, я зараз, мовляв, те все переосмислив... Нічого, кажу, я про те вже й забувся... Треба забувати таке, прощати...»

Потім незабутня зустріч на Софіївському майдані трьох автобусів з портретами у передніх вікнах, портрети обрамлені вишиваними рушниками. «Боже, який же він гарний», – вигукнула жінка якась, дивлячись на портрет Литвина чи Тихого. А до бокового скла переднього автобуса був притулений білий ватман з написом «Василь Стус повернувся до дому». «А хто ета такої? – питала одна літня жінка біля університету, з обочини: це вже потім, пізніше. – Почему не знаю така?» – «Це геніальний поет України, який постраждав за свою землю».— «Не знаю така, не знаю...»

⁷² Василь Січко (1956, Магадан, Росія – 1997, Чикаго, США) – в'язень сумління у 80-их роках, голова Української християнсько-демократичної партії у 90-их; мій однокурсник.

⁷³ Анатолій Погрібний (1942, Чернігівщина – 2008, Київ) – літературознавець, науковець, громадський діяч, лауреат Національної премії ім. Т. Шевченка. В пору арешту Василя Січка, 1979-ий рік, доцент Погрібний був секретарем парткому факультету журналістики.

Море синьо-жовтих знамен, хрести попереду, священики, хор церковний співає, і так пісень українських сумних – усю дорогу, до самого Байкового цвинтаря. Несли попереду й червоно-чорного прапора. Харків'яни, певно, бо впізнав я серед них Степана Сапеляка⁷⁴.

Цвинтар. Сніг незайманий, з ночі, на могилах, огорожах, деревах. Довгим шнуром розтягнулись люди до трьох місць поховань – із знаменами, із свічками в руках. Всю долину заповнили люди. Панахиду відправили, по-моєму, обидві церкви: греко-католицька й православна автокефальна – українські церкви. Потім говорили В'ячеслав Чорновіл, Іван Драч, Левко Лук'яненко, Михайлина Коцюбинська та інші, я не знаю їх, бо й не оголошували, як належить на похоронах, промовців. Копачів з лопатами відправили, ями закидали люди руками. Вкинув і я грудку сирієї землиці, мерзлої холодної, на груди героям. Хай вам легкою буде ця земля, хлопці!

19.12.1989

* Вдруге висували мою кандидатуру до обласної Ради народних депутатів. Ще минулого четверга з 14 чоловік за мене проголосували 9, а сьогодні з 13-7. Пройшов я, але з яким трудом. Люда Ярмоленко таку опозицію мені підготувала. А проводили збори повторно, бо тоді не зробили, як слід, протоколи, часу не було їх переробити, а тут ще субота й неділя: печатки ж нема редакційної. Пропало висування. Люда ж Ярмоленко обурювалась, що без неї проводились збори. І давай тоді дзвонити в райком партії. Там підняли, видно, шум: як це Бондаря, і чого одразу у дві Ради?.. Прислали із 114 округу хлопчину – він такий необізнаний з законами, не хотів признаватись навіть, хто він... Отакий тиск. А який ще буде! Якщо ж зареєструють, то скільки бруду на мене виллється! І Рухом страхатимуть людей, і націоналізмом, і ще знайдуть таке, що мені й не снилось...

* Другий мітинг у Кіровограді провели. З плакатами, транспарантами. Але людей, по-моєму, було не більше, ніж минулого разу. «Думку» не дуже вправно реалізовували, бо люди уже раніше її придбали (чимало ще залишилось у нас четвертого числа). Мітинг проводили громадський клуб «Оновлення»⁷⁵, Рух, ТОМ⁷⁶ і Ради підпряглись. З рухівців виступали Анісімов⁷⁷, я, Кобзар і Власов. Аудиторія рухівців сприймала добре. І трохи аж незручно ставало, коли засвистували промовців од офіційних органів.

⁷⁴ Український поет, лауреат Національної премії ім. Т. Шевченка; політв'язень у 70-их роках.

⁷⁵ Громадська організація, створена восени 1989 року для підготовки й участі демократичних сил міста у виборах усіх рівнів (ініціатор і негласний керівник – Олександр Нікулін).

⁷⁶ Творче об'єднання молоді (керівник Олег)

⁷⁷ Юрій Анісімов (1935 р. н.) – член Народного руху України, майстер міського молодіжного центру, Кіровоград.

24.12.1989

* Прочитав видану на Заході програмну працю Левка Лук'яненка «Що далі?» І думаю: якби таку книгу та в кожному сім'ю. Чого ж мій народ не хоче свободи, не хоче своїй землі незалежності?! Обдурено його, залякано, зацьковано, він зараз і не уявляє, як би це ми могли жити без Москви. «Тільки з Росією порятунок». Бо це втовкмачувалось їм у голови століттями, а тих, хто боровся за незалежність, зображували хижакими, дурнями, ненормальними, націоналістами, буржуями і т.п. А вони ж всього-навсього, якщо вже шукати той ярлик, – сепаратисти, ті, що прагнуть від'єднання, окремішності. Що ж у цьому лихого?

Першими відколяться від імперії литовці. Потім естонці й латиші. Вірмени й грузини далі. Аж тільки тоді прийде черга за мою Вітчизною. Імперія розпадеться, в цьому я не сумніваюсь. Але тільки – як швидко? Невже мого життя для цього не стане?

* Приходив учора Семен Климович⁷⁸, говорив, що Галичина буде оформлятися у ЗУНР і виходити зі складу СРСР. Іще раніше висловлював такі здогади й Панченко. А мені не віриться. Не можуть так мислити брати єдинокровні. На поталу дальшій русифікації віддадуть Східну Україну? Мені зараз здається, що це було б принаймні нерозумно. Та й скільки разів я чув від галичан (Б. Горинь, Дм. Павличко...), що – тільки разом, тільки купно добиватись свободи.

* Як у нас будуть різдво святкувати? В Естонії он голова президії Верховної Ради республіки привітав людей зі святом на площі, увітчаній ялинами і свічками, оголошено завтрашній день вихідним; так же урочисто святкуватимуть і галичани, а в Степу?.. Бодай спромоглися на колядки, на вертеп львівський, який не проти сюди приїхати (Хархонді сьогодні нагадував, аби він Клочеків⁷⁹ дзвонив, та швидше всього це треба зробити самому).

Я різдво святкуватиму у Теліжинцях. Багато-багато уже років не був у цей час вдома.

* Сьогодні інформаційний стенд виставляли. Майже півтори сотні карбованців люди здали на незалежну пресу. Дорога правда. Але ж треба якось діставати грошей на наступні випуски «Думки». Ми витрачаємо стільки часу свого вільного, стільки енергії, йдемо на зіткнення з владою, заробляємо гулі, несемо людям слово правдиве – невже ж не маємо права попросити в людей тих копійок, бо ж тільки свої платимо за папір і за дорогу до Прибалтики та поштові перекази? І люди не шкодують карбованця за «Віче» чи «Поклик сумління», півкарбова-

⁷⁸ Семен Сорока (1928, Рівненщина) – учасник українського національно-визвольного руху, член юнацтва ОУН, політв'язень радянських концтаборів (1952-1958), активний діяч демократичного руху у 80-90-их роках на Кіровоградщині.

⁷⁹ Григорій Клочек (1943, Польща) – літературознавець, науковець, нині академік, ректор Кіровоградського держуніверситету ім. В. Винниченка; тоді завідував кафедрою української літератури, очолював обласну організацію Товариства української мови.

нця за «Думку» чи «Рух»⁸⁰... Хоча знаходяться й такі, що відвертаються. То ми їм навздогін даємо газети безплатно. А дехто бурчить або ще й лає. Таким нічого не даємо. Люди їм самим дають відповідь.

* З «Молоді України» довідався, що Галю Шалапко на пленумі [Вільшанського] райкому комсомолу висунули кандидатом в народні депутати України. І Віктора Легуна, директора школи в селі Садки Устинівського району. Обоє їх знаю. І подумалось тоді: мої ж товариші по Руху (Кобзар, Петро Селецький, Харахондя, Власов Саша, Меркулов⁸¹ й інші) куди більше могли б зробити, якби їх висунули. А де? Мало людей нас знають та й хто візьме на себе сміливість готувати ґрунт для висунення? З песимізмом дивлюсь я на нашу виборчу кампанію. Звичайно, вибори ці будуть альтернативні й активність їх відчуватиметься в Кіровограді. Тільки ж обласний центр має всього два округи з 12 по всій області.

26.12.1989

* У Румунії – революція. Армія перейшла на бік народу, а кагебісти боронять режим диктатора Чаушеску. Самого ж диктатора вчора засуджено і розстріляно. Так само і його дружину. Останні години його життя, арешт і розстріляний труп показали в інформаційній телепрограмі «Час». Він довів країну до ручки. Народне терпіння урвалось. По всій Румунії мають синьо-жовто-червоні прапори з дірами замість герба СРР.

* Горбачов починає проявляти своє істинне обличчя. То на другому з'їзді народних депутатів після виступу члена міжрегіональної депутатської групи донбасівця Карасьова емоційно почав обзивати радикалів, говорити про якусь особливу об'єднуючу місію російського народу (чи не шовінізм це?), Достоєвського цитував... А тепер ось виступ на екстреному пленумі ЦК КПРС щодо ХХ з'їзду Компартії Литви, звинувачення Бразаускаса, «Саюдіса» і т.п.

Але рішення пленумом не прийняті. Поїдуть учасники пленуму у Литву, сам Горбачов, аж тоді прийматиметься рішення. Невже поступлять ся литовці? Думаю, ніколи!

12.01.1990, Київ

* Завтра відбудеться третя сесія Великої ради Руху.

* Згадав: Очаківського у грудні [олександрійські шахтарі] висували у народні депутати України – шість голосів не дібрав (оце б йому реклама в «Комсомольской правде», № 1-1990, прислужилась!). І Рябоконе⁸² із Петрового не пройшов. Якщо ще й Яворівський не дасть згоди балотуватись у Світловодську, то жодного рухівця не буде висунуто до укра-

⁸⁰ Назви нелегальної преси, яка почала видаватись в Україні: «Віче» і «Поклик сумління» у Львові, «Рух» у Києві.

⁸¹ Валерій Меркулов (1956) – інженер-конструктор, член осередку Руху на заводі «Друк-маш», депутат міськради 1990-1994 років; нині приватний підприємець.

⁸² Анатолій Рябоконе (1949, смт Петрове) – культпрацівник, журналіст, організатор першого осередку Руху у Петрівському районі, тривалий час голова районної організації НРУ.

їнського парламенту від Кіровоградщини. Потенційні хіба: Панченко й Шишкін.

* Грандіозні події відбуваються сьогодні в Литві. «Саюдіс» кличе народ до повної політичної й економічної незалежності. І народ цього прагне. Литовці! От де нація!

21.01.1990, Кіровоград

* У четвер на обласній конференції журналістів я критикував газети за неправду, особливо «КП» і її редактора. Саркісова із Світловодська, Литвиненко з Новомиргорода, Шапикіна і секретар Спілки журналістів України Грицай почули в моєму виступі злість, екстремізм, нетерпимість, перекручення фактів, нав'язування ідеї вступу до Асоціації вільних українських журналістів.

Були й інші дива на цій конференції. Панченко мене підтримав: ти виконав, каже, роль громовідвода, бо мене вже не критикували.

Напишу про це в «Думці». А що напише «Кіровоградська правда»?

* Сьогодні на наш інформаційний стенд, на якому ми вже вдруде вивішуємо невеличкий синьо-жовтий прапорець, «пожалували» М. М. Суворов (завідувач ідеологічного відділу обкому партії), інструктор обкому партії (чи лектор) Гора В. О., заввідділу міськкому партії Чигрин⁸³, підходив і перший секретар міськкому партії Костромін⁸⁴. Бесідували з народом: на високих регістрах спочатку, а потім трохи стихили голос.

Людей було багато. Аж до темені не розходились. Кілька разів вибігала працівниця кінотеатру «Комсомолець», розмахувала руками й кричала: «Что ты зубы свои показываешь, дурачок! Работать надо, а не околачиваться здесь да мусорить! Придурок!»

* Завтра ми їдемо в Добровеличківку – піднімемо синьо-жовті прапори в географічному центрі України. Шила Світлана сьогодні до півночі два прапори. Симпатичні вийшли.

А ще завтра зберемо зареєстрованих кандидатів у депутати [до міських Рад] біля «Комсомольця». Рухові відмовили у проведенні мітингу, тому ми змушені вдаватись до цього. Хай знають, що ми просто так беззаконня не змовчимо...

31.01.1990, Полтава

Приїхав на нараду кореспондентів-організаторів...

З [однокурсником] Григорієм Гринем бачився. По чарці випили пізно в нього на квартирі, перед тим підписавши «Зорю Полтавщини» до друку. Завтрашній «Комсомолець Полтавщини» друкує роздуми після мітингу, який відбувся на стадіоні в суботу і зібрав 10 тисяч учасників.

⁸³ Микола Чигрин (1954, Ростовська область, Росія) – комсомольський і компартійний діяч радянського часу, депутат міськради 1990-их років, Кіровоградський міський голова у 2002-2006 роках.

⁸⁴ Геннадій Костромін (1939) – депутат міськради 1990-1994 років; нині доцент Кіровоградського національного технічного університету.

У матеріалі згадується, що виступаючі пропонували бюро обкому партії подати у відставку. Але про Рух ніде й словом. Хоча осередки Руху тут є. Зі слів Гриші, письменників і журналістів у тутешніх осередках Руху немає, очолюють їх люди не зовсім авторитетні, а про незалежну пресу тут ще журналісти й не чули... Навряд чи вдасться мені залишити тут бодай півсотні примірників шостого числа «Думки» з полтавською публікацією...

6.02.1990, Кіровоград

* Почав працювати штаб клубу виборців «Оновлення». Виділено кімнату на Гоголя, 44 – у кооператорів: телефон буде, друкарську машинку «Ятрань» сьогодні купили...

* Завтра подам заяву в міськвиконком на проведення мітингу 17 лютого: вшанування пам'яті померлих у 1932-1933 роках. У резолюції запишемо: створюється «Меморіал» в області (ініціативну групу запропонувати), насипати пагорб пам'яті в географічному центрі України – під Добровеличківкою.

20.02.1990

Позавчора ми провели на стадіоні авіаремонтного заводу грандіозний мітинг тисяч на 15 людей. У Кіровограді це досі щось небачене. Готувались до нього десять днів і майже щодня засідали у тісній кімнатці Спілки письменників, як у Смольному. Рух подав заяву на 17 число, клуб «Оновлення» – на 18-е, група комуністів «Перевесла» – на 18, аж вкінці міськком партії, щоб випередити – на 17-е. Чотири мітинги за два дні? Вирішили об'єднати в один. Це пропозиція демократичних сил, листа написав Панченко до обкому партії: аби не робити розколу в міській парторганізації – провести спільний мітинг (копія – в ЦК КПУ). погодились. Довго потім наступними днями дебатовалось питання про те, хто відкриватиме мітинг, по скільки виступаючих буде, де проводитиметься мітинг... Панченко постійно йшов на поступки міськкому партії, шукав компромісів. Посварились Панченко з Мартинюком⁸⁵. Я трохи мирив, бо посваритись нам зараз – це тільки на руку нашим противникам. Ми маємо згуртуватися, аби перемогти.

Ми перемогли. Дві резолюції запропонував мітинг: від міськкому і від демократичних сил. Абсолютною більшістю, лісом рук мітингуючих, ми перемогли. Бюро обкому партії і редактора «Кіровоградської правди» – у відставку, скликати до 24 лютого позачерговий пленум обкому партії, недовіра міськвиконкому, резолюцію опублікувати в «КП»... Останнє рішення не виконане. В «КП» з'явилась інформація зі знімком, але без резолюції, звичайно. «Радянська Україна» дала про мітинг ре-

⁸⁵ Віталій Мартинюк (1940) – інспектор відділу обліку та розподілу житла Кіровоградського міськвиконкому, активіст виборчого клубу «Оновлення», депутат міськради 1990-1994 років; нині приватний підприємець.

портаж Волока⁸⁶, і ще «Сільській вісті» та «Молодий комунар» опублікують, мабуть. І я виступав на мітингу, говорив про пресу, про редактора, яким мені бачиться він: «Людям треба говорити правду»...

2.03. 1990, поїзд Рига-Сімферополь

* Потяг стоїть у Гомелі. Сира безвітряна погода, калюжі обіч рейок. Вночі прокидався – сніг за вікном, їхали чи то Литвою, чи вже й Білорусією.

У Вільнюсі були від ранку до вечора, забирали 8 й 9 числа «Думки». В будинку «Саюдіса» довго чекали Капкана. Ще були хлопці з Чернівців, Канева, Києва... Вся Україна їздить до литовців друкувати свою незалежну пресу.

На вежі Гедимінаса, на всіх установах майорять триколірні литовські прапори. А в Києві тільки біля вікна Секретаріату Руху виставляють наш синьо-жовтий, і то наніч прибирають, аби не подівся...

Рушив поїзд.

І туди й назад їхав Білорусією завидна – жодного напису, вивіски, гасла не побачив білоруською мовою. Перед Гомелем підсіли в наше купе старий чоловік і жінка (я ще спав) – немолоді, але й вони не говорять по-білоруськи. Так, російською з білоруським акцентом. Як їм відроджуватись?..

Володя Кобзар читає восьме число минулорічної «Вітчизни» – сибірські новели Антоненка-Давидовича. «Вже півроку нічого не читаю – нема коли. Оце тільки в поїзді хіба...» Я йому вірю.

* Дзвонив учора додому. Світлана сказала, що відбулося бюро обкому комсомолу, на якому обговорювалось питання редактора «Молодого комунара». А у вівторок відбудеться пленум, на розгляд якого буде винесено дві альтернативні кандидатури: моя й Іващука, який веде клуб «Виборець». Яке тільки відношення до преси має Іващук, мені не зрозуміло. Знову апаратчика нав'язують редакції. Я, звичайно, свідомий того, що лише диво-дивнеє трапиться, щоб за мене проголосувало бодай 51 відсоток комсомольців у залі. Бо буде вказівка і її виконають. Проте готуватись треба, аби хоч частина зрозуміла, якою має бути преса.

5.03. 1990, Кіровоград

* Відомі результати виборів. Попередні, не публіковані в пресі. Яворівський – народний депутат [Світловодський і Онуфріївський райони]. Панченко й Шишкін набрали найбільше голосів [у Кіровограді], але не більше половини, тому підуть на повторне голосування. Як і в обласну Раду Харахондя, Кобзар, Репало, Шишкін, Панченко, Куксенко⁸⁷, я;

⁸⁶ Микола Волок (1951, с. Байдакове Онуфріївського району – 2003, Кіровоград) – журналіст, власний кореспондент республіканської газети «Радянська Україна»; згодом працював секретарем обкому компартії.

⁸⁷ Сергій Куксенко (1969) – студент педінституту; у другому турі програв вибори В. Репалу.

в міську – Вакулич і Гупало⁸⁸ – депутати, для повторного голосування – Мартинюк, Власов, Гордовий⁸⁹, Дорогань...

Я вийшов у парі із Суворовим⁹⁰, у мене менше голосів, але ж і решта, які голосували за інших чотирьох – голосували за начальників. Тому у мене більший шанс програти. Але й виграти теж шанс є – народ пробуджується.

* На західних областях добре вибори пройшли: в українському парламенті вже Драч, Левко Лук'яненко, обидва брати Горині, В'ячеслав Чорновіл, Богдан Ребрик та інші. У Києві пройшли Салій та Карпенко, решта – на повторне голосування, в кожному окрузі є демократичні кандидати. Так само і в Харкові.

Разом з тим у центральних областях багато пройде апаратників. Зокрема у нас пройшли Мармазов, Дурдинець, Мусієнко, Желіба. І ще багато хто, про кого немає відомостей. Ми постійно відстаємо в активізації мас. Така наша доля.

18.03.1990

...Дуже рідко записую. А події як ніколи розвиваються бурхливо. Вибори, вибори... 6 березня вибирали редактора «Молодого комунара» на пленумі обкому комсомолу. Коли я переповідав свою програму, то відчув – ні, таки не прийме мене ця аудиторія. Хоч напередодні таки трошки надії було: це ж молоді, думалось. Але молоді чиновники, які готуються у партійні крісла. Не схотіли слухати редакцію – колектив «МК» був абсолютно проти фізика. Дуже некоректно, безпардонно виступав Мішура, а від Воронова Юрія⁹¹ я взагалі почув таке, що... «Звёздная болезнь у работников «Коммунара», но им до Гиляровского ох как далеко!..», «Национализм будет в газете...», «Газета станет руховской, а не комсомольской...» і т.д. і т.п. Із 69 лиш 18 не підняли руку за Івашука⁹².

Ми із Світланою пішли в кіно з того божевілля. І таке ж божевілля побачили на екрані: «Чорна троянда – емблема печалі, червона троянда – емблема любові». Жодного нормального чоловіка у фільмі, всі з якимись психічними відхиленнями, один-єдиний підліток, свідомість якого ще не торкнулись бацили ідіотизму нашого суспільного ладу... А прийшли додому – Ціхоцька⁹³ дзвонить: відправили редакцією телеграми в ЦК ЛКСМУ, «Комсомольську правду», «Молодь України». І вирішили виклад телеграми поставити в номер. Наступного ранку, напередодні

⁸⁸ Микола Гупало (1944) – електрозварник заводу «Червона зірка», член рухівського осередку на заводі, депутат міськради 1990-1994 років.

⁸⁹ Микола Гордовий (1952 р. н.) – голова кооперативу «Автоматика», безпартійний демократичний активіст, депутат міськради 1990-1994 років.

⁹⁰ Владислав Суворов (1939, м. Новоукраїнка) – заступник голови Кіровоградського міськвиконкому; всередині 90-их вступив до Руху.

⁹¹ Тоді в. о. завідувача відділу пропаганди обкому ЛКСМУ.

⁹² Віктор Івашук (1955, Хмельницька область) – працівник обкому комсомолу. Редактором «Молодого комунара» працював до середини листопада 1990 року; трагічно загинув.

⁹³ Алла Ціхоцька – бібліотекар, обліковець листів «Молодого комунара».

жіночого свята, Мішура і Снопков⁹⁴ привели Іващука в редакцію. То була розмова... Ремонт обіцяв, диктофони (десять штук) обіцяв, житло... Як перед виборами кандидат-апаратчик. Але в номер редакція таки поставила звернення працівників «МК» до читачів.

Після вихідних надійшли телеграми, листи... Був один лист і проти редакції, проти Бондаря і Селецького, які «пропитані Кобзарем». Автор листа – ветеран-журналіст із Олександрії, прізвища не пам'ятаю. Коли днями запитали про цього журналіста у Повелька й Дерусова⁹⁵, то вони здивувались: знаєм цього журналіста, але ж він уже років зо два, як помер...

Була публікація протесту «МК» в «Молоді України» 8 березня. Приїжджала комісія ЦК ЛКСМ України й кореспондент «МУ» Олена Губіна. Наслідків чекає редакція з тривогою. Але вже дехто почав пристосовуватись до нового редактора. Інші ж (О. Пилипенко⁹⁶, Світлана, Петро, Ніна) пропонують рішучіші заходи вживати. Збираються підписи...

25.03.1990, м. Хуст на Закарпатті

Відшуміли, відклекотали два дні сесії Великої ради Руху. Святкували 51-у річницю незалежності Карпатської України на чолі з її президентом Августином Волошиним. Історія повертається до нас своїм істинним боком. Не догмами тих, хто паплюжив у всі роки просталінського режиму національне визволення, а правдою про волелюбність українців. Про цю святкову сесію писатимуть газети і писатимуть, звичайно, неоднозначно.

Створюватиметься нова партія на Україні. Велика рада відхилила те звернення 23-ох, щоб партію творити на основі Руху. Буде кілька партій. Ось незабаром на базі УГС⁹⁷ – установчий з'їзд. Селянська партія: ініціативну групу по підготовці програми й статуту складають літератори, економісти, філософи Києва, запис до групи продовжується.

Павличко, Драч та інші лідери Руху вийшли з КПРС. Зал це повідомлення зустрів оваціями. Взагалі антикомуністичні промови ніколи ще не лунали так відкрито, як на цій сесії. Навіть про те, щоб поставити КПРС поза законом, вчинити над нею «Нюрнберзький процес» і т.п.

...У ті роки, коли я був тут уперше (років 7-8 тому), Хуст здавався мені романтичнішим. А зараз він щось наче втратив: розвалений, загиджений, матюччя... Чи, може, це така природа людська – ідеалізувати минуле?

⁹⁴ Сергій Снопков (1958, м. Кременчук) – перший секретар обкому комсомолу.

⁹⁵ Кузьма Повелько Володимир Дерусов – журналісти й літератори Олександрії; тоді працювали в міській газеті «Ленінський прапор».

⁹⁶ Ольга Пилипенко (1961, с. Красносілка Олександрівського району) – кореспондент відділу комсомольського життя «Молодого комунара», у 2006-2008 роках редагувала «Вечірню газету», працювала в апараті облдержадміністрації, нині власкор газети «Голос України».

⁹⁷ Українська Гельсінкська спілка.

2.04.1990

* Після Хуста особливо помінялось моє ставлення до КПСС. Це справді злочинна партія. І недарма заклики вчинити над нею Нюрнберзький процес зараз сприймаються без сумнівів, які були ще місяць тому. Бо ця партія ніколи не ставала на захист мого народу. Вона його нищила, уполітджувала, ставила на коліна... І зараз це продовжується. Останні два пленуми ЦК КП України (лютневий і березневий) дуже яскраво засвідчили: душею її таки залишається імперська ідеологія – за будь-яку ціну втримати свої колонії, тягнути з них жили й кров, пригнічувати, тримати в покорі. Ні, тільки Самостійна Українська Держава зможе захищати свій народ і будувати щасливе майбуття й день нинішній. І до смерті я боротимусь за те, аби якщо не ми, то наші внуки жили в нашій державі.

* Вибори до облради я програв...

1.06.1990, Голованівськ

Слухаю сесію. Останні три дні – грандіозні. Скільки Україна почула вболівань за її долю! Л. Лукіяненко, В. Чорновіл, М. Горинь, Д. Павличко, І. Драч, В. Яворівський, І. Юхновський, І. Салій... А вони, вчорашні, брежневці, пруть на посаду голови Верховної Ради України Івашка⁹⁸. Ні, цей ніколи не домагатиметься незалежності України. Але незалежність буде здобуто. Я доживу до цього. Ще мине два, три, п'ять років, зміцніє демократичний блок, народ обере достойних депутатів – Україна буде самостійною державою.

4.09.1990, Кіровоград

Закрутило мене, захурделило. За зшитком видно – ніколи вгору було глянути: за літо зробив два записи...

Так, літо було як ніколи. Начебто й на роботу щодня не ходжу, а не знаєш, за що хапатися. Ось лиш короткий перебіг літневий.

Червень: Львів, Новомиргород, Теліжинці. А ще перед тим Гайворон і Голованівськ.

Липень: постійні поїздки в Новомиргород; мітинг 22 липня в Кіровограді, концерт калуських галичан біля пам'ятника Т. Г. Шевченкові; підготовка до поїздки на Січ; Новоукраїнка, Умань.

Серпень: Запорожжя, тижнями не вгавав телефон, дні Слави Козацької; похід «Дзвін», до Дніпра, напишу про це – тиждень у дорозі пішки; п'ять днів у Теліжинцях – картоплю копали.

Багато чого пропустив – всього не згадаєш.

Сесія Верховної Ради України тривала два з половиною місяці: щовечора – біля телевізора; вночі – біля радіо «Свобода». Ніколи й читати, не те, що писати... А треба. Душа болить – аж пищить-проситься до письмового столу...

⁹⁸ Володимир Івашко – перший секретар Компартії України.

10.09.1990

«Кіровоградська правда» продовжує обливати моє ім'я брудом. Правда, 6 вересня надруковано два відгуки полярні. Читати, чесно кажучи, обидва незручно: що в одному брудю, що в другому меду...⁹⁹

28.09.1990

З гнітючим настроєм після комуністичного мітингу зайшов до кав'ярні. Мій ровесник, бачу, поглядає й поглядає на значок і аж поривається заговорити. «Не буду зачіпати – цей сам зачепить», – думаю. І правда. Тільки я відійшов від стійки, як він до мене: «Можна Вас на минутку?» Розговорились. Він напідпитку. «Извини, я не могу балакаты, я коренной кацап...» «Розумію чудово по-російськи». «Я из Курска, коренной кацап, но я уважаю этот флаг, – показує мені пальцем на значок. – Я читал программу Руха – мне там всё нравится. Не нравится только то, что сейчас вот этих бандеровцев восхваляют. Почему, скажи?» Останні слова він аж викрикнув. На нас заоглядались люди. «Дуже складне це питання... Вопрос очень непростой», – спробував я перейти на російську, але він зупинив мене: «Говори по-українски – я всё прекрасно понимаю. У меня жена украинка, а вот сам балакаты не умею... Хотел вступить в вашу организацию, меня там всё абсолютно устраивает, но я же кацап, понимаешь!..» Почав я йому пояснювати, що не за національністю йдуть до Руху і т.д.

Ми просиділи години півтори, випили по три чи чотири чашки кави. Він розказував про себе беззавгодно, хоч і плутано. Закінчив вище льотне військове училище в Ачинську. В Канатове направлений служити. Шість років наймав житло, потім отримав однокімнатну квартиру, де мешкає й досі з дружиною й трьома хлопцями 12, 8 і 2 років. Півтора року служив в Афганістані («Я людей не убивал, ну, может, снаряды, которые я сбрасывал с самолёта... Я жертва, жертва!»), поранений у живіт, відбито пальця, комісований у званні капітана РА, нагороджений орденами й медалями («Я бы эти награды швырнул в лицо политикам, как американские ребята делали это в сенате после войны во Вьетнаме!»). Тридцять мільйонів карбованців щодня втрачала країна на війну в Афганістані, сто тисяч, не менше, загинуло наших. «Я офицер, я знаю то, чего ещё не публикуют, сволочи!» – просив цигарку в хлопців, докурював до самого мундштука, аж шкварчало: «И что я имею? Вот что!» – скручував дулю.

Я записав його адресу...

6.10.1990

* Був мітинг 29 вересня («Союзний договір: за чи проти?»)... Мітинг загалом пройшов непогано (звісно, тих три сотні людей – це не тися-

⁹⁹ Відгуки М. Скоробруха «А вас не знают і не знатимуть» та В. Наумова «І на мене подавайте до суду» публікуються у розділі «Преса».

ча чи й дві, звезених автобусами з усіх підприємств на комуністичний мітинг). В основному представники Республіканської партії виступали. Резолюцію ухвалили добру – проти союзного договору, проти служби юнаків Кіровограда за межами України, за підняття національного прапора над будинком Рад... Треба буде її передрукувати й розмножити серед депутатів та по місту.

* Була Знам'янка 30 вересня. Це вперше ми зіткнулись із таким опором Рухові. Навіть «Дзвін» у порівнянні з ним – квіточки. Вчора приїжджав М.Г.¹⁰⁰ і показував написане: як цілеспрямовано готувались партократи на чолі з депутатом Тарасенком¹⁰¹ нас зустріти. Дали перші інформації газети «МК» й «Вечірка». Кобзар готує статтю в республіканське видання. Заява в республіканський парламент прийнята ще на конференції, аби парламентську комісію створили й розслідували цей інцидент.

Ще ми повернемось у Знам'янку.

* Був Київ 1 жовтня, маніфестація вулицями міста і біля Верховної Ради. І 2-го жовтня. Про це вже написали республіканські газети й ще напишуть.

Україна хоче бути Україною.

11. 10. 1990

* Передав щойно на «Рухінформ» повідомлення про відкриття меморіальної дошки Володимирі Винниченку. Чи прозвучить вона по радіо «Свобода»? Бо вже аж розчарувався – скільки не передаю: не звучить і не з'являється друком. Та Олег Жуковський заспокоїв: іде Ваша інформація. Як не на «Свободу» (її там дуже ретельно одбирають), то в інших виданнях.

* Ю. Матко¹⁰² сьогодні літаком подався до Києва, анкети повіз. А вже треба квитки купувати на літак, на поїзд – з'їзд Руху 25-28 жовтня.

* Позавчора приїжджали міліціонери зі Знам'янки: капітан Богдан і ще з ним один «міліціант», як кажуть галичани. Прізвища узнав деякі: прокурор міста Дейкун, секретар парторганізації колгоспу Кірова Ніцой Петро (це він свідчення написав і ще один з колгоспу цього ж – Мироненко Анат.; свідчення схожі, як дві краплі води: їхав із ринку, випадково побачив юрму коло будинку культури... Під диктовку написані свідчення), начальник Знам'янського МРВВС А.М. Венжик. Показували мені усі ці документи, ще раз переписав я свою відповідь на звинувачення

¹⁰⁰ Микола Гаврилович Петров (1923, Нова Прага – 1999, Знам'янка) – педагог, письменник, перекладач (посмертно прийнятий до Спілки письменників), засновник Знам'янської районної організації НРУ.

¹⁰¹ Олександр Тарасенко – перший секретар Знам'янського міськкому КПУ, народний депутат УРСР з 1990 року.

¹⁰² Юрій Матко (1953, с. Леніно-Ульянівка Маловисківського району) – перший голова Кіровоградського крайового Руху, обраний 8.04.1990; нині приватний підприємець, живе в Кіровограді.

в організації несанкціонованого мітингу. Розійшлись мирно. Та так я й не довідався, чого це вони приходили: чи поновити справді документи, чи перевірити факти (що один син у мене, що така зарплата), чи квартиру подивитись, чи, може, протест наш у обласну Раду діє – шукають пояснень?

«Вечірня газета» опублікувала «Витає дух над Україною». Післязавтра «МК» друкує початок наших щоденникових нотаток «Дзвін-90». І ще інтерв'ю вчора здав «Комунару».

15.11.1990

* Ось ввімкнув «Промінь» і почув Кравчука: відключити телебачення й радіо. Трансляція перервалася – по радіо звучить музика. Що зараз твориться у Верховній Раді? Ситуація пов'язана безперечно із вчорашнім вечірнім рішенням: «група 239» плюс ще один вірнопідданий проголосували, аби арештувати Хмару¹⁰³.

* В. Кобзареві прийшла відповідь із Секретаріату Руху: знам'янська справа передана депутату О. Ємцю. Треба роздрукувати листа й розіслати по всіх осередках.

* Вчора ввечері дзвонив Мартинюк В.М.: «Що вони собі дозволяють?» Це про групу 239. «Треба щось робити, хіба можна мовчати?..» Відозву писатиме до мешканців міста.

* Трохи більше тижня тому (перед жовтневими) повісився Олександрович¹⁰⁴, за днів десять до цього обраний першим секретарем міськкому партії. Другий секретар Мальцев¹⁰⁵ того ж дня оголосив терміновим зборам партактиву: покійний залишив записку – йду із життя у зв'язку з обстановкою, яка склалася в партії і суспільстві. Коли ж Погрібний¹⁰⁶ («Кіровоградська правда») попросив записку для публікації в пресі, Мішура заперечив: ні, це писалось для сім'ї, ми не маємо права.

* Відправив Панченкові на Верховну Раду розширену інформацію про вшанування Винниченка в області – він передасть у «Літ. Україну». Другий примірник відіслав у «Сходи» (Голованівськ). Отримав недавно від Сергія Піддубного усі п'ять чисел «Сходів». Нерівна газета. Місцями малограмотна, аж до стіннівки. Але... Дай Бог, щоб хоч у третині районів з'явилися такі ластівоньки, які допомагають розносити вістки незалежного слова людям.

* Подав у відставку Івашук. «Ми дякуємо Віктору Олексійовичу, що він знайшов у собі силу мужності визнати свою некомпетентність», – сказала секретар обкому комсомолу Грабова¹⁰⁷. А чого ж він тоді, од-

¹⁰³ Степан Хмара (1937, Львівщина) – політв'язень-правозахисник, діяч демократичного руху, народний депутат України з 1990 року кількох скликань.

¹⁰⁴ Володимир Александрович (1940-1990) – перший секретар Кіровського райкому КПУ.

¹⁰⁵ Валерій Мальцев (1948) – другий секретар Кіровоградського міськкому КПУ.

¹⁰⁶ Віктор Погрібний (1935, с. Матусівка Маловисківського району) – журналіст, письменник.

¹⁰⁷ Валентина Грабова.

разу, про це не думав? Коли колектив йому в очі говорив про його некомпетентність. М'якушка.

Тепер шукають кандидатуру на звільнену посаду. Шворак¹⁰⁸ відмовився, перебирають усіх молодих журналістів області...

* Останнім часом обов'язково раз-два на день дзвонять випадкові чоловік чи жінка й одразу ж вибачаються. Це настільки методично, що я думаю іноді: може, перевіряють, чи вдома я? А що телефон прослуховується кагебістами, то тут у мене давно сумніви зникли.

* Вчора відкрилась сесія Верховної Ради Грузинської РСР. У перший же день роботи депутати поміняли назву – Республіка Грузія, підняли національний прапор, головою обрали політв'язня Гамсахурдію, курс – на повну незалежність. Дивився я телебачення і ридати хотілось: чого наш народ такий забитий і заляканий? Чого саме на Україні найбільше манкуртів? Чого в нас найбільше безнаціонального партійного комуністичного бидла?

22.11.1990

На люди останнім часом я починаю все частіше з'являтися не як літератор, а як політдіяч. І це вже починає мене непокоїти. Сьогодні, скажімо, потрібний вихід в ефір: півгодинне інтерв'ю разом з В. Кобзарем дав обласному радіо про підсумки Другого з'їзду Руху; публікація в «Літ. Україні» про вшанування Винниченка у Кіровограді; інтерв'ю у «Вечірній газеті». Зокрема в останньому інтерв'ю я й жаліюся, що нинішній рік є єдиним із останніх п'яти-шести, коли я не написав жодного оповідання. Правда, я ж і в відпустці не був цього року, і вихідних практично не маю.

6.12.1990

Я член партії. Демократичної. Зараз небагато людей в партію вступають. Більше виходять – з комуністичної. Раніше вступали та ще й за рознарядкою – кар'єри заради, вигод, пільг... А нині? Аби боротись за волю України, її окремішність державну – які тут пільги? Тут – честь. Як жалко, що такої честі не дуже багато людей хоче удостоїтись... 75 чоловік всього на Кіровоградщині членів ДемПУ на день Установчих зборів регіону. Скільки матимемо через рік? Якби 200 – і це було б непогано. Ні, 300-400 треба, а то й півтисячі, коли хочемо щось зробити, чогось досягти. Я простий член партії і ніколи не буду плутатись у керівні органи, бо маю писати, писати, а партійна ж робота не дасть змоги цим займатись.

Отже, чотири новоутворених партій уже маємо на Кіровоградщині: соціал-демократичну, республіканську, демократичного відродження й

¹⁰⁸ Микола Шворак (1958-2009) – журналіст, редагував «Молодий комунар», ліквідував газету; згодом створив інформаційну компанію (газети, радіо, кіоски).

демократичну (робоча назва). Але що ці партії проти машини під назвою КПСС? Треба йти в люди.

25.12.1990

Я все більше й більше відчуваю в собі жагу до писання. Я вже ось можу не обізватись на телефонний дзвінок, чого раніше не міг собі й у думках допустити. І я знаю, чим це спричинилося: вляглася рухівська діяльність, наступає реакція, демократи затихли, причаїлись. Не на довгий, зрозуміло, час. От тому й хочеться використати його. А дружина каже: треба влаштуватись десь на службу, бо не відомо, що з Нового року буде. І Кравчук М. І. так само в Тетієві казав. Мої надії на видавництво не справджуються. Та й що говорити про нові видавництва, якщо існуючі («Промінь», «Донбас») аж стогнуть.

Знову ця колотнеча з «Молодим комунаром». Посадили Шворака, редакція знову одбила телеграму в ЦК комсомолу України й копію у «Молодь України» – десь днями мають надрукувати, вчора О. Губіна з Ігорем¹⁰⁹ та Ніною говорила. І я сказав кілька слів. Ні, обком комсомолу швидше закриє газету зовсім чи й саморозпуститься, ніж дозволить, аби я редагував.

10.01.1991

Поїхали колушани, голосочки ангельські. Аж затрясло мною, ридма ридючи, коли я слухав їхні колядки на ТЕЦ: «Уставайте, українці, бо вже біла днина...» Не прийняв їх Кіровоград. Наволоч комуністична, яка править тут людом, уже дітей боїться. І Ярослав Поташник¹¹⁰, і Володимир Панченко, наче змовившись, спільну думку висловили: «Якщо вже вони дітей бояться, то справи їхні кепські...»

Що напишуть про це газети? Мене цікавить «Народне слово». Сьогодні В. Гончаренко¹¹¹ був у «Туристі», говорив довго з Ярославом.

18.01.1991

* Війна в районі Перської затоки, агресія в Литві... Не може світ спокійно існувати. Не розум і здоровий глузд перемагає, а сила. Доки це буде?

* Пікетували у вівторок 15 січня початок роботи міської Ради. Радіо «Свобода» передало повідомлення про це. «Міськвиконком – маріонетка партапарату». Атож. Завтра партапарат здобуде перемогу на виборах у 155-ому окрузі. Мішура пройде. Ще сильні у них позиції. А чи

¹⁰⁹ Ігор Куценко – відповідальний секретар газети «Молодий комунар».

¹¹⁰ Завідувач відділу культури Калуської райдержадміністрації Івано-Франківської області, який супроводжував галицький вертеп.

¹¹¹ Валерій Гончаренко (1942-2000) – український поет, журналіст; тоді працював кореспондентом обласної преси.

пройде Запорожан¹¹²? Я завтра найпершим буду знати десь годині о 9-ій вечора – як член виборчої комісії.

Молотять зараз «Вечірню газету» на сесії. Вакулич тільки голову втягує в плечі. А Кобзар ніяк не збереться видати чергове число «Думки».

12.02.1991

Володя Вакулич не надрукував у «Вечірній газеті» мій «Каляд-каляд-калядін». Побоявся. Якже: висловити незгоду з Мухіним, Чигрином!.. Вони ж бо і гроші дають, і папір, і приміщення ось у самому білостінному будинку... Висловив я йому ці думки тиждень тому телефоном. Нітрохи це йому не дошкулило...

«Калядін» побачив світ у «Сходах» (Голованівськ) і, може, у «Слові» (Київ) буде – Сашко Сопронюк¹¹³ обіцяв.

18.03.1991

Пройшов референдум. Майже два місяці готувались до нього наші кіровоградські демократи. Скільки нервів пошматовано, скільки ночей недоспано, скільки вибігано, викричано, телефоном видзвонено, об'їжджено скільки від Бобринця до Борислава!.. А результат маємо по області приблизно такий: 82,4 відсотки проголосувало за збереження «оновленої федерації» і 89,5 – за Союз суверенних держав. Чи не дарма ми сили свої тратимо ось уже понад півтора року? Адже такий високий процент – за Союз! Можна було б у розпачі опустити руки. Але...

Нас мало. Мало того, що в області навіть не в усіх районах є демократичні структури, в деяких – дуже слабкі, неавторитетні та ще й ледачі (Новомиргород, Вільшанка, Помічна, Петрове, Компаніївка...). Та й якщо прирівняти кількість демократів до населення в обласному центрі, то це – крапля.

Однак, де є демократичні структури, де контролювався референдум – там і результати кращі. Кіровоград, скажімо – 71,5 за Союз, 85 – за республіканський бюлетень, Олександрія – відповідно 73-85. Найкращий результат у Світловодську: за імперію 62 відсотки, за співдружність 85. Найреакційніший район – Кіровоградський: 88,3 відсотки за Союз, 79,2 – за співдружність. До речі, це єдиний район, де український бюлетень поступився перед союзним.

Якщо взяти до уваги, що на селах було багато порушень, як і завше під час виборів. Якщо зважити на те, що молодь прохолодно поставилась до референдуму, не йшла голосувати, то результат на Кіровоградщині сьогодні такий: кожен п'ятий голосував проти нинішнього Сою-

112 Сергій Запорожан (1962, Кіровоград) – педагог, журналіст, член Руху; один з організаторів голодування на площі Кірова у жовтні 1991 року.

113 Олександр Сопронюк (1961, Лубни) – український поет, публіцист, редактор газети «Слово».

зу. Чи могли ще два роки тому сподіватись ми такого результату? Ні. І про це теж треба сказати й цим обнадіяти себе.

Треба продовжувати наступ на комуністичну ідеологію, розширювати демократичні структури в області. Років через 2-3 будуть нові вибори в Український парламент – до них треба бути готовими.

19.03.1991

Щойно взнав попередні підсумки референдуму на Україні. Із 37,732 мільйона виборців голосували 31,504 млн (83,5%). За «оновлену федерацію» – 70,5%, за Співдружність держав – 80,16%.

Кілька місяців тому Горбачов не брехав. Хоча відсотків 5-10 партократія наточила собі фальсифікаціями в селах – це безперечно.

28.03.1991

Я стою на роздоріжжі. Мене втомила моя рухівська діяльність, та й не можна бути так довго першим. Хай інший хтось поспробує. Я допомогатиму, я підказуватиму. Але вже не сам, як досі: і виконавчий секретар крайового Руху і голова міського. Понад рік у такий складний час, час комуністичного протистояння, озлобленості, час людського нерозуміння – це не легко. Хай ще хтось поспробує. Але хто? Я думаю над цим уже не перший місяць. А кинути напризволяще Рух я не зможу. Треба радитись, треба шукати підтримку у Кобзаря, у Матка, в інших хлопців... Думаю, 6 квітня все вирішиться...

10.04.1991

Прочитали вчора на кухні, як Устима вклали спати, п'єсу В. Винниченка «Між двох сил». Світлана розпалилася: «Ось що сьогодні треба ставити в Кіровограді, щоб людей привернути до театру...» Вона не розуміє, що цю п'єсу не поставлять тут ні через рік, ні через два. Бо з обкому партії подзвонять Барському¹¹⁴ і скажуть: «Ви, комуніст, на чий млин воду ллете?» П'єсу зможе реалізувати тільки свідомий український режисер. Є він в Кіровограді?

19.04.1991

Прочитав у «Києві» (ч.2-1991) «повість під дулом нагана» (як пише вкінці П. Перебийніс) М. Рильського «Справа №272». Це є свідчення 36-річного поета органам безпеки під час п'ятимісячного перебування у лічному ізоляторі в 1931 році.

Гідко читати. Закінчивши, думаєш: в чоловіка немає ні гордості, ні гідності людської. Бо це і донощик, і страхополох. Самобичування лакейське в кожному свідченні. А головний редактор [«Києва»] у комен-

¹¹⁴ Михайло Барський (1933, Кіровоград) – автор кількох п'єс, художній керівник Кіровоградського музично-драматичного театру імені Марка Кропивницького у кінці 80-их – на початку 90-их років; народний артист України. Із 1996 року мешкає в Ізраїлі.

тарі називає це мужністю і геніальністю. Яка ж це мужність? Та сам би М. Рильський ніколи не подав до друку цих кадебістських документів!

Я розумію, що час такий був страшний, наляканий і сам поет був, і дитина чотиримісячна на руках у (хворої?) дружини... Все це розумію. Врешті, те, що він зломився – не виняток. Не таких ламав комуністичний режим. Але ж нащо це сьогодні підносити як мужність?!

Давно вже мені після прочитаного не свербіли руки сісти й написати відгук. У «Літ. Україну», скажімо.

Цю справу не випадково підкинули в журнал. Чому ж досі не знайдемо сповідей Косинки і Підмогильного, Курбаса і Куліша, Євг. Плужника і Д. Фальківського?.. Чому Стусові вірші КГБ не повертає народові?

А які безликі й холодні характеристики письменникам у 50-их роках! Ці характеристики уже ж давав академік Рильський: «Честный советский человек...» Це про Зерова, Филиповича, П. Колесника...

16.05.1991

Петра Довбненка тягають зараз по міліціях та виконкомах. За несакціоноване проходження вулицею Карла Маркса демократичної колони 1 Травня. Каже Петро: «Мене питають у міліції: а хто це такий Василь Васильович Кобзар? – Не знаю я такого. Нащо він вам? – Так він же теж ответственный! – Ні, один я. Зі мною і розбирайтесь».

А колоною ми пройшли. І люди до нас приєднувались. Але коли один та другий та третій раз міліція зупинила, то ті, хто підтримував – приснули на боки. Проте десь півтори сотні залишились до кінця. Із транспарантами і прапорами синьо-жовтими, козацькими, червоно-чорними. Я в мегафон виголошував гасла: «Хай живе 1 Травня – день міжнародної антикомуністичної солідарності трудящих!», «Хай живе єдність народу України в боротьбі за державну незалежність!», «Громадяни України! Підтримуймо справедливі політичні вимоги страйкуючих шахтарів! Одна із них: негайно звільнити з-під варті народного депутата Степана Хмару! Свободу політв'язням!», «Робітникам – фабрики й заводи! Селянам – землю! Інтелігенції – свободу творчості! Комуністам – комунізм! Україні – волю!», «Кіровоградці! Підтримуйте прагнення Литви, Грузії, Молдови, інших республік до реальної державної незалежності!» – «Хай живе КПРС на Чорнобильській АЕС!» (це гасло виголошував В. Кобзар, перебираючи мегафон).

Ще виголошували осанну «українській незалежній міліції» – хлопці в погонах усміхались. Закликали людей також вступати до ДемПУ, товариства «Буго-Гардівська паланка»¹¹⁵.

Йшли студенти колоною, несли якісь непропорційні, високі й куці, прапори, рябі в клітинку. «Що це за прапори, хлопці? Чиї вони?» – питали ми. «Оновленого Союзу», – відповідали вони.

¹¹⁵ Регіональна організація українського козацтва, яку очолював Віктор Загацький.

І ще одне гасло забув записати: «Ветерани Великої Вітчизняної! Честь і шана Вам за те, що подолали фашистського звіра! Допоможіть подолати комуністичного!»

5.06.1991

* Цієї суботи в Новомиргород приїздить Михайло Горинь. Валя Довгаль¹¹⁶ передала записку. Мітинг санкціонований? Невідомо. Але що заявку подавали, то це ще Ю. Матко казав.

* За два тижні прочитав «Набої для розстрілу» Гелія Снегірьова, «Тигролови» Івана Багряного, «Опис України» Боплана, чимало журнальних та газетних публікацій. Зараз узявся за мемуари В. М. Буніної-Муромцевої. Цю книгу я купив років два тому в Києві, у СПУ¹¹⁷.

...Читаючи Г. Снегірьова з'явилась думка опублікувати сьогодні у пресі фейлетон земляка Дем'яна Бедного на фільм «Земля» Олександра Довженка – та короткий коментар до нього із записом «Щоденника»¹¹⁸ за 14 березня 1945 року. Фейлетон же опублікований 4 квітня в «Известиях». 17 квітня ще одне повідомлення «Від Головного управління». Про це в «Набоях» – стор. 22, 24.

10.06.1991

Мітинг провели в Новомиргороді. Це фактично перший офіційний санкціонований місцевою владою. Мітинг мені сподобався. Хоч і були негаразди в організації. Але ж це вперше. Матиме розголос у районі. Подав інформацію в «НС»: хоч би встигли надрукувати, бо ще перекриють. Справа в тому, що Валя Довгаль сьогодні повідомила: нібито Стадниченка й Сергеева¹¹⁹ та інших хлопців побила міліція киями на автостації в неділю вранці. Передзвоню сьогодні в Олександрію, довідаюся.

26.06.1991

Будемо в день річниці проголошення Декларації 16 липня встановити прапор синьо-жовтий на флагштоку біля пам'ятника Т. Г. Шевченку. Як це воно в нас вийде? Вчора на зборах Сергій¹²⁰ запротестував – мовляв, це не парламентський шлях, це насильство. Чекаймо ж, поки нам дозволять це зробити комуністи!

17.07.1991

Сьогодні серед ночі я по-справжньому відчув, яка страшна ця система. Відчув тоді, як мене відірвали від щогли з синьо-жовтим прапором,

¹¹⁶ Голова Новомиргородської районної організації НРУ. Згодом виїхала на заробітки у Німеччину.

¹¹⁷ *Спілка письменників України.*

¹¹⁸ Мається на увазі «Щоденник» Олександра Довженка.

¹¹⁹ Володимир Стадниченко (Олександрія) і Юрій Сергеев (Світловодськ) – члени НРУ, які також приїжджали в Новомиргород.

¹²⁰ Запорожан, швидше всього.

заломили руки до хрускоту в сугубах і спитали: «Що, бандерівець, вільної України захотів?! Комуністів збираєшся знищувати!» – «Хлопці, який бандерівець? Я з Кіровограда...» – пробував щось белькотати. «Сматрі, по-українському забалакав, давно навчився?..» І відчуття таке було, що зараз почнуть дубасити – прямо в машині.

23.07.1991

У пресі з'явилися повідомлення про події 16 липня: «Народне слово», «Кір. правда», «МК», обласне радіо, «Голос України». Ще я свою версію віддав у «За вільну Україну», Хомандюк повіз у Київ (аби – на зарубіж!) і «Сходам». Сьогодні суд перенесли на 2 серпня, бо потерпілі залучили адвоката (Володимира Михайлова) та ще двох свідків, які не змогли сьогодні з'явитись. Адвокат тепер матиме змогу добре ввійти в справу. Один я захищатимусь без адвоката.

Подібна справа і в Січеславі¹²¹. Про це повідомили радіо «Свобода», «Актуальна камера».

Знайомився сьогодні із своєю справою. На одному папірці шийють статтю 173 – дрібне хуліганство, на другому 185 – опір міліції. Хоч кара одна й та ж: штраф від 10 до 50 крб, виправні роботи на строк до двох місяців з утриманням 20 % заробітку, а якщо недостатньо – адмінарешт на строк до 15 діб.

Ст. 185 звучить так: злісна непокора законному розпорядженню чи вимозі працівника міліції або народного дружинника (Кодекс УРСР про адміністративні правопорушення).

Попереднє звинувачення у протоколі («Препятствовал проведению уборочных работ, на замечание хватал работников милиции за форменную одежду») заграмудзяне, а написано по-новому, грамотніше.

Брехня у свідченнях: комунгоспівця Олега Дубини (зварник р/п в ПМКП АДС), родом із Созонівки – «препятствовал зацепить трос за штангу»; молодшого сержанта Н. Соколова – «гулял в сквере, увидел натянутый трос на флагшток, в целях мер безопасности хотел убрать людей». Молодший сержант Демидко – разом із Соколовим крутили мені руки. Хоча... Я сьогодні побачив їх: руки мені крутили Демидко і Ставицький. Здається, що вони.

П. Руденко¹²² бреше, що попереджав мене на мітингу. Ні! І Матка не попереджав. А водій машини Ів. Яков. Клименков посвідчив, що Володя Погрібний¹²³ ще до затримання підходив до нього й вимагав, щоб той виїхав із скверу. «Хай би впізнав він мене – я ж з ним і словом не перемовився...»

Суддя – Наталя Іванівна Поступайло.

¹²¹ Дніпропетровськ.

¹²² Петро Руденко – завідувач відділу справ міськвиконкому.

¹²³ Інженер ремонтно-механічного заводу імені Таратути, делегат Установчих зборів НРУ.

1.08.1991

Пробігли марафоном галичани через нашу область. Найголовніше – забезпечили їх житлом, харчуванням. А що не так їх сприймали, як би їм і мені хотілось – то така Кіровоградщина. Дам репортаж у «Вечірню газету».

Тепер на Січ формується автобус. Чи вийде що – не знаю, бо конкретно ніхто за це не береться, хоч мав би насамперед Загацький. Не дуже в мене виходить співпраця з ним. Сам я не збираюсь на Січ їхати...

8.08.1991

Козаки од'їжджають на Січ. Завтра. Хоч відкриття свята було сьогодні. А наші виїдуть завтра. «Як туристи», – роздратовано кажуть вони. Бо ні строїв, ні автобуса належного, ні оформлення. А все це через одного чоловіка – Загацького. Запив. І за це треба карати. Чорну раду скликати, може, ще й рано, але серйозно попередити слід. Попередити, може, вперше і востаннє.

14.08.1991

* Віту Полтавця й Володю Кобзаря оштрафовано на 20% двомісячного заробітку – за збирання підписів на площі Кірова. Післязавтра буде суд за четвертим заходом – ще трьом, відчуваю, припаяють те ж саме. Нагнітають самі ж обстановку. Кобзар уже збирався оголосити голодування. Але Репало вмовив. «Вечірня газета» дасть його запит депутатський. УРП¹²⁴ подала заяву на мітинг 1 вересня «Чи підписувати Україні союзний договір». Ось до цього мітингу треба буде попрацювати добре.

* Минулого четверга пікетували обком КПУ. І одразу ж у суботу «Кіровоградська правда» дала дезінформацію на першій полосі. Я ж досі не можу подати спростування в «КП», хоча навряд чи вони його надрукують...

16.08.1991

Вночі, у Новомиргороді, приснилось, що на виборах у міську Раду я, напевно, не наберу голосів. Чого це раптом таке сниться? Я зовсім не думаю про це. Хіба коли побачу Генріха Івановича, ортодоксального комунофашиста, думаю: як вони тоді нас надурили, як хлопчаків – із 12 чоловік він у першому ж турі переміг, оцей недолугий, казарменний солдафон у цивільному (начальник політвідділу УВС).

А потім подумав, що якщо сон має справдитись, то суд сьогодні покарає нас. Точно. По 200 крб штрафу кожному.

Це вперше мене оштрафовано. Суд вела та ж Наталя Поступайло. Її, видно, викликали з відпустки, бо інші не хотіли брати на себе присуд. А її відповідно «накрутили». В. Мартинюк каже, що в неї ще нема квартири. Це вагомий аргумент.

¹²⁴ Обласний осередок Української республіканської партії.

У «МК» буде публікація. Якщо Шворакові, звичайно, не подзвонять з обкому компартії.

19.08.1991

В імперії переворот. Скинуто Горбачова («за станом здоров'я»), створено надзвичайний комітет (Янаєв, Пуго, Крючков, Бакланов, Павлов, Стародубцев...), введено надзвичайний стан у деяких регіонах імперії (де саме – не називається).

Але повороту назад не буде. Повстануть окремі республіки, Назарбаєв, Кравчук, Єльцин... А робітничий рух, а рухи національні... Ні, це лиш прискорює розпад імперії.

28.08.1991

* Збори представників осередків Руху міста проводимо завтра і я прошитиму, аби мене переобрали з посади голови. Хай депутат міської Ради береться – час такий, що Рух слід передавати в державні руки.

* Тиждень майже були в Теліжинцях. Картоплю копали...

* Політичні події розвиваються так стрімко, що не встигаєш їх осмислювати. Бо готувались ми до тривалої, виснажливої боротьби з комуністами, а Господь Бог послав нам хунту.

13.09.1991

П'ятниця, закінчується трудовий тиждень. Але не для мене. Бо по видних – найгарячіша праця. Почався марафон президентський. Од демократичних партій і рухів повисувалось багато претендентів – знову, як і завжди в історії України, не можуть зійтися на одному, а розбирають виборців, щоб Кравчук цим скористався. На сесії Великої Ради Руху 1 вересня, правда, обіцяли познімати свої кандидатури, упевнившись, що хтось із демократів має найвищий рейтинг. Я вибираю Чорновола. Говорив із ним у політехнічному інституті, запросити хочемо на 21 вересня, на День міста.

Минулої суботи 7 вересня провели конференцію у Знам'янці. Спокійно, без шуму і гаму. І мітинг на стадіоні. Дощик кропив, мало людей прийшло. Але по місту з прапорами походили, говорили з людьми, листівок роздали. Нове тепер керівництво у крайового Руху: голова – Валерій Репало, заступники – В. Кобзар, В. Бондар, Ю. Негін¹²⁵.

16.10.1991

* Двічі був протягом місяця в Києві (один раз за факсом і диктофонами їздив, вдруге у справах організації референдумного штабу й приїзду Чорновола 26 жовтня у Кіровоград). Ці поїздки необхідні, але не приносять вони повного вдовolenня, бо за таку дорогу дорогу й віддача мала б бути вищою. Проте чи можна її виміряти – ту віддачу? Пра-

¹²⁵ Юрій Негін (м. Олександрія).

цюємо на ближчий час, на перспективу – недалеко, 1 грудня. І дальшу – демократизувати суспільство, дати йому бодай якісь знання, правду, відкрити очі на вигоду величезну від самостійності.

Дає Рух гроші значні на референдум і підтримку Чорновола. Поїхав Репало сьогодні за грошима. Я буду той штаб референдумний очолювати. Спокою два місяці – облич думати...

* Хлопці (С. Запорожан і Ю. Роголо¹²⁶) голодували на площі чотири дні. Досягли певних результатів, але голодування було не сплановане, і хоча й розворушило трохи місто, та не вивело по висхідній на чисту воду «більшовиків» з облРади. 18-го – надзвичайна сесія облРади, знову про це мовитиметься. В разі непоступливості директорії колгоспної – голодування продовжать. Уже до цього треба готуватись.

18.10.1991

Голодування, очевидно, продовжиться. За годину-другу це буде вже відомо. Вчора обговорювали тактику, підготовку. Збираються лягти в палатки чоловік 6-7. Прикро тільки, що серед них Красавчиков, Азза старший, яких часто бачу п'яними. Але на яких, як кажуть, розжилися... Вимоги залишаються тими ж: складення депутатських повноважень колишніми партократами Щербиною, Целихом, Мяснянкіном, Кондратенком¹²⁷, а також Мармазовим, Мусієнком, Крючковим, Тарасенком¹²⁸. Та зняття з роботи заступника Желіби¹²⁹ – В. С. Кривого, як і Сухомлина й Смаглюка¹³⁰ уже не ставлять в обойму. І дарма. Бо вписали їх усіх спешу не за те, що вони гарні чи погані спеціалісти, а за те, що не хочуть дати оцінки ГКЧПістам, тобто потурають злочинцям.

Зранку було пікетування. Ветерани особливо накинулись на мене. Я тримав гасло: «Підтримую Мармазова: КПУ не слід було забороняти. Компартія треба судити всенародним судом за мільйони безневинних смертей; за те, що КПУ сім десятиліть тримала український народ в колоніальному рабстві». Доводилось навіть до міліції звертатись, бо кинулись рвати плакат, мене самого термосувати. Підходив і сам Мармазов¹³¹. Не зрозумів він моєї підтримки. Каже, треба було ясніше написати: ось що, мовляв, говорив Мармазов – а ось як це коментує Бондар. Ну, думаю, люди розібрались і без розжовування. Певно, репліку в «Вечірню газету» напишу під заголовком «Чому я підтримав Мармазова». А підтримав тому, щоб і Мармазов, і його прихильники не під-

¹²⁶ Юрій Роголо (1968, Добровеличківський район) – активіст УРП; нині приватний підприємець.

¹²⁷ Депутати обласної Ради.

¹²⁸ Народні депутати УРСР від Кіровоградщини.

¹²⁹ Володимир Желіба (1934, Чернігівщина) – народний депутат УРСР, голова Кіровоградської облради.

¹³⁰ Василь Кривий, Микола Сухомлин, Віталій Смаглюк – депутати облради, заступники голови.

¹³¹ Євген Мармазов (1938) – перший секретар Кіровоградського обкому КПУ, народний депутат України; нині живе у Києві.

німали більше питання про відновлення діяльності КПУ, бо інакше буде суд і ще раз підніметься хвиля всенародного обурення – і буде другий Нюрнберг. Це забере і багато сил наших, і багато часу. А час нам зараз на інше потрібен – на будівництво незалежної держави Україна.

20.10.1991

* Коли минулого разу голодували хлопці, то на ніч сходились по 8-10 чоловік. І я двічі ввечері готувався ночувати, але набиралось молодших доста. А тепер... Тепер мені навіть не кортить іти на площу... Треба – і я ходжу, але не кортить. Бо образа пече за те, що ті троє не зважають на громаду, на думку більшості. Адже заздалегідь було відомо, що пшик вийде із цієї затії. Адже голодування – не забава, не експеримент, це дуже серйозно, це дуже відповідально, це крик ества, останнє слово перед загибеллю, коли сподіваєшся – а раптом тебе почують і зрозуміють... Як тільки цього не хочуть утямити вперті і малоінтелігентні республіканці, один з яких – Красавчиков – закінчений п'яничка.

Про це треба було б говорити на повен голос. Але сьогоднішня громада за таку відвертість од тебе ж відвертається. «Заради справи, – скажуть, – не треба». А мені здається, що саме заради справи й треба.

* Минулого четверга сидів я перед екраном телевізійним і серце заходило від радощів: наші хлопці-депутати В. Филипчук, Ів. Плюш, В. Явтухов і К. Масик (віце-прем'єр) розтлумачували народові в бесіді за круглим столом, чому наш український уряд не підпише економічної угоди. «Збунтувались хохли!» – аж регіт з мене виривався. Оце тільки зараз, коли українська делегація у Верховній Раді колишнього СРСР буде спостерігачем, і після сьогоднішньої розмови телевізійної (17. X) я зрозумів і пересвідчився: цей уряд і ця Рада захищатимуть Україну по-справньому, і вони хочуть створити справжню державу. Дай, Боже!

А в московській пресі, на радіо й телебаченні гунула злива антиукраїнських інсинуацій, побрехеньок, агітації. Справді, як казав Драч, нам ще треба буде витримати іспит «російською демократією».

11.12.1991

* Україна самостійна. 1 грудня вона заявила про себе на весь світ. І почали держави світу її визнавати: Угорщина, Польща, Канада, Литва, Росія, Болгарія, Чехо-Словаччина... Та й зупинились, бо минулої суботи й неділі білоруси, росіяни й українці у Біловезькій Пущі створили Співдружність Незалежних Держав. Що воно таке, куди приведе, як уряд СРСР відреагує?..

А я і всі чесні українці думаємо зараз: лиш би нового ярма собі не надбати цією співдружністю. Бо народ не відреагує. Народ піде за тим, хто його й досі вів і веде. На жаль.

* Напередодні референдуму говорив по телефону із М. Кравчуком. Дуже гнівається на мене. «Коли вам потрібен був Микола Іванович,

то ви про нього не забували... Ти, Василю, один з останніх був досі, хто не зраджував, а тепер... Кілька разів збирався тобі листа написати, останнього, та...» І голос сумний, сердитий.

А я, звичайно, за цими політичними клопатами ніяк не можу повернутись до того себе, колишнього. Уже й батькам десь із місяць не відписував. Справді, треба поставити себе на їхнє місце та й зрозумієш...

25.12.1991

Повертаюсь додому з міста, стоїть гурт жінок, балакають: «І нам дали пачку вафель, двоє яєць і «Ватру», теж пачку... Та й ми тако з дівчатами сміємося: насмажимо яєчні, вип'ємо водички теплої з вафлями, закуримо і будемо передноворічну промову Президента слухати!»

Печальний гумор. Але це правда. За вершковим маслом я якогось дня вистояв години три і переді мною закінчилось. А сьогодні за сосною так само: сніг іде мокрий, за комір капає...

Записав ось цю думку й подумав (ото писака!), що я справді мало записую людей. А вони ж такі часом перли видають! За політикою я зовсім одійшов від творчого стану.

17.01.1992

Не виходять республіканські газети «Молодь України», «Літературна Україна», «Сільські вісті»... Три дні тому позбавились паперу «Народне слово», «Кіровоградська правда». Сьогодні С. Запорожан повідомив, що наступне число «ВГ» вийде лиш на половину обсягу. І «Комунар» також.

Зате вчасно приходять «Комсомольская правда». І «Правда» по 80 коп. лежить у кіосках. Що це?

29.01.1992

Тиждень тому був у Києві, на конгресі. Про враження написав для «Вечірки», але піде аж у наступному числі, через півмісяця після події.

Київ почужив мені. Колись їхав до нього, як до рідного.

Купив тільки трохи книг («Золотий гомін», томик Степана Сапеляка, проповіді Василя Липківського і – найголовніше – «Звичаї нашого народу» О. Воропая за 64 крб), «Історію України» Ореста Субтельного подарували в Русі, побачився з деякими знайомими та рідними – ото й усі радощі від цієї поїздки. І сама атмосфера конгресу, і віче біля Софії (хоча й уперше заодно виступали Горинь і Кравчук, Морозов і Поровський, Павличко і Плющ) – мені все це відоме. І вже наче й вторинне. Хоча й розумію, наскільки це зараз потрібне для єдності народу, «що вгору йде». Київ почужішав, може, й тому, що став неприступним у цінах – бутерброд у палаці «Україна» коштує 14 крб, я жодного не з'їв за два дні. Всюди шалені черги, навіть у метро: щоб карбованця на п'ятаки розміняти, треба хвилин 20, не менше, вистояти.

7.02.1992

Коїться щось неймовірне. Місяць не виходять українські газети республіканські, з останнього числа «Літературної України» взнаю, що жодної книги цього року не випустило видавництво «Український письменник». Світлана вчора прийшла з роботи: на два тижні редактор посилає у вимушену відпустку – ні паперу немає, ні грошей...

Редактор республіканського журналу отримує 450 крб в місяць, а кілограм друкарської фарби коштує 700 крб, чи кросівки імпортні (позавчора бачив у кіоску) – 3 тисячі дерев'яних. Не вкладається в голову.

Не судилося, мабуть, моїй книжці побачити світ. Або ж принаймні ще на кілька років цю мрію треба буде притлумити. Скорочуються редакторські посади в «Українському письменнику», а якщо Омелянчук¹³² піде, то хто там взагалі зможе бодай згадати за мій рукопис. Оце ще одне втрачене покоління письменницьке зріє в Україні. Чи ж є такі проблеми сьогодні в російських письменників?

8.02.1992

* Вдруге спостеріг, як по телебаченню дітям російську казку синхронно перекладали українською. Так має бути. Як у всякій країні, яка шанує свою державну мову.

* Сьогодні тримав у руках збірник «Апрель» (четвертий випуск), але не взяв – не вистачало грошей в кишені, та ще й перед тим викупив четвертий том А. Солженіцина – 10 крб. Отож тримав і не взяв. І жалкую зараз – там вірші Чичибабіна, проза Кондратьєва, інтерв'ю з В. Єрофєєвим¹³³... І ще подумалось, як би славно бути надрукованим у подібному збірнику.

15.02.1992

* Щойно показували Руцького¹³⁴ по телебаченню: «Есть вентиль, вентиль... Он закрывается – нефть, газ... Надо воспитывать политиков, которые не понимают...»

* У Спільці письменників вчора жіночка одна жалілась на тяжке життя. «Яке ж воно тяжке? – посміхнувся В. Кобзар. – Їсти є що, одягнутися є, тепло в хаті. А як же було тим, у 37-ому, у 33-ому? Їм же було трохи тяжче... Я веду підрахунок від тих років, якщо хтось мені жаліється...»

м. Кіровоград

¹³² Василь Омелянчук (1940, Черкащина) – редактор видавництва «Український письменник», де кілька років поспіль планувалась до видання моя перша книга прози «Одвідини», але через кризовий стан у видавничій справі так і не побачила світ у столиці.

¹³³ Борис Чичибабін (1923, м. Кременчук – 1994, м. Харків), В'ячеслав Кондратьєв (1920, Полтава – 1993, Москва), Венедикт Єрофєєв (1938, Мурманська область – 1990, Москва) – російські письменники.

¹³⁴ Олександр Руцькой (1947, Хмельницький) – віце-президент Російської Федерації у 1991-93 роках.

Віталій ПОСТОЛАТІЙ

ОЛЕНА БУР'ЯНОВА: ЛЮДИНА, ЧАС, ЕПОХА

*Покоління моїх батьків, молодість
яких була обпалена війною...*

Велика Вітчизняна війна. Її 1418 страшних днів і ночей. Десятки мільйонів понівечених людських доль і смертей. Руйнація і злидні. Невимовно велика чаша горя, яку довелося випити тоді багатьом. Здавалося, що той біль народ відчуватиме вічно, що ніколи не забуде героїв, які виборювали Перемогу, і жертви, які довелося понести в її ім'я.

Але невблаганно лине час, притупляючи біль і пам'ять, покриваючи пеленою забуття те, що, здавалося б, мало жити вічно.

Велика Вітчизняна, яка поділила найстарше наше покоління 60 років тому на живих і мертвих, на легендах і прикладах героїв якої виховували наступне покоління, та велика і страшна війна почала забуватися. Пішли у небуття полководці і більшість солдатів, герої і жертви війни, зникла країна, яка її виграла, і радянський народ-переможець. Лишилися ми і лишився День перемоги, день пам'яті для тих, хто ще пам'ятає, день скорботи для тих, хто шанує тих, кого пам'ятає...

Кіровоградська підпільно-диверсійна організація імені К.Є. Ворошилова, очолювана К. Гончаровим, була однією з найбільших і найактивніших в Україні під час Великої Вітчизняної війни, але у переддень визволення міста вона була розгромлена гестапо, частину вцілілих підпільників було призвано до лав Червоної Армії і багато з них загинуло на фронті. Керівники організації після визволення міста від фашистських загартників були репресовані, а на роль ватажка вже 1944 року було підібрано досить невдалу постать колишнього теслі, якого зробили після визволення керівником однієї обласної структури, потім зняли, а невдовзі він взагалі виїхав за межі області і не нагадував про себе.

Весною 1944 року німецькі військовополонені відрили трупи своїх жертв. Була невимовно болюча процедура впізнання родичами й друзями понівечених тіл своїх близьких. Між Новомиколаївкою і Некрасівкою виросло ціле партизанське кладовище.

Про саму організацію у радянські часи якось не дуже згадували, не лишилося розгорнутих спогадів вцілілих учасників підпілля. Про неї було досить мало публікацій. Її згадували в контексті висвітлення історії опору фашистам на Кіровоградщині М.М. Скирда. І.О. Пархоменко, Г. І. Береза та інші. Проте лише Д.М. Ключенко присвятив їй окрему публікацію. Але радянські дослідники і публіцисти змушені були, дотримуючись встановлених стандартів висвітлення діяльності підпільних ор-

ганізацій, досить суттєво змінювати її історію, висвітлювати діяльність окремих її груп і членів.

Однією з тих, кого свого часу не оминули увагою місцеві краєзнавці, була учасниця підпілля, випускниця Кіровоградського педагогічного інституту, вчителька математики Кіровоградської середньої школи №5, Олена Бур'янова. Її ім'ям було навіть названо одну з вулиць на Ковалівці, піонерську організацію рідної школи.

Вивчаючи архівні справи, які стосувалися діяльності Кіровоградського підпілля, я раз по раз наштовхувався на розгорнуті спогади про цю жінку. Їх автор – Олена Василівна Розова, сеструха Олени Бур'янової.

Відштовхуючись від розповідей О. Розової, інших архівних джерел, хотілося б розповісти про одну з багатьох кіровоградських родин і час, який довелося їм пережити.

Батько Олени – майстер з «Червоної зірки» Захар Бур'янов рано пішов з життя, залишивши на дружину четверо малих дітей. Горювати довго просто не було можливості. Мати пішла працювати на ту ж «Червону зірку», а Оленка залишилась вдома за старшу.

Вона рано подорослішала, рано навчилася приймати самостійні рішення. Хоча обов'язки по дому, турбота про менших забирали багато часу, проте в школі вчилася добре. Найбільше любила математику й малювання.

Потім було навчання на техніко-математичному факультеті Зінов'євського інституту соціального виховання і направлення на роботу в далеку Шепетівку. При першій нагоді повернулася до рідного міста, пішла викладати математику в п'ятій школі й навчатися на четвертому курсі вечірнього відділу фізико-математичного факультету щойно відкритого педінституту.

Коли Олена повернулася з Шепетівки, у них вдома збирався гурток самоосвіти. До гурту входили сестра Ляля, її товариш по навчанню у політехнічному і сусід по Ковалівці Дмитро Розов, ще декілька студентів. Вони навчалися за популярним у той час бригадним методом. У цю бригаду ввійшла й Олена.

Невдовзі Ляля поїхала в Ленінград, продовжила там навчання в гірничому інституті, пізніше стала інженером-геологом, працювала у Свердловську. З її від'їздом гурток не розпався. Заняття продовжувалися. Любов до математики якось зблизила Олену й Дмитра, їм подобалося бути разом, розв'язувати важкі задачі, брати інтеграли. Вона часто думала про нього. Може це була любов? Але якою вона повинна бути – нова радянська, не буржуазна, не міщанська любов? Хоча питання так і залишилося без відповіді, проте вирішилося досить несподівано й буденно. Склавши останній державний іспит в інституті, Дмитро прямісінькою дорогою пішов не додому, а до Бур'янових і запропонував Олені стати його дружиною. Вона без вагань погодилася. Побралися вони 11 червня 1935 року. Жити почали в Розових.

Олена і Дмитро були чудовою парою. Їх єднано не лише почуття, але й спільні інтереси. Обоє самовіддано віддавалися роботі: вона у школі, він у конструкторському бюро «Червоної зірки». Обоє мріяли про подальше навчання в аспірантурі. Обоє весь вільний час проводили за книжками. Олена разом із подругою Чемплинською, директором середньої школи № 11, навіть готувала збірник задач з математики, мріяла його надрукувати.

О. Бур'янова була невисокою, худорлявою, зовні мало відрізнялася від старшокласниць. На уроках була дуже вимогливою, а на прогулянках бігала разом з дітьми, лазила по деревах, грала в м'яча.

Вона, як і її чоловік, належали до покоління, яке виросло за радянської влади, виховувалося на нових комуністичних ідеалах. Ці ідеали замінили їм віру, стали їх еством, релігією. Вона була щирою комсомолкою і вірила в те, що говорила й робила, в те, що писали газети, що чула по радіо.

У них з Дмитром довго не було дітей. Завагітніла вона аж 1940 року, народила у січні 1941 року. Пологи були важкими. Дитина померла другого дня. Як тоді всі сумували...

Пережити втрату довго очікуваної дитини допомогла робота. Ось уже й останній дзвоник, екзамени, випускний вечір.

Неділя, 22 червня 1941 року. Олена з Дмитром зранку за звичкою сіли за книги. Свекруха Олена Василівна пішла на базар. Повернулася зі страшною звісткою: війна!

У Дмитра було мобілізаційне посвідчення. У понеділок він мав з'явитися до військкомату. Почалися збори. Вдома не сиділося, вийшли в місто за новинами. Люди на вулицях всі збуджені, але ніхто нічого конкретно не знає. З тим і повернулися додому.

Війна! Всі знали, що вона неминуча. Країна не один рік жила, наче у ворожій облозі, за умовами військового часу. Народ важко працював, але жив бідно. І коли в хроніці показували нові радянські танки, літаки, кораблі, було зрозуміло, куди ідуть народні гроші. Зрозуміло й цілком виправдано. У більшості викликало гордість усвідомлення, що наша армія є найкращою у світі, і якщо їй і доведеться колись воювати, то війна буде швидкою і переможною, і, неодмінно, на чужій території.

І ось вона почалася. Одні стали у черги до військкоматів, хто з мобілізаційним посвідченням, хто записуватись у добровольці. Інші, практичніші, хто пам'ятав страхіття громадянської війни, стали в черги за сіллю, сірниками, милом, гасом, ліками та іншим, без чого жити дуже й дуже важко.

На заводах і фабриках, у колгоспах і установах відбулися мітинги. Ті, хто виступали, гнівно ляли фашистських агресорів, висловлювали впевненість, що непереможна Червона Армія швидко здолає нападників. Народ закликали працювати більше й краще, за себе й товариша, який пішов до війська.

Заводи «Червона зірка», «Червоний профінтерн», ряд інших перейшли на виготовлення військової продукції. Робочий день було збільшено до одинадцяти годин на добу, вжито ряд заходів, в т.ч. й репресивного характеру, для посилення дисципліни в умовах воєнного часу.

Створювалися санітарні дружини, пожежна охорона, винищувальні загоны, народне ополчення.

Викладачів і вчителів, студентів і учнів відправили на село допомагати збирати врожай. Пізніше про них забудуть, і вони працюватимуть у колгоспах аж до приходу німців. Відпочинуть декілька днів у період безвладдя, і продовжать працювати вже для іншого фронту й чужої перемоги.

У Кіровограді готували квартири для евакуйованих сімей. 24 червня під госпіталь було переобладнано приміщення педінституту по вул. Шевченка, розгорталися госпіталі й у райцентрах.

У напруженому очікуванні спливали дні, а розгрому фашистів все не було й не було. Виявилось, що ворог не тільки не зупинений і не розбитий, але й скориставшись фактором несподіванки, швидко продовжує наступати. Так не повинно було бути. Це суперечило всьому, про що говорили раніше. Але так було.

Дмитра Розова в армію не взяли, йому дали броню від заводу. Він з дружиною пішов у ополчення. Його поставили керувати риттям протитанкового рову за західними околицями міста.

Почалась евакуація, Олена Василівна просила сина зайти до заводууправління, взяти перепустку на поїзд, евакуюватися на Урал, куди вже виїхали багато хто із заводчан, але він з невісткою були переконані, що місто не здадуть, і ще завзятіше рили землю. У заводууправління Дмитро так і не пішов. А заклики не піддаватися паніці швидко переросли у справжню паніку, планова евакуація – у втечу.

4 липня у небі над Кіровоградом вперше з'явилися ворожі літаки. Був пізній тихий місячний вечір, пів на одинадцять. Літаки летіли досить низько. Перші бомби було скинуто на аеродром і Некрасівку. Потім такі нальоти стали досить частими. Місто швидко порожніло. Одних забрали на фронт, інші евакуювалися.

Зрештою, О. В. Розова вмовила дітей евакуюватися, точніше, тікати з міста. У суботу 2 серпня вирішили йти пішки на Аджамку і далі на Схід, але почалася страшна злива. У неділю 3 серпня з міста мав відійти останній ешелон. У нього пускали без перепусток. Розовим вдалося зайняти місце у вагоні, але його відчепили для завантаження зерном. Потрапити у інший вагон годі було й думати, вагони були забиті людьми, як трамвай у годину-пік. У цей час, коли вони з речами металися вздовж поїзда, налетіли німецькі літаки, на станцію з виттям посипалися бомби, а на сусідній колії стояв ешелон з вибухівкою...

Увечері місто почали обстрілювати гармати. Ніч Розови просиділи у своєму погребі. Вранці повз них відступала остання радянська частина. Д. Розов перемовився декількома словами з командиром, і його на ходу взяли добровольцем. Прощання з матір'ю і дружиною було негідним та коротким, і Дмитро разом з останніми бійцями Червоної Армії зник за рогом вулиці. А мати й Олена ще довго мовчки стояли ошелешені на вулиці під акацією і дивилися у той бік, в якому зникла дорога їм обом людина. Їх мов заціпило. До них ще ніяк не приходило відчуття розлуки, як з'ясувалося значно пізніше, розлуки назавжди.

Йшов лише 44-й день війни. Дві жінки стояли й дивилися на схід, не усвідомлюючи, що більше вже ніколи не побачать свого Дмитра, найдорожчу їм обом людину. Він загине у 1942 році під Керчу. Але О. Бур'янова про це не дізнається. Її буде розстріляно у листопаді 1943 року. Прізвище Розова Д. Г. серед декількох тисяч через багато десятиліть по війні з'явиться на стіні пам'яті червонозорівцям, які загинули за Батьківщину. А ще згодом деякі „вдячні» нащадки полюблятимуть на метал, з якого було викарбовано прізвища загиблих, руйнуватимуть пам'ятники тим, хто ціною свого життя здолав фашизм...

На території області організованого опору ворогові майже не було, хоча окремі командири й групи бійців виявляли приклади героїзму й самопожертви.

В районі с. Підвисокого Новоархангельського району ворогу вдалося оточити залишки двох радянських армій, які відступали від західних кордонів. Біля ста тисяч бійців і командирів було взято в полон і потрапило до страшного концтабору, який дістав назву Уманської Ями.

Просування ворога по території області було стрімким і блискавичним: 30 липня німці увійшли до Новоархангельська, 1 серпня – до Малої Виски, Добровилічківки, Новомиргорода, 5 серпня – до Кіровограда, 6 серпня – до Олександрії, 8 серпня вийшли до Дніпра.

На Новомиколаївському аеродромі залишилися стояти декілька радянських літаків. Військові склади були переповнені зброєю, боєприпасами, амуніцією. Не зважаючи на суворі перестороги, вночі вулицями Кіровограда шастали мародери. Їх наліт на швейну фабрику був таким, що німці не змогли її запустити протягом усього часу окупації. Всі швейні машинки виявилися розкомплектованими. Добре попрацювали вони й на інших об'єктах.

5 серпня місто здригнулося від гуркоту ворожих танків. Сновигали мотоцикли, машини. Іntenданти підшукували приміщення для німецьких частин, служб та установ. Бралися під охорону об'єкти, які цікавили нову владу, робився їх облік. Було оголошено про реєстрацію кіровоградців на біржі праці, адже нові раби імперії повинні були якомога швидше почати працювати задля процвітання третього рейху.

Місто завмерло в очікуванні й наче вимерло. За якихось 45 днів життя перевернулося. Був наймудріший з мудрих Сталін, вождь усіх народів, була важка невтомна праця, стахановці й рекордсмени, була непереможна Червона Армія і неусипне НКВС. А тепер на вулицях чужа мова, чужа форма, чужі прапори.

Одні налаштувалися боротися з ворогом. Але як і де шукати спілників, де взяти зброю? Для інших життя лише починалося. Звичайно, самі німці ладу в місті не дадуть, їм потрібні будуть помічниками, багато помічників. Головне, не спізнитися за теплим місцем, посадою, у нові господарі життя... Досить швидко з'явилася міська управа і поліція, СД і біржа праці. Інші, а їх була більшість, не лізли в політику. Вони сприймали життя таким, яким воно є, пристосовувалися до нього. Вони освоювали нові ніші, які утворювалися. З'явилися злодії і шахраї, повії і перекупки. Словом, життя входило в нові невідомі береги.

Біля базару встановили три капітальні шибеніці. А в центрі міста на вулиці Шевченка виріс великий концтабір. Він займав велику площу від стадіону до Будинку офіцерів. У нього зганяли полонених, які уникли Уманської Ями, але не добралися до Чорного лісу або Дніпра, і які були розсіяні по степах Кіровоградщини. З них формували групи, потім колони і гнали до таборів. Знесилених добивали пострілом, прикладом, палицею, чоботом.

Ці колони нещасних, знесилених, голодних радянських полонених і стали у багатьох першою асоціацією нового порядку.

Садки ломилися від яблук і абрикос. На городах були огірки. На баштанах достигали кавуни й дині. У багатьох хтось був у армії, а в колонах полонених теж були чийсь діти. Тому природнім був потяг щось дати бідолашним: кусень хліба, пиріжок, яблуко, просто води чи чогось їстівного, хоча б чим-небудь допомогти.

У 1944 році учні ряду шкіл, студенти навчальних закладів області написали твори про дні окупації. Підшиті разом, вони становлять живу розповідь про пережите очима дітей. Ось деякі із них:

«Полонених гнали до табору. Конвой, крім зброї, мав ще здорові палиці. За полоненими віддалік слідував натовп. Люди намагалися передати полоненим дещо із їжі. У тут я вперше побачила, як безжалісно били обеззброєних, беззахисних, часто поранених полонених. Били палицями, били прикладами, чоботами били. І все німецьке «визволення» стало в моїй уяві у вигляді того тяжкого чобота.» *Без підпису, Кіровоградська школа №5.*

«Я йшла повз будинок бувшого педінституту, який німці перетворили у шпиталь... Вулицею вели наших полонених. Якось жінка хотіла дати шматок хліба опухлому від голоду полоненому, але німець так грубо відштовхнув її, що вона ледве втрималась на ногах. Полонений хмуρο поглянув на німця і тихо промовив: «За що?» Німець щось люто вигукнув і, розмахнувшись з усієї сили, вдарив полоненого прикладом по го-

лові. І той тихо опустився на землю обличчям униз. Череп його було розтрощено і голова перетворилася в якусь страшну, криваву масу. Полонений, упираючись у землю скарлюченими пальцями, трохи підвівся і застогнавши впав, впав, щоб більше ніколи не піднятися. Я закрила обличчя руками і кинулася геть...» *Ілейко Зоя, Кіровоградська школа №5.*

Садистське поводження охоронних команд з полоненими справляло гнітюче враження навіть на вермахт, тому фашистське керівництво у пам'ятці про охорону радянських військовополонених від 8 вересня 1941 року, крім закликів до пильності, про вживання якнайсуворіших заходів щодо бранців, писало, що «при всій суворості та твердості... не повинні проявлятися сваволя та погане поводження з військовополоненими з боку німецьких солдатів, не повинні застосовуватися палиці, батоги та ін. Така поведінка суперечила б гідності німецького солдата як зброносця нації».

Тих, хто вважав радянську владу злою мачухою, хто причаївся і чекав якихось змін, було немало. Але не всі зміни є змінами на краще. Деякі зміни викликають лише ностальгію за втраченим. Німецькі документи, директиви, накази початку війни дають зриме уявлення про ті зміни, які несли в Україну фашисти.

З директиви головного командування сухопутних військ Німеччини (3 квітня 1941 року): «Активний чи пасивний опір цивільного населення слід придушувати в зародку найсуворішими заходами покарання. Упевнена поведінка і нещадні дії щодо ворожих елементів будуть завжди важливим попереджувальним заходом. Необхідно завчасно уявляти собі, на яку частину населення можуть спертися німецькі війська. Ворожі радянському урядові, радянському ладові верстви населення слід використовувати в своїх інтересах, гарантуючи їм певні свободи і матеріальні блага...»

З розпорядження начальника штабу верховного головнокомандування збройних сил Німеччини Кейтеля (13 травня 1941 року): «... Запідозрені елементи мають бути негайно доставлені до офіцера. Останній вирішує, чи треба їх розстріляти... Порушувати переслідування за дії, вчинені військовослужбовцями та обслуговуючим персоналом щодо ворожих цивільних осіб, не обов'язково навіть у тих випадках, коли ці дії одночасно становлять військовий злочин або провину».

З додатку Кейтеля до директиви №33 (23 липня 1941 року): «...Окупаційні власті вселятимуть той страх, який єдиний здатний відбити у населення будь-яке бажання чинити опір... Не у використанні додаткових охоронних частин, а у вживанні відповідних драконівських заходів командувачі повинні знаходити засоби для підтримання порядку й безпеки в своїх районах».

З наказу Кейтеля (16 вересня 1941 року): «... Слід ураховувати, що на вказаних територіях людське життя нічого не варте, і залякуючого впливу можна досягти тільки надзвичайною жорстокістю. Спокутою за життя одного німецького солдата..., як правило, повинна вважатися смертна кара для 50-100 комуністів. Спосіб виконання вироку повинен посилити залякуючий вплив... Дієвим засобом залякування... може бути тільки смертна кара».

З наказу командувача 6-ої німецької армії фон Рейхешу (9 листопада 1941 року): «Усі викриті партизани, незалежно від статі, ... повинні бути публічно повішені... У всіх селах і хуторах, у яких партизани знаходять притулок або одержують продовольство, відбирати всі продовольчі запаси, спалювати будинки, розстрілювати і вішати всіх посібників, якщо саме населення не виступить проти партизанів і не сприятиме в їхньому знищенні».

Із звернення до населення командира однієї з німецьких дивізій (28 листопада 1941 року): «На Україні боротьба закінчена. Хто воює далі, той бандит. Повідомлення, внаслідок яких можна захопити керівників банд та комісарів, будуть винагороджені грішми в розмірі до 10000 крб».

З листа Кейтеля до командувачів (12 грудня 1941 року): «Дійове і послідовне залякування може бути досягнуте тільки смертельними карами або ж заходами, які залишають невідомою долю злочинця для членів його сім'ї і населення».

З розпорядження генерального комісара округу Клемма (18 грудня 1941 року): «... За кожний постріл у рейхснімця буде розстріляно 10, а за кожне поранення або вбивство рейхснімця – 100 чоловік та жінок місцевого населення».

І це не були просто слова. Вони послідовно і методично втілювалися в життя. Протягом жовтня 1941 року в Кіровограді було страчено понад 6 тисяч чоловік. Лише протягом одного дня, 30 жовтня 1941 року, німці розстріляли більше тисячі євреїв Кіровограда. Акція відбувалася у протитанкових ровах, викопаних ополченцями під керівництвом Д. Г. Розова, в районі Рівненської дороги. Чоловіків і жінок групами до 20 чоловік роздягали, підводили до краю рову і розстрілювали з автоматів. Стариків і дітей били гумовими киями по голові, а малюків живими кидали до ями.

Розстрілювали активістів, заручників. Страшні звістки про масові репресії надходили з районів. У серпні 1941-го було закатовано 16 осіб у с. Красносілля, у вересні – розстріляно 75 осіб у Єлисаветградці. Близько 250 олександрійців у перші тижні окупації фашисти живцем скинули у стовбур шахти «Бурвугілля».

Наприкінці листопада страшна трагедія сталася в Павлиші. Тут на подвір'ї колишньої МТС було влаштовано табір для військовополонених. Хоча була вже глибока осінь, але тисячі людей продовжували тримати

просто неба. Протягом усього того трагічного дня йшов холодний дощ. Люди змокли до рубця. А під ранок вдарив мороз. Виснажені і знесилені бійці почали замерзати і падати на землю. На воляння припинити знущання фашисти відповіли вогнем. Полонені кинулися на колючий дріт, тілами прорвали огорожу. Комусь пощастило вирватися, когось сховали і виходили селяни, але близько чотирьохсот обледенілих тіл так і залишилися нерухомо лежати на землі.

Довоєнний сталінський режим був суперечливим. З одного боку виголошувалися досить привабливі ідеали світлого і справедливого майбутнього, широкі верстви одержали доступ до освіти, культури, охорони здоров'я. Але свіжими були спогади про колективізацію та голодомор, ще тривали репресії.

Негатив сталінського режиму призвів до того, що в перші місяці війни гітлерівці не відчували нестачі у добровільних помічниках, найманцях та запродавцях. Але фашисти принесли в Україну ще більший, жорстокіший публічний та показний терор, ще нещаднішу експлуатацію, ще більші злидні, рабство і повне безправ'я.

Кожен міг бути розстріляним, ув'язненим, відірваним від сім'ї і відправлений з 14 років на примусові роботи в Німеччину, на село чи на завод, на будівництво доріг чи на снігочистку, снігозатримання. Кожного могли принизити, понівечити, розтоптати. У кожного могли забрати будь-що, від будь-якої речі до честі чи життя. Люди були опущені до становища рабів у буквальному розумінні цього слова.

У відповідь жителі міста чинили стихійний чи організований, пасивний чи більш активний опір. Хтось діяв самотужки, допомагаючи полоненим, переховуючи євреїв, псуючи на виробництві верстати й обладнання, знижуючи якість роботи чи свідомо виготовляючи браковану продукцію, вганяючи патефонну голку в кабель. Інші об'єднувалися в групи.

Одні групи були неформальними. Як правило, це було коло знайомих ще до війни людей, переважно молодих, які підтримували один одного морально і у виживанні, таємно слухали радіо, якщо приймач вдавалося зберегти, зустрічалися для спілкування й обговорення подій та чуток тощо. Такими були у 1941-42 роках групи О. З. Бур'янової, Т. А. Ковалю та інші.

Але дехто з перших днів окупації став на шлях активної боротьби з ворогом. Ще у серпні 1941 року невідомими було спалено склад боєприпасів і 5 радянських літаків, залишених при відступі на Новомиколаївському аеродромі, склад з радянською амуніцією у Федорівці.

Закінчилося спекотне літо 1941-го. Але молодь так і не сіла за парти. Ближче до зими німці відкрили 5-7 класи, але через п'ять днів взагалі всі школи закрили на весь час окупації. Знайшлася причина – епідемія тифу. Натомість старшокласникам запропонували зареєструватися на біржі праці і почати працювати на Велику Німеччину. Залишилася без роботи і колишня вчителька математики Кіровоградської СШ №5 Олена Бур'янова.

На сімейній раді вирішили, що піде працювати свекруха Олена Василівна Розова, людина достатньо освічена, яка знала мови. О. Розова влаштувалася обліковцем на біржі праці, а Олена залишилася домогосподарувати.

Було оголошено про реєстрацію в поліції комуністів і комсомольців. Одного разу О. Бур'янову побачив на вулиці Вокзальній її колишній учень, ще зовсім хлопчик, поліцай. Привітався. Наступного дня до них завітали з поліції, взяли на облік як комсомолку. Тепер потрібно було двічі на тиждень ходити до поліції відмічатися. І ходила. Бо наслідки могли бути досить серйозними.

Навколо О. Бур'янової утворився невеликий гурт її знайомих та учнів-старшокласників. Це її колега вчителька Надія Шаповалова, учні Михайло Тихонський, Борис Мосенець, Люба і Марія Момонти. Збиралися або у Розових, або на Балашівці у Тихонських. Зійдуться, проспіваять довоєнних пісень, поговорять про події та чутки, підтримають один одного у надії і сподіваннях, і на душі ставало якось легше. З'явилася ностальгія за радянськими святами, 1 травня і 7 листопада. Намагалися щось припасти до них. Потім загадували, де і як зустрінуть наступне свято. І чи зустрінуть узагалі...

У О. Розової виникло невідомо чому якесь погане передчуття, аж до ненависті, стосовно Б. Мосенця – відчуття недовомовленості, неповної щирості. А то його заносило і він раптом починав розповідати, що є якимось князівським нащадком... Олена Василівна радила, благала невістку перестати мати справу з цим хлопцем, але О. Бур'янова переконувала свекруху в протилежному, запевняла, що він – патріот.

Арештували Надію Шаповалову, потім відпустили, поставивши на облік в СД. Вона вирішила не випробовувати долю і піти з міста. Кликала з собою й О. Бур'янову, але та не послухалась, бо свекрусі на роботі й удома було бажко. Н. Шаповалова, залишивши у місті батьків і дитину, із фальшивими документами подалась у бік Дніпропетровська. Пізніше повернулася до міста вже після визволення.

О. Бур'янова, ті молоді люди, що навколо неї гуртувалися, звичайно, теж хотіли вижити у тому пеклі. Хотіли цього й усі інші кіровоградці.

Дехто з них свої надії, прагнення до безпеки, відносного благополуччя і достатку покладав на німців, служив їм хто вірою і правдою, а хто просто заради власного зиску. Інші, як О. Бур'янова, усі свої надії покладали на Червону Армію, визволення і жадібно ловили скупі звістки та розмови про становище на фронті. Дехто з них шукав ниточки до справжнього підпілля, реального супротиву ворогові. А підпілля було поруч з Оленою, буквально через дорогу, на протилежному боці її рідного провулку Ковалівського у будинку №21. Тут жив її сусіда і добрий знайомий Іван Конарев, на три роки старший за неї. У нього іноді переходив організатор кіровоградського підпілля Костя Гончаров, майже ровесник Олени. Але дорогу на протилежний бік їхнього провулка вона долала майже два роки. І не тому, що підпільники були занадто обережними, довго придивлялися до людей або що. Просто активні дії підпілля почалися з весни 1943 року. До цього був складний період адаптації до нових умов, осягнення науки виживання при німцях, налагодження всіляких зв'язків, пасивний чи більш активний спротив і саботаж, окремі акції.

Минезнаємо, коли саме О. Бур'янова вступила у підпільну організацію імені К. Ворошилова, яку роботу там виконувала. У перших звітах про роботу організації серед активних її членів і командирів прізвище О. Бур'янової було відсутнє. У наступних звітах з'явилися відомості: О. Бур'янова брала участь у звільненні з полону співробітника Академії Наук СРСР професора агронома Маляву Григоровича Горделадзе, який пізніше допоміг вирвати з неволі ще декількох командирів Червоної Армії.

Один з керівників організації Іван Конарев у 1944 році писатиме так: «У моєму загоні була Бур'янова Олена, вчителька. Вона залучила до підпільної роботи свого колишнього учня Мосенця Бориса (зрадника – авт.). Таким чином Мосенець опинився в моєму загоні».

У квітні 1945 року було складено стенограму бесіди наукового співробітника ЦК КП (б) України зі свекрухою О. Бур'янової Оленою Василівною Розовою, яка на той час працювала завідувачем реєстратури центральної поліклініки міста. Ця стенограма дає зримі уявлення про багато миттєвостей часів окупації, про долю однієї з сімей кіровоградців Д. Розова й О. Бур'янової.

О. Розова розповідала про гурток, який утворився 1941 року навколо О. Бур'янової і складався з кількох її колег – вчителів, вихованців-випускників і старшокласників школи №5. Як згадувала О. Розова, учасники цієї групи «збиралися, співали революційні пісні, обмінювали думками і так минав час». А ще вони мріяли знайти справжнє підпілля. Коли такий зв'язок було встановлено, перед О. Бур'яною постало питання: залишатися в Кіровограді чи йти до партизанського загону.

Лише у кіно життя партизанів героїчно-романтичне й безпроблемне. Насправді ж це мороз і тривалі холодні осінні дощі, це простудні хвороби

і постійний брак зброї, одягу, взуття, харчів і медикаментів, це низка інших побутових проблем, які часом ставали нестерпними, які значно утруднювали, а то й унеможлилювали боротьбу з фашистами. З деяких загонів людей у такі часи відправляли назад, по селах і містах.

Йти чи не йти до партизанів? На кого тоді залишалася О. Розова? Адже вона вже втратила єдиного сина, від якого з серпня 1941-го – ні слуху, ні духу? А тепер ще піде невістка. І як їй одній справлятися на роботі і вдома? Та й у чому йти до лісу? У тувельках на високих каблуках, в одязі, в якому ходила до школи? Де взяти чоботи, все інше, необхідне для лісу? І чи витримає вона, людина суто міська, в умовах лісу й партизанського загону? То чи не краще залишатися тут, у Кіровограді, й працювати на Перемогу?

Після поразки німців під Москвою посилювалися репресії. Поліція вже вимагала явки на реєстрацію через день. Об'яви гебітс-комісара сповіщали про чергові розстріли заручників-кіровоградців за знищення військового телефонного кабелю чи вбитого фашиста. На шибениці базарної площі завтра міг опинитися будь-хто.

Дехто з кіровоградців, що пережили окупацію, розповідали про величезний тваринний страх, який вони відчували у роки окупації, коли не те що думати про опір, голову підняти боялися. А подруга О. Бур'янової Тамара Щербакова, працюючи машиністкою в архіві, друкувала фальшиві перепустки, свекруха О. Розова заповнювала їх німецькою мовою. А ще подруги ходили на Кушівку слухати московське радіо, записувати повідомлення про події на фронті.

Навесні 1943 року активність партизанів і кіровоградських підпільників значно зросла. Кіровоградське підпілля за попередній час зросло і кількісно, і якісно. Були люди, які ненавиділи фашистів і готові були до боротьби, було накопичено зброю, документи, гроші. Була навіть можливість брати для потреб організації автотранспорт на заводах, які контролювали підпільники.

Перемоги Червоної Армії під Москвою, Сталінградом і Курськом надихали патріотів на боротьбу і на окупованих територіях. Вночі 16 червня 1943 року В. Федоров і Ф. Кривошликов непомітно підійшли під Сахарівський міст. Між дерев'яними балками поклали мішковину, змочену бензином. Коли по мосту проїжджала німецька машина, зробили підпал. Поліцаї, які охороняли міст, почали стріляти по машині, вважаючи, що вона – причина пожежі, а підпільники без пригод дісталися додому. Ця подія мала великий резонанс у місті.

П'ятеро поліцаїв виявили бажання співпрацювати з підпільниками. За їхньою участю було розроблено зухвалу акцію нападу на німецький штаб, що знаходився на вулиці Шевченка. Поліцаї разом із підпільниками Волощенком, Поленцовим, Хищенком під'їхали 20 вересня 1943 року

на машині до штабу, зв'язали чергового поліція і вивезли зі штабу 24 гвинтівки, 2 ящики гранат, 5 тисяч патронів, німецьку форму.

Подібних більш або менш ефектних акцій було чимало. А ще був щоденний смертельно небезпечний супротив ворогові. Ось один із прикладів. Через дівчину-підпільницю вдалося залучити до роботи унтер-офіцера вермахту Гаррі Симона. Німецький антифашист пошкодив телефонний зв'язок своєї частини з містом, дав підпільникам паролі.

Поленцов, Рибалкін, Волощенко, Голуб 13 жовтня 1943 року в німецькій формі на машині під'їхали до частини, яка розміщлася на Биковій горі над Інгулом. Група мала на меті забрати зброю, яка була в частині. Підійшли до першого посту, назвали пароль, потім роззброїли солдатів, аналогічно пройшли другий пост. Роззброїли і зв'язали тих, хто був у казармі, та вартових, яких привезли із собою (німців, усупереч вказівкам М. Скирди, намагалися не вбивати, оскільки за кожного фашиста могли розстріляти до сотні заручників). Але в кімнаті командира частини, де було 5 офіцерів, виникла перестрілка. Було вбито командира частини, але три поранення дістав і Рибалкін. Зброю тоді захопити не вдалося. Довелося втікати.

Через кілька днів Г. Симон, остерігаючись викриття, взяв зброю, грузовик, кохану дівчину і поїхав у Шамівку, до М. Добровольського, далі у партизанський загін. Німець зарекомендував себе хоробрим партизаном. До речі, записка від К. Гончарова, з якою приїхав до лісу Г. Симон, була останньою від ватажка кіровоградських підпільників.

Напад на німецьку частину, дислоковану у місті, вбивство її командира Гаука були найгучнішою, хоча і не зовсім вдалою і однією з останніх акцій кіровоградських підпільників.

25 жовтня 1943 року К. Гончаров видав наказ № 16 щодо організації підготовки до звільнення міста. У наказі говорилося: «До дня звільнення нашого міста і всієї області залишилися лічені дні, а тому від нашої Кіровоградської підпільно-диверсійної організації зажадали перейти до рішучої боротьби проти відступаючих німецьких військ і надати цим самим підтримку Червоній Армії».

Наказ вимагав розробити план дій на всіх ділянках міста й області; зброю, що була на базах, негайно розподілити серед бійців; організувати диверсійні групи по 3-5 чоловік; всіляко перешкоджати вивозу німцями людей і майна, знищенню народно-господарських об'єктів.

З метою посилення безпеки заборонялося скликати збори і наради загонів. На нараді командирів було вирішено скласти список членів організації і видати всім тимчасові посвідчення. Плани були далекосяжними, «аж до збройного повстання». Вже почали шукати портрети вождя, прапори, полотнища...

Але й німці вирішили очистити прифронтову смугу від партизанів. Зухвали акції підпільників влітку і восени 1943 року, вбивство командира частини Гаука змусили гестапо, СД, ГФП значно активізувати свою роботу. До Кіровограда навіть прибув спеціаліст з радянського підпілля доктор Герман.

Почалися масові облави, обшуки, арешти, терор. Мета – знайти ниточку до організації, піймати когось на дріб'язку, піймати слабкодухого і потім вибити потрібну інформацію. Судячи з усього, таких «ниточок» було виявлено декілька, проте, за свідченнями багатьох підпільників, найбільшої шкоди організації завдала зрада Бориса Мосенця, улюбленого учня Олени Бур'янової. Його арештували у перших числах листопада 1943 року, а згодом почалися масові арешти членів організації. У першу чергу арештовували тих, кого особисто знав Борис. Арештували й дівчину, до якої він залицявся ще на зібраннях у О. Бур'янової.

Після війни дехто з підпільників розповідав, що навіть бачили Б. Мосенця у німецькій формі і зі зброєю. Під час евакуації німців з міста Б. Мосенець зник безслідно. Протягом десятиліть він перебував у розшуку органами держбезпеки, але безрезультатно.

Масові арешти членів організації почалися в ніч на 6 листопада 1943 року. Не скрізь вони проходили гладко. При спробі арешту на квартирі Голубів, що по вул. Архангельській, підпільники зі зброєю в руках прорвали оточення і зникли. У результаті декілька фашистів було поранено і вбито. Голуб Юрій та його батько, Голуб Олександр, вирвалися і побігли до будинку підпільниці О. Тархової на вул. Пермській. Через півтори години слідом за ними туди прийшли німці. Новий бій, і Голуби знову тікають від переслідувачів. Але арештовано сім'ї Голуба й Тархової. Підірвано будинки, в яких вони жили.

Коли прийшли на вулицю Гоголя арештовувати Голенєва, той теж вихопив гранату і вирвався, поранивши і вбивши декількох фашистів. Але подібних випадків було мало. Більшість арештів проходило без ексцесів.

У переддень річниці революції по місту проповзли жажливі чутки про масові арешти, про висаджені в повітря будинки підпільників. На вулицях з'явилися машини з гучномовцями, які повторювали й повторювали відозву гебітс-комісара до населення м. Кіровограда. Ця відозва була розповсюджена і в листівках.

«Завдяки широким і радикальним заходам німецького командування, – читала О. Бур'янова, – в Кіровограді розкрито розгалужену бандитську організацію. Встановлено, що мешканці Кіровограда переховували бандитів і допускали, щоб бандити їх широко використовували в своїх злочинних цілях. Німецька армія знищила велику кількість бандитів і їхніх посіпак. Будинки, де вони мали притулок, було спалено».

Закінчувалося звернення погрозами: «Буде розстріляний кожен, хто хоча б зі страху чи під загрозою дасть бандитам себе використати. Буде розстріляний кожен, хто дасть у своїй квартирі притулок хоча б на декілька годин особам, які не прописані. Помешкання, у яких виявлять бандитів, будуть спалені. При виявленні бандитів або підозрілих осіб, кожен, хто знає про це, повинен негайно повідомити найближчій німецькій військовій частині. Тих, хто навмисне це не виконає, німецьке командування піддасть жорсткій карі».

А ще люди говорили, що якщо не знаходили когось із підпільників, то арештовували всю їхню родину як заручників. А сім'я у О. Бур'янової була велика: мати, свекруха, сестра, брат. Тікати з міста? А як же вони? І Олена залишилася вдома. Перебрала всі папери. Дещо зарила. Купила отруту. Почалося напружене очікування невідворотного.

За нею приїхали близько одинадцятої вечора 13 листопада, на восьмий день від початку масових арештів. Вона встигла випити отруту, але смерть не прийшла.

До хати увірвалося півтора десятка гестапівців і десь за дверима ховався Борис. Наступного дня він приїде підводою до садиби Розових і вивезе все їхнє добро.

Мабуть, гестапівці помітили, що з Оленою щось відбувається, можливо, здогадувалися про отруту і заходилися її «рятувати». О. Розову вивели, а О. Бур'янову жорстко побили, понівечивши обличчя.

Разом із О. Розовою і О. Бур'яною у ту ніч арештували також і її учня Михайла Тихонського та його родину. Відвезли на реєстрацію до гестапо, що містилось на розі вулиць К. Маркса і Олексіївської, а потім до Биківської тюрми, яка розташувалась у приміщенні колишнього педагогічного технікуму по вулиці Степовій (зараз тут знаходиться шкірвендиспансер).

На ранок Олені стало погано (отрута, побої) і її на добу помістили до тюрмного лазарету. Потім допит. Її посадили на електричний стілець. Декілька хвилин давали струм, потім ставили запитання, потім знову струм, і знову запитання.

Один із учителів під час окупації зайнявся «бізнесом». Проявляв німцям плівки, друкував з них фото. Ще у листопаді 1941 року начальник штабу верховного головнокомандування вермахту Кейтель видав наказ про заборону фотографування страт радянський людей. У наказі говорилося: «Забезпечення безпеки німецького вермахту і адміністрації окупованих областей, а також безпеки німецького народу в майбутньому вимагає проведення численних екзекуцій. Фотографувати такі екзекуції категорично забороняється. Якщо ж у особливих окремих випадках буде потреба зробити фотознімки для суто службових цілей, то для цього необхідно отримати дозвіл від командуючого в ранзі не нижче командира дивізії...» Але німці не дуже зважали на цей наказ Кей-

теля і залюбки фотографували як самі страти радянський людей, так і себе на фоні цих страт.

Шість подібних знімків фотограф передав О. Бур'яновій. Вона роздала їх своїм учням з наказом захоронити у надійному місці до визволення. Одним з цих довірених виявився Борис Мосенець, майбутній зрадник. Фотографії, передані Борису, лежали на столі у слідчого і він допитувався, де вона їх взяла.

Біль від струму був нестерпним. Він ішов з середини організму, заповнював усе тіло й доходив до кожної клітини. Було таке відчуття, наче лопалися всі судини. Після чергового електрошоку вона сказала, що вкрала знімки у фотографа...

На території шкірвендиспансера стоїть камінь, на якому викарбувана кількість людей, замордованих тут, у колишній тюрмі СД, у роки окупації. За кожним з цих тисяч – чиясь конкретна доля і чиясь трагедія, чиясь понівечене, передчасно обірване життя...

У листопаді 1943 року у Биківській в'язниці нараховувалося більше 500 в'язнів. Розстрілювали в день по 30-40 осіб. Тож середня тривалість перебування тут була біля 10 днів. Ці 10 днів були справнім пеклом.

Коли арешти передбачалися масовими, людям скручували руки колючим дротом і вантажили як дрова, одних на інших, купами. По прибуттю в буцегарню новачкам влаштовували «коридор». П'яні поліцаї з палицями ставали вздовж стін, а людей проганяли через такий стрій. Били нещадно, по чому попало. Били задля розваги, щоб зломити волю, щоб відчували, куди потрапили. Далі розпихували по холодних переповнених камерах, брали дівчат і примушували змитати вибиті зуби та змивати кров з підлоги й стін. Були тут і свої «розваги». В одній з камер умисно залишили буйну божевільну й сифілічку. Божевільна страшно знущалася із співкамерниці, біла її, душила, рвала на голові волосся. Та несамовито кричала. Особливо діймав цей крик ночами. Розважившись вволю, охоронці обох нещасних розстріляли.

О. Бур'янова розуміла, що у неї всередині все відбито або спалено отрутою. Світ плив перед очима. Знесилена, її не брали на роботи. Вона відчувала, що помирає. Поринала у напівзабуття, багато спала. Коли донеї верталась свідомість, розповідала про допит, про те, що не боїться розстрілу, хоча жалкує, що дуже мало зробила для перемоги.

В один з останніх днів її життя осіння негода подарувала мороз, перший сніг, сонце. Яскраві промені на мить пробудили бажання жити.

– Як хотілось би вийти в поле й рушити по снігу назустріч сонцю... Йти і йти, йти цілий день... – вихопилося в Олени, хоча вона вже ледве спромагалась підвестися... Потім подумалось про розстріл і вона знову впала у забуття.

Контингент тюрми зростає, кількість приречених, прізвиська яких вигукували на розстріл, збільшувалася. Люди байдуже і зовні спокійно ставилися до того, що мало відбутися. Розстріл сприймався як

неминучість, невідворотність і свого роду кінець мукам і стражданням, звільнення понівеченого тіла від болю. Хоча іноді жага до життя проривалася назовні, починалася істерика.

– Як так, ми ще такі молоді, ми ще фактично не жили, не кохали, не виростили дітей, не пізнали щастя й радості, і раптом... Ми жити хочемо!

Хто і як міг їх втішити? Більшість співкамерників була у такому ж становищі, та й слова не знаходилися.

Крім підпільників у Биковській в'язниці сиділи й злочинці, колишні поліцаї, які на чомусь погоріли, хто продавав зброю, хто відмазував за гроші когось від Німеччини. Тож серед розстріляних були не одні лише підпільники й партизани.

22 листопада о третій годині дня серед інших прізвищ назвали О. Бур'янову. Свекруха О. Розова, інші співкамерниці допомагали їй зібратися. Поки її збирали, партію в'язнів уже відправили. Але згодом прийшли, забрали і її. Була надія, що на допит. Але вранці наступного дня злочинка, яка сиділа з ними у шостій камері і прислуговувала німцям, принесла звістку: «Пальто Олени висить у кладовці. Олени вже немає». Згодом новина підтвердилася. Зайшли наглядачі і буденно-байдуже кинула О. Розовій: «Збирай барахло Бур'янової». Все. Сумнівів уже не було. До речі, це «барахло», одяг тих, кого розстрілювали, ділили потім між собою поліцаї. Наприкінці листопада конвеєр смерті працював швидше. Арештованих вже не розстрілювали за містом, у районі Сахарівського мосту, що за Соколівкою. За тюрмою відразу починалося старе Биковське кладовище. Тут силами самих в'язнів було викопано декілька траншей. Розстрілювали одних, заливали зверху вапном, потім приводили наступних, і знову заливали вапном. Аж поки вся траншея не заповнювалася тілами жертв.

Декого, стариків, дітей, було відпущено. Серед тих, кого відпустили, була й О. Розова. Це відбулося 9 грудня 1943 року. При звільненні їй віддали вилучені у неї при арешті речі: фотоальбом родини. Вона повернулася у свій повністю розграбований будинок, втративши невістку, яку полюбила як рідну.

До визволення міста залишалося трохи менше місяця. Але з визволенням прийшла ще одна трагічна звістка – загинув під Керчу 1942 року її єдиний син Дмитро.

Я належу до повоєнного покоління, яке виховувалося на фільмах про війну, на прикладах її героїв. Нас, школярів, водили на партизанське кладовище і ми клали квіти на могили загиблих зі словами щирої подяки за наше щасливе дитинство, серед тих могил була й могила О. Бур'янової.

Не минуло й двадцяти років по війні, як спокій загиблих у черговий раз було порушено, їх останки кудись перенесено, а Новомиколаївське кладовище знищено і забудовано...

Завершивши пошукову роботу в архіві, бібліотеці, виникло бажання відвідати могили тих, до чиеї долі довелося доторкнутися, хто колись лежав на партизанському кладовищі, знайомому мені ще з дитинства. Пішов зі студентами педуніверситету на Вали. Впали в очі втрати багатьох бронзових деталей Меморіального кладовища. Обійшли могили, але партизанських тут не знайшли...

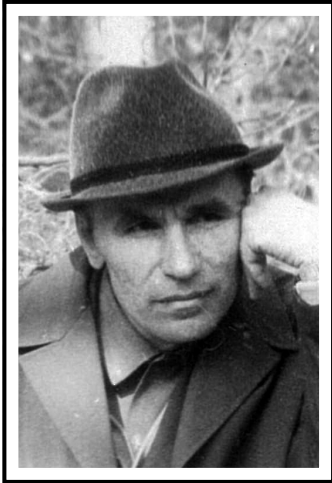
Відсвяткувавши 250-річчя міста, ми якось не замислилися, що за ці роки у ньому змінилося десять поколінь, кожне з яких прожило своє життя і кожне з яких вважало це місто своїм. Одне з цих десяти поколінь – це покоління Олени Бур'янової, молодість якого була обпалена, а нерідко й знищена війною. Інше покоління – сучасне, те, якому зараз 25-30 років, вступає у володіння цим містом, країною.

Чи повинен зберігатися зв'язок поколінь? Чи повинна функціонувати колективна пам'ять народу? Чи треба пам'ятати те, що було на цих вулицях і в цих будинках 50, 100 років тому?

м. Кіровоград

СПАДЩИНА

Микола КРАВЧУК

ЗАПИСНІ КНИЖКИ*

1973-1979

«Краткая, обычная, человеческая жизнь вполне достаточна для свершения всех мыслимых дел и для полного наслаждения всеми страстями. А кто не успевает, тот не успеет никогда, если даже станет бессмертным»

(Андрей Платонов).

«Жить – значит быть среди людей»

(Хосе Рисаль, Филиппины).

«Нема нічого більш художнього, ніж любити людей»

(Ван Гог).

«Никто не хочет любить в нас обыкновенных людей. А это скверно».

(А. П. Чехов).

(12.1.1973)

Читаю Іво Андрича (збірку новел «Проклятый двор»).

Не можу не записати собі мудрих слів цього славного босняка, зацитованих у вступній статті до книжки. «На тисяче різних мов, в різних умовах існування, з віку в вік, починаючи з давніх патріархальних бесід в хижинах і поруч вогнищ і аж до вигаданих сучасних оповідачів... спочатку все чується розповідь про долю людини, а не без кінця і краю людина розповідає людям».

Сталін (11.02.73)

Сперечаються про Сталіна...

Звичайно, був радянський чоловік, але не лєнінець. При Сталіні ліквідовано всю інтелігенцію партії, найбільш інтелектуальне ядро партії – її розум, принципи, чесність, благородство, гідність, людяність.

Цього простити не можна. Тому, що до сьогодні ми мусимо боротись з нечесністю, безпринципністю, примітивом, нечесністю, неблагородством, байдужістю до людини, міщанською обмеженістю – усім тим визрілим, що засіялось і зацвіло буйним цвітом при Сталіну.

* Журнальний варіант. Продовження. Початок у ч. 24-25.

Новела «Затишно»

Про знятого з високого поста чинушу-бюрократу, який зараз керує мізерною організацією (комунгосп, вторчормет). В його підкоренні – бухгалтер, двірник, слюсар. Замашки – ті ж самі. («Що ж, тут затишного»).

Претензії відвідувача в кінці дня.

Хотів перервати неприємну розмову в кінці дня (весь день був гарний – ніхто не тривожив) – хотів викликати шофера (ніби кудись їхати), вже простягнув руку до телефону, але враз згадав, що в нього нема ні машини, ні шофера.

Половинчатий місяць над голим віттям садків німує.

Раз здається – байдуже, а раз – тоскно.

І ще про Сталіна.

І ще Сталіну не можна простити голодовки 33 року, 37 року й 20млн (чи 20?!), жертв останньої війни. Дехто схильний до сьогодні приписуватиме йому (вождеві!) Перемогу. А не вміють зрозуміти того, що переміг народ, наш, звиклий до всякого горя, народ. Організував у ході війни Перемогу. Але хіба не краще було б тими самими людьми (не жінками й не хлопчиками) на цілих (а не демонованих) заводах створити сильний військовий потенціал до 41 року?! І тоді, може, війна була б не 4 роки (!), а 4 місяці, й не загинуло б 20 млн. людей.

А найбільша печаль від Сталіна в тому, що «Мы десятилетиями жили как бы заслоняя себя от самих себя, избегая внутреннего взгляда» (В. Каверин).

Лютий 73. Збірка на російській мові «На новое лето»

1. Зеркало.
2. Хата.
3. Шафранные яблоки.
4. Оляна.
5. На улицу.
6. Криница под окном.
7. На новое лето.
8. Кирилловы понедельники.
9. Совет.
10. Любина.

25.03.73. Дискримінація

наших соціалістичних ідей, ленінських заповітів і ленінської правди, дискримінація всього великого в дрібницях побуту – найбільший ворог нашого поступу вперед, нашого комуністичного розвитку, становлення людини, комуніста в першу чергу. Підрив нашої правди найбільше шкодить тим, що породжує зневіру. Це – найстрашніше. Треба так організувати справу (наше життя), щоб скрізь (до дрібниць!) людина відчувала справедливість ладу.

Діти

Діти приносять радість, мабуть, лише тоді, коли вони є продуктом твого виховання, продуктом ліплення духовного світу на твої виміри, коли вони є продовженням тебе самого (нехай і з відмінним характером і схильностями) у цьому безкінечному й короткому житті.

Діти тепер приїжджають тільки на похорон батька чи матері.

21-23.04.1973. Вкупі з І. Драчем.

21.04. Ми ходили пізнього квітневого вечора тихими тетіївськими вулицями. Електричне світло пробивалось крізь жовто-зелену сітку молоденького листя беріз і лип... Іван розповідав мені про свою далеку [заок.] любов... Про те, як врятувала вона його від усього злого...

22.04. Неділя. Іменини в Жори (головики!). Розмова про сільське господарство (Ж. економіст, може, й «коммерсант», але не гуманіст, бо не на людей направлені його мислі, а на себе).

Запрошені «прибічники» (колгоспне начальство – агроном, ветлікар, комірник, секр. п/орг.)

Шашлик (Ж. сам готує – гурман).

«Через те й овець тримаю в колгоспі, що люблю шашлик» – скільки в цьому обмеженому жарті цинічної відвертості. Іван вважає Ж. «героем» сьогодення («Тримається міцно на землі»), а я його бачу іншим, просто «сучасний куркуль», а точніше – сільський міщанин командного рівня.

Оця хата, високий паркан – такі набундючені й обмежені, як їх господарі. І коли наш сільський трудівник буде мати справжнього керівника, що душею болить за людей, а не такого сучасного «панка», що думає лиш за себе?!

Ех, література, література!..

23.04. Теліжинці

*Родина Іванова – Спасібови:

тітка Мартоха – доброта;

дочки її – Зося – лагідність, розум;

Ганка – жіноча гра.;

Степа – спокій, мудрість;

син Василь – «козак» кавказ. дивізіону.

Тости: «У нас тости – за все... За солому – тост, за сіно – тост, од млина привіз – іще тост...»

Жінка Василя – Варка – мадонна, Леонардо.

Дорогі люди живуть на наших селах.

*Зустріч у клубі з школярами. Іван у виступі летить до своїх односельчан, а коли читав вірш «Принести води», мене трусило в лихоманці... Я розповідав теліжинцям про своє знайомство з Іваном і читав, здається, «Шафр. яблука».

О. М. Л. (яка привезла нас на своїй машині) пильно вслухалась в мене. А перед цим за кулісами зволила «пожартувати»: «М. І. – чужий, не наш письменник...» Я чужий?! Сволота! Я рідніший цим простим людям «во сто крат» за тебе, бо вони в моїй душі «денно й нічно»...

*На цвинтарі, біля могили Іванового батька. Іван згадав, як Микола Вінграновський ніс на плечах хреста на могилу батька Івана. Чогось дуже добре уявляю це «шествіє», бо це, мабуть, було широко, зі справжньою любов'ю, а не гра.

Коли б ми могли бути завше вільні у вираженні своїх почуттів, як це було б красиво. Якою гарною була б людина частіше, набагато частіше.

Відкриття Поета. (Пам'ятне літо в Теліжинцях). Спогад.

Влітку 1954 року після другого курсу педінституту я відбував обов'язкову практику в районному піонер-таборі, що був організований в Теліжинській школі на рідній Тетіївщині. Практика при байдужому до виховної роботи начальникові (його більше цікавили вечірні донжуанські походеньки) зводилась до купання дітей у тихій Росі, прогулянок у Чорний ліс та хіба ще наглядю за денним і нічним сном не дуже дисциплінованих піонерів, особливо старшокласників.

Ось якраз піде час такого погляду-втихомирення, коли надворі пройшов дружний липневий дощ, і сонце вже грало в теплих калюжах, мене було викликано до несподівано прибулих гостей. Ними виявились двоє молодих людей – хлопець і дівчина. Обоє русяві. Босі. Він у підкачаних штанах і білій сорочці, вона – в літньому платтячку.

– Ви Кравчук? – сміливо спитав хлопець.

– Я...

– Я ось приніс вірші, – й подав мені учнівський тонкий зошит. – Прочитайте...

Я завтра прийду...

– А як вас звати?

– Іван Драч... А це – Галя...

Іще я довідався, що хлопець і дівчина закінчили тільки що Тетіївську середню школу й збираються поступати на філфак Київського університету.

Пізно ввечері, коли всі найактивніші піонери поснули, я, засвітивши лампу, взявся читати Іванові вірші. Я вже не пам'ятаю, про що в них писалось, але назавше запам'яталось, як мене вразила незвичність образного мислення молодого автора.

Наступного дня я робив йому якісь «глибокодумні» зауваження (аякже – я ж був студентом третього курсу й старшим на сім років!), благодушно радив писати й далі... Обов'язково писати!

Пізніше Іван, вже на правах друга, буде присилати мені, сільському вчителю, «на рецензію» свої вірші з армії, університету, буде читати нам із дружиною завершену поему «Жага» й тільки що написані шматки славнозвісної поеми «Ніж у сонці». Ми будемо радіти його успіхам, сперечатися про його новий стиль.

Це буде пізніше. А тим часом я до сьогоденного дня ношу в душі щось схоже на гордість, що я був першим «редактором» і «рецензентом» віршів невідомого десятикласника, якого підтримав і напутьив на справжню велику Поетичну дорогу.

...Пройде час – і цю поезію будуть читати й по-різному оцінювати тисячі читачів, будуть писати про неї рядові рецензенти й академіки, але я був тут першим, і тому до сьогодні почуваю себе першовідкривачем великого Поета.

Про друзів

Хтось мудро сказав: «Не треба друзів мати, – з друзями треба дружити»

А ось мудрість Омара Хайяма: «Чтоб мудро жизнь прожить, знать надобно немало. Два важных правила запомни для начала: ты лучше голодай, чем что попало есть, и лучше будь один, чем вместе с кем попало».

Про працю письменника

Е. Хемінгвей у «Посланні» Нобелівському комітету написав: «Щоб бути письменником, потрібен талант – великий талант, як у Кіплінга! Потім потрібне довголіття, як у Толстого. Потрібна совість – така ж постійна й незамінна, як метр-еталон у Парижі. А ще потрібна сміливість у всьому і скрізь лишатися самим собою і не потрапити під чужі впливи. Якщо додати до цього ще й байдужість до слави і грошей, то тоді може вийти толк?»

Джек Лондон (про працю й життя письменника) в листі другу-письменнику Джонсу: «Плюньте на себе! Забудьте себе. І тоді світ буде Вас пам'ятати!»

Жорж Сіменон: «Створи, що можуть бути написані тільки замолоду... Тільки молодість здатна беззастережно стверджувати. Потім уже не стверджують, запитують».

Бернард Шоу: «Письменник-початківець прагне опанувати літературну мову, досвідчений письменник силкується її позбутися».

До «Незайманій воді»

Підголовок – тиждень у рідному селі. Розділи – дні тижня. В кожному розділі – кілька новел за принципом відвіданих місць, людей (ретроспекції в минуле, лір. відступи, роздуми...).

1. Спогади про старе село (історію села) – в автобусі, пішки, йдучи до села (їхав останнім, вечірнім).

2. Розповідь про сучасне село, про зміни (в розмові з сторожем сільради).

3. Розділ кожний – новела про людську долю.

24.03.73. **Читаю про Есеніна** Юрія Прокушева (треба було б книгу його «Есенин. Поэт. Человек» – дістати) і не втримуюсь, щоб не записати есенінські слова: «Только за границей я понял совершенно ясно, как велика заслуга русской революции, спасшей мир от безнадежного мещанства». Чи спасла вона?! «Пусть мы нищие, пусть у нас голод, холод... Зато у нас есть душа...» Тим важче.

Цікаві вислови:

1. «Книги делаются из книг» (Ф. Вольтер).

2. «Кто дерзнёт быть писателем – должен быть всегда и беспредельно искренним» (М. Горький).

3 «Чтение хороших книг открывает нам мысли, затаенные в нашей собственной душе» (*Ш. Пьермон*).

4 «Недостаточно одной половины жизни, чтобы написать хорошую книгу, а другой – чтобы поправить её» (*Ж.-Ж. Руссо*).

5 «Никакие гениальные прибавления не могут улучшить сочинение так много, как могут улучшить его вымарки» (*Л. Толстой*).

Про творчість.

«Если творчество не мучительно, то вправе относиться к поэту с моральным подозрением. Трагедийное начало есть в жизни каждого человека; Поэт без трагедии либо недочеловек, либо человек малодушный, по слабости характера боящийся самобезжалостности». (*Е. Евтушенко, стаття об Ал. Межирове, «Др. народов», № 4.72*).

Про мою любов.

Багато жінок (дівчат) у моєму житті були тими, які я створював для себе в бажанні любові... Недаром все розвалювалось при ближчому зіткненні з ними – вони виявлялись не тими.

І недаром Г. сказала, що мені треба дружини. Вона швидко знайшлась. Може, вона була подібна до інших, але вона відрізнялась від інших якимось внутрішнім захопленням і щирістю – може, й любов'ю.

Про любов (ще)

*Мені завжди жаль великої, справжньої любові, яка обійшла мене стороною в житті. І коли чую чи бачу жіночу лагідність і ніжність – плачу. Сльози самі навертаються з печальної душі, що невідомо чого карається весь вік...

Ось і зараз не можу спинити сліз, слухаючи пісню М. Фрадкіна «Добрая примета». Здається, це я мав комуś казати слова: «...робость поймёшь, смелость простишь». Але нема кому. Та й не буде вже... І тому, мабуть, жаль заливає серце.

*Якось особливо, як щось до мене причетне, як шматок свого життя (хоч і не було нічого подібного) дивився фільм «Любить человека». І знову, певно, тому, що там – зразок мудрої жіночої ніжності, так життєво переданої артисткою Лідією Віролайнен.

*Не люби мене (вже любов спізналась) – будь зі мною ніжною. Якщо зможеш, то це, й буде для мене найбільшою й найдорожчою любов'ю тепер.

*Мене тепер часто розчулює музика, пісня, особливо спів жіночий – до сліз. Все тягнись до тієї уявної любові, бо людині все здається, що має стріти, чого не зустрів.

Спогад

Ішов вулицею («Уолстріт») понад берегом.

Вологий вечір пізньої весни, густий запах безу, забризканого росою, і комариний табунець над головою (надто ясно) нагадали йому такий самий

вечір двадцятирічної давності. ...Тоді вперше зустрівся із З. Йшли вузенькою, забутою між старими каштанами вуличкою на берег. Там було прохолодно і росяно... І тремтіла трава, і тремтіли думки в передчутті першої зустрічі з податливим жіночим теплом...

Фрадкин – «Нет, мой милый» (никуда я не уеду...) – *весна-73*.

Люблю тіло дозрілої жінки, як ото в Рембрандта («Даная»).

«Купальниця» художника А. Беллоні – зразок (еталон) жіночого тіла.

Захоплююсь мудрістю великих людей

Чехов писав:

*«Название вещи должно быть кратким, лучше всего из одного слова, лучше всего из существительного!»

*«Искусство писать состоит не в искусстве писать, а в искусстве вычеркивать плохо написанное».

*«Мое святое святых – это человеческое тело, здоровье, ум, талант, вдохновение, любовь и абсолютнейшая свобода, свобода от силы и лжи, в чем бы последние две не выразались».

Не могу не пристати до Чехова, до його геніального відкриття і моєї душі.

Жорж Сіменон

в своєму щоденнику «Коли я був старим» пише:

- Традиції – звички – то щось на зразок захисних поручнів на крутих сходах життя.
- Створи, що можуть бути написані тільки замолоду... Тільки молодість здатна беззастережно стверджувати. Потім уже не стверджують. Запитують.
- Людина не може жити без самоповаги.
- Мистецтво – єдиний вияв людського духу, який заслуговує пошани (перифразовано).

Френк О'Коннор

Якщо письменник хоче завершити розпочате – він має бути егоїстом. Дружина, діти заважатимуть йому зосередитись.

По росі (новела)

Про стару дівчину, яка працює в колгоспі, доглядає старих батьків. Приїжджає подрута з міста з чоловіком. Розповідає про життя. Дівчина свариться з батьками, кидає їх і виїжджає до міста, але скоро повертається, бо, виявляється, не може без села (не для неї місто).

І я так думаю. З «Символу» А. Бессі.

- «Кепська штука...огакий зв'язок, що ґрунтується на взаємних жалоощах».
- «Адже треба бути поблажливими до людей, приймати їх такими, які вони є, а не якими нам хотілося б їх бачити».
- «Дивні стосунки, коли людей не єднає нічого, крім ліжка».

Наслідки цивілізації (10.06.73)

«Мы стоим над опасностью все углубляющегося разрыва между людьми, овладевшими культурными ценностями, и теми, кто уносится потоком развлекательной промышленности» (А. Бергман, ісландський режиссер).

Як точно визначив ситуацію цей ісландець. І найсумніше те, що всі ми – прихильники істинної культури – спостерігаємо, констатуємо трагедійний процес цивілізації, а зупинити, затримати його не можемо.

Джек Лондон писав:

«О рукописи, написанной от руки, можно судить только на слух. Но то, что пишу я сам, я оцениваю на глаз. А поэтому мне приходится все печатать».

Щось маю спільне.

10.06.73

Давно хочу написати щось про старших учнів. І не знаю, що мене перепиняє: чи вічна свіжість, невідстояність матеріалу, чи невміння його пересівати, відбрати, чи, може, загальна шкільна ситуація, при якій моє письмо (може, то була б повість) звучало б дуже наївно – в повісті я свідомо мав її уникати «неразрешённых» проблем.

Може, про таке?

В 10 класі навчається славна дівчина Таня (Св. Мак.) – обдарована, любить музику, сцену. Мріє бути артисткою (або стюардесою). В ансамблі Буд. культури зближається з хлопцями Котею, Зонею (Котя, Зона – «імена в них – не імена»), які кинули 10-й клас, ніде не працюють постійно.

Котя підмовив Таню кинути школу (в неї одна мати, десть є батько, який їх кинув): «Ось, дивись – я кинув школу, а заробляю більше за вчителя»...

В лісі, на маївці, Котя збезчестив Таню (наповів її – перший раз в житті пила, але не показувала цього – в цій компанії всі пили, курили)...Таня, коли дізналася, що буде дитина і Котя її кинув – вшалася. Спасли (хлопець – товариш по класу).

Вставки: щоденник Тані – її шукання, психологія, мораль.

Зустріч

- Привіт!
- Мое поштеніє... Як жизнь?
- Нічо...
- А все-таки?

- Паршиво.
- Чого?
- Сам спати лягаю...
- А подружниця?..
- Обходиться вже без мене.
- Щось зарання...
- На стільки хватило її...
- Другу заводь.
- Нікзя...
- Чого?
- Не хватить мене.

Екзамени.

Парадна учнівська форма – білі комірці, мережива. Зачіски і банти. Домашні скатерки на офіційних столах. Квіти, квіти... Паморочливий запах півоній...

Людвик ІХ:

«Книга одолженная – книга потерянная» (пословица)

Було таке

*Батько цілий рік ходив у полотняних штанах, босий, а на празник вдягав воєнну форму, яку привіз ще з японської війни.

Так і запам'ятав я його святкового: сидить за столом у воєнному мундирі, тримає в порепаних руках гранчатую чарку і гукає солдатським голосом до тих, хто не п'є:

- Атставить...У ружжо...

*Піп над труною матері з дитинкою:

- Найтяжче перенести це тому, хто не вірить... Нада вірити.

І я так думаю (жовтень 73)

Вичитав у Солоухіна в «Осенних листьях» («Москва» №9) такі близькі до мене рядки:

«За сорок семь (читаю – 44) лет у меня было время приглядеться к себе и определить, что наиболее присущими мне чертами характера являются две: доверчивость и отходчивость. Черты, которые в наше время можно считать если не недостатками, то слабостями. Замечаю, что с годами (жизнь учит) медленно-медленно становлюсь менее доверчивым. Да уж и пора! Но вот что интересно: с утратой первой черты начинает в такой же степени утрачиваться другая. Некоторые обиды, которые забывал бы на другой день, помню и помню. Становлюсь умнее, но хуже».

Осінь (10.10.73)

Люблю осінь. Люблю ясний і тихий день бабиного літа, люблю шумовиння (багряного) опалого листя в лісі й перестиглі краплі глуду, і терпкий солод лісових грушок-дичок, і дим спалених бур'янів на городах...

І ще люблю перше тепло від трубки в затишній хаті, і розмову, і книжку, і мовчання... Сказав би, що це старість стукає, але, здається, все це любив змалку.

Слухаю вальси Штрауса...

...Перед очима осяяна віденська зала. Суміш вогнів, яскравого одягу, оголеного жіночого тіла. І скрізь, в усьому – ця трохи награна томність, піднесеність почуттів, що хоч і штучно, але підіймали людину над буденністю, «буденною прозою». Це була поезія «життєвої гри». Сучасна цивілізація вбила її, виростивши міцні паростки раціоналізму. Жаль. Напевне, ніколи не повториться. Жаль...

А чого люди розуміють втрачене, а не пробують його повернути? (Згадую думки В. Солоухіна – про танці, висловлені в «Слав. тетради»).

Жовтень 1973 р.

Познайомився (в редакції «Ленінських. заповітів») з журналістом-нарисовцем Степаном Колесником. Колись чув про нього в Києві – про те, що попав він в «опозицію» і його справа розглядалася в ЦК...

Першого вечора ми пройшлися непривітним і тихим восени Тетієвом (йшли по Цветкова), шукали в нашому знайомстві стежку до щирості і довір'я... Степан живо (взагалі це живий, енергійний і, як всі українці, хитрий чоловік) і одразу довірливо (а може, більше для підтвердження ореолу і легенди) розповідав мені про ті давні неприємності і ближчі сподівання – приїхав він писати якийсь нарис у той же Тетіїв, який приніс йому лихо.

Другого вечора ми бродили понад річкою нашими містками. Було холодно, брав перший приморозок. Степан цікаво розповідав (переповідав) про своє оповідання «Борона» і повість «Кур'єрські не зупиняються». В нього справді талант (принаймі розказувати).

Прочитав кілька нарисів з книжки «Медозбір» і дійшов до того ж висновку: Степан Колесник – талановитий (може, найкращий серед українських) нарисовець – в нього нарис близький до оповідання, а це, мабуть, так і має бути.

На весіллі

Змагалися музиканти з танцюристами. Грала польку. Танцювала пара – Іван і Марійка – молода (вдова) молодиця. Танцювали довго, гаряче, в забутті... Вже бив один барабан, зрідка гув бас (погукував), верхом інколи зривався корнет, а Іван вибивав легко, крутив навколо себе тугу молодицю і літав, як птах...

Танцював на весіллі своєї любові – любов свою заміж віддавав.

Ліс у жовтні

Ліс стоїть тихий, мовчазний, урочистий в мовчанні. Нема пташок. Не чути їхнього щибету. Тільки ворон десь крякає за соснами, віщує холодну осінь і зиму. І синиці вже цвірінчать по-зимньому.

Глід перестиг, пересох на узліссі. І стає спокійніше на душі, що є якісь харчі зимовому птаству.

Мачуха (новела)

У Мих. С. померла дружина (сердечниця) – тиха і лагідна. Лишила єдиного сина Л., якого любила понад усе.

Три роки ходили батько з сином на цвинтар – весною садили квіти, підмітали, восени – просто посидіти на лавочці під плакучою вербицею («бо мама померла восени»). А це не ходять уже. Батько одружився. Забув за Л. Ображає байдужістю своєю мачуха Л. Не ходять більше на могилу, не слухають батько з сином лагідного (як голос їх неньки) шепоту вербички.

Образила раз мати Л. Пішов до матері на цвинтар. Осінь гарна була... Розказує матері все. Думки: зовсім не страшно. Он того могила, он того (дитяча характеристика померлих). Заснув.

Читав поезії Ярослава Івашкевича

Мудрі слова:

«Хай втихне великості марна жада. Багато минуло. Лишилось замало».

«...Може, ще здатен палкіше кохати? Інколи день гарячіє надвечір...»

Про жінку (навіяно фото дочки Я. Івашкевича)

...Оця гнучкість її лица, шиї, покатисть плечей...

...Оці ледь притомлені і ледь прохаючі очі...

...Оці ледь розтулені повні губи...

...Оця вся вона – вимучене пашіння й чекання...

– Життя його і джерело його...

Будь зі мною, не лишай без джерела!

Надгрібний напис на могилі Василя Єрошенка:

«Я поняв трагедию человека, который мечтает, чтобы люди любили друг друга...

Призываю читателей войти в эту мечту и увидеть настоящую радугу...» (Лу-Синь).

«Если не будет больше дон-кихотов, закройте книгу истории – в ней нечего будет писать» (И. Тургенев).

«Говорят, что тот, кому приятен запах полыни, обречен на вечные скитания и никогда не найдет себе пристанища» (из вост. мудрости)

Думки про думки.

«Відберіть у народу пам'ятки його минулого, і в другому поколінні він перестане бути народом» – сказав нібито Гітлер. Цинічно сказав фашист, але мав рацію.

«Всё благородное, бескорыстное, все возвышающее душу человеческую – подавленное неумолимым эгоизмом и страстью к довольству» – сказав О. Пушкін про США. Але як це стосується до всього цивілізованого міщанства.

1974

Радість у мене (20.01)

Надрукована моя «Любина». Відверто кажучи, не сподівався. Спасибі тобі, Миколо, і за сміливість, і за новорічний сюрприз. Ще один – чи не викличе це в декого підозру. Пишу це, а «Любини» ще в очі не бачив – не читав, не маю журналу.

Дізнався я про це з сюрпризного (хоч і трохи запізнілого) новорічного привітання П. Хропка.

Чи варт я чого-небудь, чи ні, але щирі слова його заставили мене почервоніти. Заставив червоніти і Стефаник, що так молодю і надійно дивиться з листівки.

«Тобі, Миколо, треба писати, бо зустрічі з тобою хоче читач»...

І я хотів би того, Петре, та не завжди те від мене залежить.

«Оця правда життя, невлаштованість жіночої долі, самотність дітей у вечорову годину, така болісно відома кожному селякові, щирий ліризм (без будь-якої солодкавості), ремінісценції з пісні, суворість деталей ставлять тебе в ряд наших найкращих белетристів»...

Чи не занадто, Петре? Ти ж серйозний чоловік.

«Я вірю в твій талант, я хочу, щоб він розкрився вповні...»

І я вірю, і я хочу.

«Чекаю нових новел!»

Гукни так, друже, ще й до редакторів.

«Мертвий сезон»

Кінець лютого. Село (Голодьки). Туман під'їдає мокрий сніг на дорозі. Масний чорнозем, розкраяний шипами коліс. Безлюддя. Афіша на стіні шкільного хліва – «Мертвий сезон».

Виступ

Закликали мене голова й бухгалтер перед звітними зборами. Бомажку підсунули мені, зліпили мені виступ («Ти у нас, мовляв, передовик, виступи»). А я на збори костюма нового вдягнув і папірця забув. Почав трохи по ньому, що пам'ятав, а далі як урізав не по писаному...

Ще раз про любов (Моршин, квітень 74)

Вчора випадково подивився ще раз фільм «Еще раз про любовь» і відчув, як я люблю тебе, моя рідна.

Це не сентиментальне навіювання, це на фоні курортного збідніння людських почуттів я зрозумів, який я багатий порівняно з іншими, який щасливий, що є в мене ти – вірна й близька, щасливий, що я вірний тобі.

Я довго ходив поміж березами курортного гайка, плакав і згадував, як ми разом колись дивилися цей фільм, як разом розуміли велике людське кохання, і думав, як ми мало любили один одного, як мало лишали днів для наших почуттів, як у службово-побутовій колотнечі губили те, що мали, вимірюючи часом наше спільне життя не тими мірками. І жаль втраченого.

Помер мій батько (4.05.74)

І хоч ховав його, а не віриться, що нема вже і не буде. Заходжу до мами і все кортить заглянути в кімнату, на ліжку, де завше він лежав хворий. Все кортить присісти біля нього, поговорити, а то просто посидіти.

Тільки після смерті нам, живим, стає зрозуміліше, кого ми втрачаємо...

Отаке життя – не встигаємо далеко заїхати, а вже розпрягаються ті жеребці, що кресали ще недавно копитами на гнучкому і зеленому калиновому мості.

Тому треба жити не дріб'язками, а більшими вимірами життя.

Ми не були з батьком однаковими, різнилися поглядами на життя і підходом до нього, але в чомусь ми були близькі – може, це від нього в мене оте бажання піднятися над буденністю, пожити в святковому світі уявного.

Читаю його записи (як жаль, що він їх не кінчив!) і не вірю, що це вже моя далека історія.

Діагноз хвороби батька, записаний у посмертній довідці: хронічна печінкова недостатність, асцит, декомпенсований цироз печінки.

Остання батькова розповідь про 33-й рік

Викликали безграмотного активіста в контору до уповноваженого райкому.

– Ви щось робите, діду? Помагаєте, нам?

– Аякже, веду розкладницьку роботу.

В хату баби Василюхи (порожню після баби) звозили найбільш обезсилених. Завідував Федір Щербюк. Умертвляв. Вивозили на цвинтар ще напівживих. Хто опирався, не лягав на віз, били по руках... бо за кожного вивезеного давали по 200 грамів хліба.

Прибалтика (1974)

На основі 119 ст. Конституції відпочивав – їздили з Людою туристичним поїздом по Прибалтиці. Гарно, та мало! Особливо вразило:

1. Хатинь (контраст природи і знищеного села).

2. Вільнюс – собор св. Анни (готика з цегли), собор (костел) св. Петра і Павла реставрація старого міста. Ладзінай... Театр (новий)...

3. Каунас – музей Чюрльоніса (відкрив!), музей «чортів». Гра на органах Гедрюса Купрявичуса (з сином).

4. Калінінград – залишки війни! І зоопарк.

5. Рига – європейський ярмарок. Домський собор!

6. Таллін – я назавжди закохався в це казкове місто! Цілком!

Новела

про студента-художника Вол. Поліщука, що приїхав на село оформляти клуб, і сільську дівчину, з Кошева, що закохалась в нього. Листи її – поетичне сприймання першої любові.

Новела «Печаль на дні радостей»

Про нерозділену до кінця любов – він любить глибоко, «багатострунно», вона – мілкіше, не до кінця розуміє його.

Передвечір'я. Небо

Суцільною малиною рікою плывуть передвечірні хмари (пливе...небо). Ярослав лежить горілиць і дивиться, як із заходу, підпалена знизу золотим литвом пливе небесна ріка.

Вересень

У вересні затихає містечко. Від'їжджає гостююча (канікулярна) молодь, курортники, й місцеві обивателі заглиблюються в осінні турботи. Хіба що рідкі весілля чи похорони сколихнуть їхні інтереси, і тоді вже набалакаються місцеві молодіці, посмакують на свій лад людську долю...

Отакого часу приїхав у містечко новий вчитель...

І я так думаю

*«...Сомнительно скрываема радость и подозрительно болтливая печаль».
(Е. Евтушенко)

*Гарну думку сформулювала американська письменниця Перл Бак в оповіданні «Меліса»: «Особистість розкладається тоді, коли людині нав'язується невідповідний їй спосіб життя!»

*«Нет вечных друзей и врагов, есть вечные интересы» – сказав Наполеон. Життя підтверджує в мені це наполеонівське відкриття.

Моя щирість

Я можу бути щирим з людьми. Тільки в безкорисливих стосунках, в усіх інших (а їх, звичайно, більшість), де люди грають у щирість заради вигоди, розрахунку, життєвої необхідності, я теж граю свою роль, але, здається, граю її дуже погано.

Грудень (1974)

Не люблю грудня. Завжди депресія, безнадія закрадається в душу. Здавалось б, мав би любити весну – пору надій, зародження життя, але люблю осінь – оту золоту пору, коли все досягає і відходить у безвість. Мене завжди хвилюють тихі осінні жалі, сповнені мудрого осмислення цього грішного світу, розлуки з ним.

Недаром я тяжко перенешу розлуки.

Моє каяття

До мене інколи приходять каяття, що не використав я у житті закладених собі можливостей.

Те, що я по природі – організатор, не сумніваюсь. Так чого ж я на якомусь році життя розійшовся з ним назавжди? Потягнуло у другий, літературний бік? Чи, може, надійло у цьому непевному (та й «заорганізованому») світі «організувати»?

Сьогодні ще раз почув, що мій шкільний товариш А. Л. – заступник міністра. Позаздрив? Здається, на якусь мить, мов і я міг би бути (не використано можливості!), але зразу ж згадав, що я зрадив би у собі. І стало приємно, що не зрадив. І ще згадав Ів. Солд-ка, який не так давно в чужому «високому» кабінеті заздрив нашим інститутським товаришам, їх великим посадам. Чи не ханжу тут я часом сам із собою – життя ж одне! Мабуть, ні. Був би я просто щасливий, щасливіший, коли б мав волю поєднатися з літературою (творчістю) нероздільно. А то відділяю себе ще й на вчительство, таке осоружне.

15.12.74 ...Та любові б розділеної, мудрої, лагідної...

1975**Перед новим роком** (підсумовуючи 74-й)

Знову трава змінилася снігом під моїм вікном. Як швидко минув рік 74-й. Але трапилось:

- нова хата;
- Моршин;
- батькова смерть і самотність матері;
- Прибалтика;
- робота і робота...
- Книжка закінчена й здана (а коли то буде?).

Рік. Хай живе 75-й! І знову трава так просто зміниться під моїм вікном.

Вечір (5.1.75)

Попрощався з Тарасом – поїхав директором у В-Дубечню. Не повезло йому на рідному місці, до якого він весь час прагнув колись потрапити. З'їла грубість і безтактність. А я маю ще видержувати. Скільки? І тепер один. Сам. Як ми не цінуємо друзів – товаришів, коли вони поруч. І як їх не вистачає, коли нема. У мене їх (друзів) у Тетіїві нема жодного. А це, виходить, був один. І нема. Важко. Плакав. Плакав і Тарас. Спасибі тобі, друже.

Похорон дядька. Ситківці

Хоронили дядька Дементя. День ясний із легким приморозком, а снігу нема цілу зиму.

Лежав на лавці, на якій колись ми разом їли смачний тітчин борщ із квасолею і сметаною та молочну пшоняну кашу, переміли у печі. Їв дядько легко, черпаючи делікатно потрошку їжі, зрідка обтираючи тонкі губи. Було в ньому щось від інтелігента сільського (бо міста не любив, або не розумів). Був щедрим,

незапаздливим, компанійським, людей любив і балачку, а при ній чарку. Тож не дарма стільки людей (чоловіків) зійшлося на похорон.

Стоять і сидять у хаті, стоять на подвір'ї та на дорозі. Подвір'я так і не загородив дядько – відкрито жив на людях – черешні йому правили за межу між своїм і людським. Лежав на лавці, мов у сні (від сердечної хвороби помер). Сидять попід стіни баби, жінки – чекають попа.

А покійник байдужий до цього, навіть трохи розгніваний. Отак устане зараз і скаже тихо:

– Те... його мати... Шо той піп?... Пашлі...

Бо не вірив покійний богові. Бджолам, може, більше вірив. Жарт любив. І може, це було його молитвами.

Пригадую десь років 30 тому ми з дядьком у садку вишні рвали. Сусіда у своєму на вишні сидить. До жінки гукає:

– Манько, де ти?

– У ср-ці, – відповів тонко зі своєї вишні дядько.

Сусід замовк, а я реготав. Не вмів тонко жартувати покійник, а сміх любив, може, навіть шукав його в усьому...

...Дівчата-дочки заридали:

– Устань, устань, тату... Подивися, яка родина зійшлася до тебе в гості.

Зігнута, скалічена тітка Югина стала біля його ніг, не ридеє, сльози самі ручаями течуть...

Чекають попа. Переказують, що послана за ним машина повезла комусь штахети (хтось живий спішить огородитися), а вже потім поїде за попом. («Те... його мати...шо той піп...»).

Я глянув на ходики – вони стояли (зупинили, а може, давно вже не йшли). З війни. Спогад «про повернення».

Врешті приїхав піп. Молодий, високий і зовсім безбородий – з якимось жіночим (чи підлітковим) лицем. «Облачився» в ризи (хтось щось порване завважив. «Нічого, – відповідає, – матушка приїде – пошиє». Нібито недавно одружився, та «матушка» ще десь в Києві). Роздали свічки в хусточках. Роздув староста кадило, запахло воском і ладаном. Почалась відправа. Піп місцями збивається в читанні. Зате дяк в окулярах (старший його брат – горошківський – теж був дяком) співає добре. Довго правиться панахида. Через вікна видно – на подвір'ї й на шляху люди, прийшли музики.

Хотів дядько Дементь оженити дагестанця Гаджі на братовій, але той запевнив (фотографію показував), що його вдома чекає кохана. Все життя збирався поїхати в Дагестан і перед смертю згадував («Маю гріх – не виконав обіцянки»).

Почали виносити. Везуть сannyaми (по грудках!) – так, звичайно, краще, ніж возом. Виїхали з подвір'я. Натужно тягнуть коні сани по мерзлій землі.

Зосталася тітка одна біля воріт (яких хазяїн так і не поставив за все життя), як покалічена птаха – безпомічна у своєму горі.

[Описати дорогу (селом) до цвинтаря].

...Вмирав дядько від сердечної хвороби. За день просив дочок:

– От би напитися води з Панської кринички, теї, що за Панським лісом.
– Куди ж зараз іти зимою...
– Воно так – холодно... От як доживу, дасть Бог, до тепла – піду туди, вичищу її, обгороджу... Бо нема води кращої за ту... [Смоктав лід].
...Того дня вранці приходив Сидір на розмову [Розмова]. Пішов («Ще завтра прийду...»), дядько враз сам устав, подивився в усі вікна, ліг, простягнувся і помер.

Початок

Наша хага стояла на горбку. Колись, у незапам'ятні часи, тут був цвинтар, потім кузні, гончарня. Траплялись на суглинистому городі черепки, залізо й навіть якісь кості...

Перший спогад

В ясний осінній день мати, ще зовсім молода й дужа, копала картоплю на городі при мочарі, а я стою біля зламаної грозою груші. Вчитель-квартирант (Мих. Васильович) веде мене фотографуватись до церкви. У село приїхав фотограф.

...Дивлюсь у скляне вічко апарата, за яким накрита чорною матерією голова незнайомого дядька, й уявляю за ним незбагнене диво. Так і вийшов я на фото: в чорненькому піджачку, підперезаному мотузочком, з розкритими цікаво на світ очима...

Автобіографія (Стежка по незайманих росах. Дорога з далекої осені. З бабиного літа)

Давно хочу написати щось про своє власне життя (автобіографічне) з принагідними роздумами, відступами. Нехай би йому була назва: «Стежка по нечепаних (незайманих) росах».

Стежка лугом (частина). Тільки змінилася вона (дорога). Немає вже ярка і старих верб при вході в Росішки, вирубано вільшину, нема млина над ставком і сотні дуплистих верб через весь луг між Росішками й Голодьками.

Як я любив ходити тим лугом. Обов'язково пив воду (як і не хотів) з кринички, ішов гойдливою стежкою (пізніше виявили під тими стежками торф – ота торфорозробка і зіпсувала луг), заглядав у кожне чорне дупло – чекав зустрічі з несподіваним...

Чому в нас не бережуть лугових стежок, чому переорюють їх? Мабуть, по цих стежках пройшло багато людей у своє життя...

Поч. Я народився в зологу пору «бабиного літа». Тому, мабуть, назавжди закоханий у цю пору року.

Детально подати (про траву на лузі, про воду в криничці...)

«**Нетоптана стежка до себе**». Викласти все в такому порядку:

1. Про фото на городі (вчитель Іван Васильович).

2. Кицьки – на акації. (Акація була стара й суха. Кицька на акації обамує гілячки...)

3. Товариш мій Володя Жур. (капітан I рангу).

4. Ясла – перший «гріх» – написали під койку.

5. Голодовка 1933 р. (про хату баби Василихи) – смачне вишневе листя з сіллю.

6. Смерть діда Дмитра. Кажуть, я схожий на нього. І як жаль, що в моєму житті нема «дідівських» почуттів (як і «бабівських» – тут я заздрю Черемшині, Астаф'єву, бо думаю, що «бабо-дідівське» виховання більш мудре).

7. Це була дорога моєї дитячої радості. Найбільше любив дорогу від містечка до Ситковець. Я і тепер її люблю. Тільки змінилася вона... (запис – на початку).

8. Війна. Окупація. (Використати «Вишневий мій смуток»). Перші німці – на мосту.

9. Весілля. Про весілля (17 - на неділю) – дівчата і хлопці не хотіли йти до Німеччини. Катерини, Андрія – вечеринки, рад. пісні, розмови про звільнення.

10. Звільнення. Перемога – радіо о 4 год. Сонячний день (степок біля Коробків). «Шафранні яблука».

11. Школа. Комсомол.

12. Чергування в райкомі.

13. Важкі роки (46-47). (Використати новели) «По смерті» – в кінці – заснув під снопами, ніч.

14. Перше кохання (використати «Любила вірші»).

Кінець. Я виходжу світлого ранку надвір. Мерехтить рясна роса на траві. Я не чіпаю її, обходжу стежною. Нехай мерехтить, нехай вабить мене та й вабить у далеке моє дитинство...

Епіграф: Л. Толстой – з «Дитинства»: «Берегите, сохраняйте в себе детство». (С. Екзюпері. І ще слова А. Малишка («Дорога під яворами», с.29).

Дивина й таїна писання

В одній моїй новелі («Осінь у ті літа») є багато близького мені. І якщо в оповіданнях «Дядьків хліб», «По стерні», «На вулицю», «Шафранні яблука» є якісь більші чи менші частки власної біографії, то ця вся новела від початку до кінця придумана. Нічого подібного зі мною не було. Але писалася вона легко, наче про моє власне життя. Мабуть, тому, що все в написаному якимось пережите мною, рідне мені. І дива найбільше в тому, що сам я, написавши оповідання, вірю, що це було зі мною, що це частка мого життя. Ну і що ж – нехай буде.

Познайомився (Трускавець, квітень 75 р.):

1. Володимир Галгоєв – осетинський прозаїк, драматург.

2. Пришедько Григорій Дм. – художник з Києва (член СХ).

3. Халіюкан Бекхожин – казахський поет.

4. Джума Оразов – туркмен. Поет.

*У західних українок більше лагідності, жіночої гри. Прибиральниця Таня жвиває: «Миколайчику», «Микольцю», «Миколайцю».

Слухаю пісні: «Туман яром, по долині» (анс. «Льонок»), «Галина» (анс. «Добри молодци»). Чогось за душу бере «Белый танец» Тухманова.

І я так думаю

«Оглядываясь на эту плеяду викторианцев, ясно видишь, что все они использовали своё перо как орудие для выражения социальных взглядов. Именно поэтому они стоят (в интеллектуальном смысле) на голову выше наших современных писателей, которых страшит философия социального протеста и которые поэтому изображают действительность лишь в той мере, в какой она укладывается в их узкое и робкое мировоззрение». (*Джеймс Олдрідж, вступна стаття до книги оповідань С. Моєма «Доц»*).

Що таке партія?

Думаю, що партія – це не щось аморфне – молитовне чи плакатне, чи демонстраційно-народне. Це й не керівництво... Це, перш за все, люди. Люди серед людей. А коли ці люди – партія і називають себе проводирями, то й мусять бути справді кращими, щодня, щогодини, щохвилини, скрізь, серед усіх людей – при офіційних справах і в побуті.

Цікаве розповів мені В. Галгоєв про Шеварнадзе. Трускавець. Квітень-75.

Люблю, ненавижду, заздрю

Закоханий в осінь і пісню. Не знаю чому, але я закоханий у все іспанське – у їх музику, пісню, темпераментний і разом з тим цнотливий танець, у мову – мелодійну і виразну. Мабуть, ця нація глибоко відчуває, що таке життя.

Ненавижду насилля над людиною (від п'яно-хуліганського до соціального). І ще ненавижду ханж (різного сорту) і все те, що топче людську гідність і національні почуття.

Заздрю єдиному – великій любові (при ній мені завше хочеться плакати).

«Социализм нивелирует человеческую личность» – полагал А. Сент-Экзюпери. Чи так?!

Сіль

На початку війни в окупованому містечку нема солі. На складах є. Ми пішли дістати. Охорона стріляла.

Літо зріє чебрецями

Написати оповідання чи нарис (про молоду доярку), (назва книжки).

Гробовщики

Простачок Федь ходить допомагати копати ями на цвинтарі п'яниці Митрові. Митро його одурює, не дає зароблених грошей. Федь вип'є на похоронах (за окремим столиком) і заїкувато виказує (сам до себе).

Моя праця (4.07.75)

Жити за рахунок літературної праці я не зможу з простої причини – я не можу писати того, що мені не хочеться. А живучи зараз на літературному хлібові, я мусив би це робити. Тепер же мене виручає (хоч і як гробить) школа, залишаючи літературу як віддушину в приємніший (і який близький!) світ.

Мої друзі

Чи мав я коли-небудь друзів? Справжніх? Мабуть, ні. Товариші дитинства й молодих літ не можуть стати під таку рубрику, бо літа віддалили, розділили...

Окремі перейшли просто до рангу знайомих. А літературні товариші?

«Люди! Я прошу вас, ради Бога, не стесняйтесь доброти своєї... на землі друзей не так уж много – опасайтесь потерять друзей». (Р. Гамзатов)

Новела «Скільки літ!»

Виріс син, закінчив школу, й тепер М. згадав друга – може допомогти поступити до інституту (А. Легк., А. Тк.). Зустріч з другом – основа новели: спогади переплітаються з меркантильністю.

1. XI.75

Написати цикл (а може, й збірку вкласти) новел про любов. Так і назвати «Новели про любов»:

1. Зливи
2. Місячно.
3. Вуса-вусики.
4. На цвинтарі (Похорон), (Ховала другого сина).
5. Любила вірші.
6. Прости мені, Маріє... (новела в думках-спогадах).

Туфлі.

Сліпа баба тримає туфлі на смерть. А внучка ходить в них на вулицю. Візьме тихенько зі скрині, походить обережно (навіть не танцює). Принесе, витре – і в скриню. Так і сходила туфлі бабині...

Подарунок

Свекруха, вмираючи, подарувала невісткам: одній – полотна, другій – спідниці, третій – рядна, а четвертій (наймолодшій) – щітку для чесання конопель:

– Ти хазайка, то бери... А вони однаково не вміють... Заржавіє, пропаде в них щітка.

Осінні дими (30.10.75)

Терпко-солодкуватий дим (нуднувато-гіркий) стелиться по землі, забивається в усі шпарки, насичує повітря – скрізь пахне, навіть у хаті. Так пахне осінь, пахне жовтень, пахне бабине літо...

Іван згрібає граблями поміж кленами й липками суху позлітку, легку, мов піна.

Дітям радість. Вони набирають у руки того золотистого шуму, несуть до багаття. Біло-сірий дим клубочиться над садком, розноситься городом. Пахне димом у селі. Пахне стиглою (перестиглою) осінню...

З вікна (16.11.75)

Часто лають письменників за те, що вони дивляться на світ зі свого вікна. А мені з мого вікна видно багато. Принаймні щоранку дивлюся, як ідуть на роботу люди, як ідуть з роботи...

...Для чого людина живе? Заради чого вона приходиться на світ? Їсти, пити, тіло краще прикрити? Чи є ще щось вище цього? Це питання ставили сотні, тисячі й знаходили відповіді різні. Я думаю, що відповідь має бути одна: людина живе заради любові до людини.

Згадай напис на могилі В. Єрошенка (стор. 37).

Байдужість (16.11.75)

Прочитав у Ав. Ісаак'яна про те, що він на старість був байдужий до жінок, і вперше я так ясно відчув страх перед майбутнього старістю.

Отримав листа від Тараса. Пише, що не знаходить спокою. Не знаходжу і я, мій друже, спокою, бо скрізь оцей викоханий міщанський черв'як виїв із людських сердець добро і любов. Люди стали недобрими у великому блюзнірстві та езуїтстві. І стає сумно й страшно. Тому й хочеться мати біля себе хоч одну близьку, розуміючу душу. А надворі ще й сірі листопадові дні й мокрі вечори...

З приводу Чюрльоніса (4.12.75)

«Любов – це дорога до сонця, вимощена гострими перловими мушлями, по яких ти повинен іти босим», – писав М. Чюрльоніс (очевидно з приводу любові до Литви й мистецтва).

Усе в тій Литві маленьке, затишне (один Каунас чого варт), але все величне, високе в гордому утвердженні гідності своєї нації, свого народу.

Я ніяк не можу забути, як водили мене литовськими містами дві литовки – Данута й Лідія. Як перша не могла утримати до наївності широго, глибокого захоплення своїм краєм, і як друга вміла закувати в стримано-офіційні слова, може, ще більше любові і в цій стриманості була таємничо-недоступна, вища.

Я все згадую ту стареньку гардеробницю з музею Чюрльоніса, яка вимовляла це ім'я з побожністю і була схожа в своїй одухотвореності на наймудрішого мистецтвознавця...

Я заздрю Литві.

Одинокість моя (5.12.75)

Щось болить, ніє другий день серце. І так все частіше. Може, це через те, що грудень (мій нелюбимий місяць) і мокрота надворі? А може, через те, що ховаєшся від цієї мокроти в чотирьох стінах?

А куди вийдеш? Куди підеш в Тетієві? Серед шкільного клопоту, якогось свого читання і писання забуваю, що я самотній серед цих закислих міщан.

(Люда – і це, може, одна радість моя! – стає все ближчою мені в мислях і поглядах...)

Я вічно невдоволений собою – мало роблю (більше думаю). Як я часто заздрю тим людям, які багато встигають. А мене вічно гнітить швидкий час, який обгонить (оббігає) всі мої справи. А так би хотілося повільно, з насолодою вбирати в себе все життя і так само, не поспішаючи, повідомляти про нього в своїх писаннях.

...Але болить серце. Треба, мабуть, поспішати.

1976

Новорічне

Чотири ювілеї маю святкувати в 1976 році. І всі сумні.

1. 20 років – праці вчительської, каторжної.
2. 20 років – життя сімейного (напівкаторги).
3. 20 років – глибше вбираю в себе О. Довженка.
4. 20 років – сміху українському без Остапа Вишні.

За обома ними жалію однаково.

Вийджаяють із села

Кажуть, у всьому світі люди їдуть із села в місто. І цьому процесові назва вчена: «урбанізація». І ми, мовляв, не вільні від неї... Але ж чимось ми маємо відрізнятись від капіталістичного світу?.. Нам потрібні на селі люди. І треба щось негайно робити, щоб на селі лишалась молодь, ставала простим хліборобом, закоханим у землю.

«Тепер – кіно...» (Микита Іларіонович)

Написати новелу про вчителя-пенсіонера, який одружився в містечку й став контролером у кінотеатрі. Задоволений – дивиться тепер молодіжні фільми (за вчительською роботою не ходив у кіно), згадує молодість, говорить багато про любов.

– Тепер у мене не життя, а кіно... сплюсне кіно...

Дикий кабан

Новела про лісника-жанднюгу, який їхав візком і побачив на узліссі великого кабана. Покинув коня, побіг через хрящак за рушницею (дорогою – мрії), прибіг, вистрілив, кабан схопився, розпорів іклами одяг (і трохи живіт) і рвонувся в ліс...

Лежав лісник, обмацував себе, радів, що живий, але думав, як знайти кабана.

Книжка оповідань для дітей

1. Вишневий кисіль.
2. Коляда (Щедрівка).
3. Гнилиці.
4. Голуби.
5. Ремезове гніздо (про Мітьку Дзик.).

В лісі натрапили на партизана-розвідника.

– Хлопці, ви з містечка?.. Чи є карателі?.. Скільки їх? Завтра прийдіть сюди.

На листочку напишіть усі дані й покладіть осюди – в ремезове гніздо.

Розвідка (біля школи) – рахували усе, писали.

І я так думаю (Бернард Шоу)

* «Безчесний вірити в існування честі не може».

* «Часом людям треба вдаватися до підлоти, щоб зберегти репутабельність».

* «Обдарований творить, а нездара повчає».

* «Життя рівняє всіх людей, смерть підносить видатних».

* «Бути щирим безпечно лише для дурня».

* «Письменник-початківець прагне опанувати літературну мову. Досвідчений силкується її позбутися».

* «Чеснота свідчить про недостатність спокуси».

* «Успіх покриває безліч помилок».

* «Про вихованість чоловіка або жінки найкраще можна судити з того, як вони поведуться в сварці».

* «В житті є дві трагедії: одна – втратити те, що дороге нашому серцю, друга – придбати його».

* «Тіло рано чи пізно перетворюється на тягар. Вічно молода й приваблива лише думка, бо думка – це і є життя».

* «Молодості прощають усе, хоч вона не прощає нічого; старість усе прощає, але їй не прощають нічого».

Моя постійна тривога і думка – село (червень 76)

Ми майже героєм вважаємо зараз всякого, хто залишається після школи (чи армії) в селі. Чому?!

Сто разів був правий Г. Радов, коли писав про земледівів!

Ще в 72-му задумав збірку «Серпневі зливи». В 73-му перейменував її на «На нове літо». І лише в 76-му (!) редагує її редактор. Та ще й редагує повільно. Довго. Дуже довго!

З листування О. Твардовського й М. Ісаковського

О. Твардовський писав: «Ленин возлагал особые надежды на людей, за которых можно ручаться, что они ни слова не возьмут на веру, ни слова не скажут против совести». («Лучше меньше, да лучше»)

І ще – в листопаді 1952 року. «Инерция саморедактирования на корню – страшное дело. Но оно не может быть безнадежно непреодолимым».

Про літературну мову (Валентин Распутин, ж. «Вопросы литературы» №9.76).

«Не призывая писать диалектным языком, я вместе с тем стою за полное использование народной речевой стихии» (*підкреслив я*).

«...в родительскую суму надо постоянно докладывать, пополнять её, иначе она оскудеет. Каждый год я стараюсь бывать в сибирской деревне, слушать её разговор, запоминать его».

Про «рецидивы міщанської психології»

«Необходимо, однако, чтобы рост материальных возможностей постоянно сопровождался повышением идейно-нравственного и культурного уровня людей. Иначе мы можем получить рецидивы мешанской мелкобуржуазной психологии. Этого нельзя упускать из виду». (Брежнев, 25 съезд)

Спізналися. Та ще й набагато. Уже випустили з виду. Уже одержали рецидиви.

Проліски (новела)

Баба з виселка (Червоний хутір) їздить у Київ продавати проліски.

Їде в автобусі назад. Розповідає:

– Був чоловік – загинув у війну. Було дві дочки. Одна виїхала з чоловіком у Запоріжжя. Друга – за нею. Там зійшлася з якимось. Але скоро розійшлися. Тепер поїхали десь аж на Сахалін. Ніби-то ще вийшла заміж... А баба глядить внучку (10 років)...

– Чого квітки продаю? Думаєте, бабі грошей треба? Так собі їджду...До життя пристроїлась. (Розповідь про хутір – нема нікого).

Баба з виселка

Виселок наш зробився, як ото колгоспи почалися... Жили добре.

Після війни – сама з двома дочками. А чоловік десь іще воює – за місяць до перемоги вбили.

Одна дочка (старша) в лавці торгує, до пенсії доробляє (ще їй три роки), та й виїде, мабуть, до сина в Бориспіль. Десь там ближче до міста, хату куплять – гроші в них є – чоловік комбайнером робить.

А менша була вийшла заміж та й вернулася. А я, дурна, хату нову на виселку поставила. Добра хаґа... Всі тепер звідси тікають. Втекли б і ми – та куди? Ніхто хати не купує.

Нові хати пустують. Воно й продавати старому страшно.

Розповідь про брата, який продав хаґу, виїхав до сина в місто, гроші, які настався, синові оддав. А син купив машину (тепер всі машини хочуть), а старий з невісткою не помирився – та й іди, куди хочеш – хати на селі вже нема. Приїхав – то живе в пустій (чужій).

Осінь

На голому вітті осокорів темніли великі сорочі гнізда.

Про гідність

– Головне в людині – усвідомлення нею своєї гідності. Тоді людина є людиною. Колись, я читала, римляни й греки мали і гідність, і повагу до інших... Великі були люди... А зараз у людей це зникло. Болото, а не люди.

Про мову письменника

«Дело писателя – напоминать и полузабытые слова, давать им новую жизнь, писать выразительно, по-русски, обогащать язык, и не выдуманными словами, а теми, которые употребляют миллионы»...

«...Уж не считаем ли мы порой чуть ли не признаком культуры – говорить на языке нивелированном, бесцветном?».

В. Астафьев (з *приводу обговорення «Цар. рыбы», «Лит. обозр.»*, № 10, 76).

Про суєту (жовтень 76)

Все здається маєш зробити щось велике, значиме. Але роки минають, а те «значиме» все попереду...

Дрібна суєта (страшенно дрібна!) з'їдає час, з'їдає людину. Завжди згадую Василя Шукшина.

Роздумуючи над життям

«Я в этот мир пришел – богаче стал ли он?

Уйду – великий ли потерпит он урон.

О, если б кто-нибудь мне объяснил:

Зачем я, из праха вызванный, стать прахом обречён» – Омар Хайям.

І я про це думаю.

Чому я люблю писати про старше покоління села?

Гарну відповідь на це я знайшов в 10 номері часопису «Чехословацчина» за 76 рік в статті про творчість Яна Беньо.

«Його герої – це в основному представники старшого покоління (на селі), етичні норми якого все ще переважають й нерідко є каталізатором вчинків представників молодшого покоління.»

1977

Ось які думки обідають голову на початку нового року.

Революцію робили інтелігентні, виховані, гуманні люди. Таким був Ленін і найближчі його соратники. Грубіяни, бюрократи, егоїсти й всякі інші негуманні типи її (революції) не організували б, ніхто з людей за ними не пішов би...

Тепер же часто партійні керівники грубими (з матюками!) бюрократичними методами хочуть керувати будівництвом нового (!) суспільства. Безпрецедентний в своїй огидності парадокс.

Про війну іще...

Ішов на війну. Вийшов із хати, причинив хвіртку, одійшов через вулицю навпроти хати, став і довго дивився на свою хату...

Василь

Живе він із жінкою більше 20 років. Чорний, худий і сумний завше – постарів зарання.

...Виростили вони дві дочки, і давно вже не живуть, як чоловік і жінка – «відлучила» зразу, як завагітніла другою дитиною («Тепер тобі нема вже чого робити...» – сказала). Готує обід, пере білизну, а спить Василь окремо.

І дивно – любить Василь свою жінку, навіть любить нею, а до других не йде.

21.02.77

Відкрив для себе сьогодні особливий народний талант – Антоніну Червінську. Солістку кіровоградського ансамблю «Ятрань». Її пісня «Ой ти місяцю...» заповнює душу, вроджує думки про поетичний геній мого народу.

27.06

*Читаю у «Жовтні» «Життя Бетховена» Ромена Роллана. Не втримався, щоб не записати оцей девіз Бетховена, складений ще в 1792 році: «Добро невпинно чинити, понад усе любити свободу. І навіть перед монаршим троном за правду вміти стояти». Записую, бо це ж і мій девіз.

*Ромен Роллан піклувався в 1903 році про людину Європи. Сент-Елзюпері нагадував про це десь у 40-х роках... А де взяти людину в 70-х!? В нас, отут?!

Липень 77

Написати новели:

1. Образа (Лист).
 2. По дорозі.
 3. Голуби.
 4. Радощі.
 5. На ярмарок і з ярмарку.
- Підбірка для «Вітчизни» на 78 р.

Написати збірку новел «Незаймана вода» (12.07.77)

I. Новели:

1. Зливи третього літа.
2. На дорозі.
3. На ярмарок і з ярмарку.
4. Образа.
5. Голуби.
6. Радощі.
7. Вуса-вусики.
8. Кирилові понеділки.
9. Любина.
10. Полонез Огінського.
12. Чекання (Пахла матіола...)
13. нерозбірливий запис
14. Сват

II. Цикл «Незаймана вода».

III. Повість «Прожи на світі» («Життя прожити»).

Любов (написати новелу)

Учитель N любив філософствувати (здаватися мудрим) особливо в розмовах з жінками. Приїхала в школу молода вчителька С. Розмови... Закохалася (несподівано для себе зізналася в коханні. N злякався (розгубився). Відмовився (віддалився).

Новела про молоду інтелігентну сім'ю вчителів, що попали на село (Пр. Гр.). Через його світосприймання. Форма – щоденник. Образи вчителів, директора.

Новела «Філософ» (за розповіддю Тараса) – про студента-філософа, який кинув 3-й курс університету й працює кочегаром. П'є. Заробляє ще перекладом із німецької. А то заробив півлітри коньяку, за те, що вужа в лісі прийняв із стежки... «Філософствування» про свободу життя, про «абсолютну» свободу!

Новела про «дім» Жуківських (П'ятигори). Баба Жуківська. Великий дім, за який було стільки сварки між **своїми**, рідними, лишився двом старим жінкам (по половині).

І я так думаю

Переглядаю повість М. Каріма (цього славного башкира) «Долгое, долгое детство» («Дружба народов», № 7, 77)

«И жизнь и смерть в равных правах. Но, когда говоришь о второй, утверждается ценность, смысл и отрада первой» – пише письменник у вступному слові. Мої думки висловив! (13.07.77)

R. S. Через місяць мені офіційно сорок вісім. Отак!

Наша ціна

Ми живемо... А хіба ми знаємо до кінця собі ціну?.. Добра людина нас переоцінює, зла вважає нікчемою. Тільки хіба що заздрісник видає нашу вартість.

8.09.77

Сьогодні одержав у видавництві авторські примірники моєї «На нове літо». Здається, завершилися нарешті довгі клопоти – є змучена третя книжка. «Хочеться вже четвертої». Нехай вона буде «Незаймана вода».

Стежка з бабиного літа. Жалі осінніх вітрів. Злотолист із далекої осені.

Сюжет

Оповідання (коротка повість) про молодих людей, що розходяться (Алла Павл. її чоловік «откормочный») через протиріччя між міщанськими інтересами, обмеженим накопиченням (чоловік: хата, машина, кабани на продаж – гроші) і духовними інтересами (жінка: працює секретаркою в школі серед інтелігенції, чує цікаві розмови, хоче вчитися, закохалася в учителя – старого холостяка, але не признається...).

Сюжети

Не спиться (з Мітьки Лесика).

Не спить ночами Горай. Прокинеться і думає, думає. Про інститут. Сина хоче влаштувати. Гроші є, а кому їх дати?..

...Він не кінчав інститутів – 6 класів якось відходив. У армії не служив – снаряд малим розбирав, а тепер на лівій руці двох пальців нема. Завскладом працює. Хата, господарство, машина. Грубий із дружиною (б'є). Все знає. А от, кому його гроші дати?!..

Баба в місті.

Вигляділа баба на селі внучку й приїхала в місто, щоб доглянути перші шкільні дні внучку в місті (забрати зі школи, нагодувати). Ходять із внучкою під вечір у парк на прогулянку. Сидять на лавочках пенсіонери. Розмови... Бабині думки: «Оце живуть люди... А ми з дідом за тим городом, за тими курми та кабаном світа не бачимо... Радіємо всьому тому, аж воно, виходить, не цьому тре' радити...»

І я так думаю (з Гейне)

*Критики нагадують лакеїв біля парадного під'їзду: заступаючи шлях іншим непроханим гостям і, впускаючи лише тих, кого тут чекають, самі вони, однак, не сміють заходити до залу.

*Твір генія, на багато років випереджаючи авторські заміри, завжди вищий від самого генія.

*Найнебезпечнішою цензурою є страх перед власним словом.

*Мудреці плодять нові думки, дурні розповсюджують їх.

*Діло – дитя слова.

*Навіть боги марно воюють із глупотою.

1978

22.01.78. Їздив із Драчами (Іваном, Тетяною Мамонівною, Марією, Мар'яною) в Теліжинці на 10-річчя смерті батька.

Цвинтар. Гарна погода. Молодий сніжок притрусив землю. Поминки («Живим-здоров'я, а померлим – царство небесне...»)

В дядини Насті. Годенки (чотири пенсіонерки – сюжет для новели).

І знову – в хаті Зосі (невідомо чому обходить просте людське щастя гарних жінок) і Василь Спасібов (цікавий тип для оповідання – «Гости»).

6.02

Не могу терпіти, найбільш болуче перенешу хамство наших керівників, їх розбещеність, маразм і тому не могу не записати слова Брежнєва, сказані в його нарисі «Мала земля». «У повсякденній же роботі наказ для нього (керівника) повинен бути виключений – тільки роз'яснення і переконання. Причому і цю роботу треба вести з розумом і тактом.

Якщо навіть людина помилилась ніхто не має права образити її окриком. Мені глибоко огидна звичка, яка хай не поширена (дуже поширена!), але ще у декого (дуже в багатьох) збереглась, підвищувати голос на людей. Ні господарський, ні партійний керівник не повинен забувати, що його підлеглі – це підлеглі тільки по службі, що служать вони не директорові чи завідувачому, а справі партії та держави. І в цьому відношенні всі рівні.

Ті, хто дозволяє собі відступати від цієї непохитної для нашого часу істини, безнадійно компрометують себе, втрачають свій авторитет. Так, той, хто вчинив провину, повинен нести відповідальність: партійну, адміністративну, нарешті судову, будь-яку. Але ні в якій мірі не можна ущемляти самолюбство людей, принижувати їх гідність.»

Коли б ці слова та дійшли до Бога (або хоч до всіх керівників).

Заздрю!

Заздрю суспільству майбутнього, в якому переможе розум (в якому людський розум переможе ситу глупоту). 27.02.78

«На світі більше дурнів, ніж шахраїв, інакше – їм не було б з чого жити» – сказав якийсь англійський письменник.

Теми

Осадок на денці келиха – про життя простої сільської дівчини, яка влаштувалась у місті й, пригублюючись до «солодкого» життя, збилась зі шляху.

Красива – познайомилась із художником (музикантом). Богема. Розчарування. Розрив. Хочє покінчити життя самогубством. Врятує її простий хлопець-робітник, який любив її.

Заповіт

Микола (Ш.) в «передсмертній» розмові з батьком надіявся на гроші – може, де під подушкою.

– Я... вже... помру... хазяйнуюте... Батько думав заповіт батьківський дати: як жити.

– Багатства я вам не zostавляю... Грошей у мене нема... Але... я хотів би...

– Успокойтесь, тату... Все понятно...

Почув Микола, що грошей нема. І пішов. Плакав старий.

Початок. Уже місяць батько не підіймався з постелі, й видно було по всьому, що лишилось йому небагато днів на цьому світі...

До автобіографічної повісті «Стежка з далекої осені».

Катя

Це було ще у війну. Мені було років 13-14. Подобалась мені сусідська дівчина Катя, їй було 19-20 років (*Закоханість підліткову – описати в деталях, проявах*).

...Одного разу мати моя поїхала до родичів і попросила Катю ночувати у нас (щоб я не боявся). Звечора ми довго сиділи (читали, в карти грали). Спати я поліз на піч, Катя лягла на лежанці. Цілу ніч я слухав її сон. Здавалось, і вона не спала. А коли серед ночі місяць освітив хату, я покрадьки з печі роздивлявся Катю...Що то було?

Марина

Був на студентських канікулах дома. Вечорами з другом ходили до дівчат (студенток-медичок, які були на практиці). Їх троє. Живуть у кімнатці в старому будиночку над яром. Цікавила мене давня любов (колись подобалась у школі дівчина). А виходило так, що проходились вечорами з її товаришкою – Мариною. (*Описати першу прогулянку. Не краса, а ніжний, душевний світ привабив мене*). Ходили серед ночі полиновими стежками над темним, зарослим, терном і ожиною яром. Розмови про природу, зорі... Написала листа. Не відповів. Тільки тепер (через 30 років) оцінюю, що то була велика душа жіноча – і втрата моя велика.

Моє (я так думаю)

Фрідріх Гельдерлін – цей великий німецький поет із трагічною долею – писав до брата в 1798 році: «Знаєш, у чому корінь усіх моїх нещасть? Я хотів би жити мистецтвом, до якого лежить моя душа, а змушений крутитися в людському колі заради шматка хліба, і через те нерідко життя стає для мене надто втомливим». Я б теж так написав.

«Жінка – це головна перешкода в діяльності людини (чит. чоловіка). Важко любити жінку й робити що-небудь...» (Л. Толстой «Анна Кареніна»)

«Поминки»

Померла мати на селі. З'їхалися на похорон дочки, сини з зятями, невістками. Вперше познайомились. Кожен – тип. Кожен – про себе. Матері не згадують.

Назва новели (збірки) – «Плач роси».

Назва повісті про війну – «Клятва розлукою».

Теми, сюжети

«Кросворд по телефону» – новела про книголюбів, людину духовного життя серед міщан (Александров – лікар-інтелігент серед лікарів-міщан).

- Чого ви хату не будете?
- А хіба в мене нема даху над головою.
- А машину чого не купите?
- А куди мені спішити на ній?..

Помер, не відповівши на одне питання.

«Повага»

Невеликий ростом, непомітний начальник. Дорідний, в чистому костюмі шофер. Всі здороваються раніше з шофером.

«Зустрічі по неділях»

Старих батьків розлучили: матір взяла дочка, батька – син (домовились на сімейній раді). По неділях батько йде в сусіднє село за бкм до матері. Прибирається, бриється, збирається, як на побачення колись (працював колись фельдшером). Мати чекає його. Готує любиму страву. Зустрічі, розмови... (Кушніруки – Кашперівка)

Об'єктивне й суб'єктивне

Сашко Сизоненко в своєму відкритому листі вчить мене об'єктивності, правди, провівши паралель між поняттями: все, що сумне – суб'єктивне, а що веселе – об'єктивне. Дивуюся, що він, розумний чоловік, не відчуває тут очевидної натяжки, підтасування. Об'єктивне – життя, як модно тепер висловлюватись, у комплексі сумного й веселого. А якщо додати слова В. Шукшина «Все, что грустно, – то искусство» чи Вол. Солоухіна (недавно прочитав у його «Камешках на ладони») «Говорим об объективности. Но живой человек, а тем более художник, никогда, ни при каких обстоятельствах не может быть объективным», то зовсім усе стає зрозумілим. Вибачай, Сашко, але я більше схильюся до думок Шукшина й Солоухіна (в Росії мислять сміливіше й частіше без «орієнтації»), ніж до твоїх і навіть твого авторитету Загребельного. (Серпень 78 р.)

«Мистецтво – це дзеркало, що відбиває того, хто в нього дивиться» (Оскар Уайльд).

Як доповнення до записаного

Анатолій Макаров у роздумах про книжку М. Вінграновського «На срібнім березі»:

«...чи можна заперечувати цінність мотивів журби й печалі у мистецтві? Бадьорий і молодий мажор, повторюючись у віршах постійно, стає штучним і нудним. Як неодноразово наголошували М. Рильський, В. Сосюра, Т. Первомайський, печаль така ж природна в поезії, як і радість, бо саме життя зіткане з різнобарвних ниток».

«...Хто не журиться, не плаче, то той ніколи й не радіє» (Т. Шевченко, з листа до Лизогуба).

Зображення правди

Немає справжнього зображення життя не стільки через відсутність його знання, а скільки через відсутність справжнього болю до трудівника, до людини. Стефаник, Чехов не їздили вивчати життя – вони переболіли ним.

Чехов сказав, що запам'ятовуватись повинно *«не вираження, а зображення»*.

А. Малишко колись (в 1968 р.) на семінарі молодих письменників України в Ірпені говорив:

– Пишіть тільки правду.

Був святково-зібраний, в новому костюмі на засвітленій квітневим сонцем альтанці, а в очах хлюпався сум... А я не знав, що бачив його останній раз у житті. «Пишіть правду» – звучить мені як наказ.

Наші ознаки

Ленін говорив (як згадує М. Горький в нарисі «В. Ленин»): «Умников мало у нас. Мы – народ по преимуществу талантливый, но ленивого ума».

Нахил до науки, терпимість до ворогів, яскрава талановитість, логічність у думках – характерні ознаки українців. (Хто це сказав – не знаю, але влучно сказано).

Горький про міщан (нарис «В. И. Ленин»)

«Ныне «культурные нации» оказались разбиты, истощены, дичают, а победила общечеловеческая мещанская глупость: тугие петли её и по сей день душат людей».

«...клевета и лож – узаконенный метод политики мещан, обычный приём борьбы против врага. Среди великих людей мира сего едва ли найдется хоть один, которого не пытались бы измазать грязью...»

«...у всех людей есть стремление не только принизить выдающегося человека до уровня понимания своего, но и попытаться свалить его под ноги себе, в ту липкую, ядовитую грязь, которую они, сотворив, наименовали «обыденной жизнью».

Як геніально спостеріг і узагальнив великий російський письменник міщанське розуміння й сприйняття непересічної особи! І як це суттєво зараз, коли міщани беруть верх, затыгаючи ідею «общечеловеческою глупостью».

Звичайно, китайський «комунізм» – здичавіла крайність, але й ми їм не можемо протиставити глибоку комуністичну мораль, бо за 60 років не створили її, а (як не дивно!) поглибили міщанство, дрібне власництво, стяжательство, корупцію в душах людей.

Хтось колись, по-моєму, ще буде відповідати перед історією за те, що за 60 років рад. влади знищено так багато людського в людині. Якщо наше суспільство буде безперешкодно розвиватися в тому напрямку, в якому йде тепер, що нема жалю за тим, що не буду я жити в 21 столітті.

Про демократію

Чому не прагнуть до повноправ'я наші люди?

Наш трудящий люд не «пробував» ніколи демократії (царі, королі та й гетьман не виховували цього) не знають «на смак» життя з демократичними порядками. Віками виробилась звичка пристосовуватися. Тому й не протестують проти лжедемократії сьогодні!

Образ

Я завше відчуваю власну образу, коли, буваючи в Києві, стаю свідком того, як у гастрономі який-небудь столичний принц чи респектабельна дама в черзі за маслом чи ковбасою (навіть за житнім хлібом!) ненависно проціджують у бік втомленої, обвішаної сумками селянки: «Понаезжали сюда... Нічого за ними не успеть...» І не хочуть бачити, як розгублено тремтять, беручи пакет, розбиті важкою працею руки, з яких і харчується місто, вся країна!

Мій Васильченко

Перечитую С. Васильченка і ще раз переконуюся, що я почався зонайперше від нього. Його чарівний світ осінньої барви і місячних ночей, селянська психологія і мова – все близьке мені з дитинства.

Чогось у нас [літературні] побутові речі називають принизливим чи зневажливим словом белетристика. Однак саме через побут можна повніше показати соціальне явище, тим більше зобразити «малого» чоловіка. «Кайдашева сім'я» – класичний зразок побутової белетристики.

Образки

На базарі (на почин)

- Беріть перець на почин... Ви добрий на почин?
- Хто його знає... Колись, як до дівчат ходив, то після мене завше брали!

На похоронному обіді

Опечалений батько:

– Пийте, їжте, люди... Пригощайтесь... За здоров'я ми знаємо, як припрошувати, а за упокой не навчилися... Вибачайте...

Смерть

...І прозвенить печальна мелодія прощання і якогось безсилового благання, зверненого до всіх тих, хто залишається...

Про діда Ониська й «фотографшу»

Ходила по селі «фотографша» (представниця-агент якоїсь фото контори). Познайомилась із дідом. Заходила. Вели розмови. Вечеря. Залишилася ночувати. Обіймає дід.

– Тіло драглисте в неї – без роботи ошкурилося...

Роздивився: губи сині й очі водянисті. Чимось образила діда – чи фото переглядала та не так оцінила дідове минуле, чи ще щось...Вигнав дід «фотографшу».

Шаблін (голова колгоспу з с. Мельники)

Вивів колгосп у заможні. Нарада в районі. Після неї – п'янка з районним начальством. (рахунки підсовувалися тим головам, у яких були гроші на рахунок). Шаблін зайшов у ресторан разом із усіма, замовив у офіціантки чай і булочку, розрахувався і поїхав додому. Не любило його начальство.

1979

12.03.79. Їздив до Києва на засідання об'єднання прозаїків, де розглядалася тема: «Сільська тема в сучасній укр. прозі». Хотілося побачитись (давно не був у спілці) з письменницьким світом. Який же він буденний і суєтний. І який буденний Стельмах (хоч і собі на умі). І як йому (як і всьому художнику) не підходить ця посада керівника письменницького «методоб'єднання».

Радість: В. Дончик має бути редактором «Літературної України», Женья [Гуцало] – головним редактором «Радянського письменника».

Вільган

Гарної весняної днини кінця березня їду до свого лікаря в Жашків. Зайшов у вагон. Сидить на лавці посеред вагона один-єдиний чоловік. Велика вітка ранньої зелені (з дрібненькими листочками й довгими китичками) – перед ним.

- Де це вже розцвітає? – питаю.
- Іду ліском на станцію – бачу, гарно розпустилося.
- Кому це ви її?..
- Подарунок... Дітям... Зрадіють...

На чоловікові – кепка, плащ, застібнутий під шию, чоботи.

Розказує, що живе він у Човновиці (на Погребищанщині), що біля Друцької, живе сам (жінка кинула), колись був шахтар, працював по хворобі огородником на Одещині, а потім приїхав у своє село, правдолюб і законник – життя не дає сільському начальству.

...Дивимося у вікно.

- Гарна у нас земля, – сказав я.

– Та часто толку їй нема, – каже Петро Никифорович. Он на заході вміють землю обробляти. Звідти вічно заздрили на нашу землю. Самостійною Україна ніколи не була б. Ще мої тато говорили про це. Вічно за неї сварилися. Чи поляки Петлюрі помагали, чи німці бандерівцям – то вони самі хотіли хазяями тут бути. Ленін правильно сказав, що тільки з Росією ми можемо жити... А ви знаєте, чого більшовики й меншовики розійшлися? – враз питає мене і швидко сам відповідає: – Більшовики сказали, що буде дві революції, а меншовики хотіли зробити одну. Більшовики рішили йти через крупне хазяйство до комунізму, меншовики – через дрібне. Більшовики сказали, що раніше, за 50 років, свідомість треба підготувати, а потім будувати комунізм (ще 50 років), а меншовики сказали, що через 50 років буде комунізм. Оце у нас правильний путь вибрали. Югославія пішла по роздробленому путі, Китай – через комуни. А ще мій тато казали, що, не дай Бог, як із черпачками будемо ходити... У нас все правильно, курс правильний взято, тільки часто на низах усі ідеї не розуміють, скеровують неправильно. Я про таких керівників і в Москву писав, до Сулова, – показує яксь конверти, «відповіді» Сулова...

Цікавий чоловік цей Петро Вільган. Поїхати б до нього в Човновицю та наговоритися. (після 24.03.79)

«Європеїзована» проза

Мені завжди були чужими (як, на мій погляд, і чужими для української літератури, для українського читача) словесні викрутаси деяких літераторів (особливо західних), захоплення мазково-асоціативним (визначення моє) письмом. Ще колись (здається, в 70 році) хотів про це М. Гошкові написати.

І ось читаю статтю В. Панченка про повісті Н. Бічуї – «Логіка характерів? Ні, логіка думок!» («Вітчизна», № 4.79). Критиків цьому я не дуже симпатизую (може, через його непорядність, нечесність в рецензії на моє «Чекання»), але... «Рационалістична, жорстко розпланована проза, яка відтворює не плин, а мозаїку життя, проза фрагментарних, пульсуючих композицій і вишуканої, часом аж надто вишуканої манери вислову, проза «без психології», але з серпанком символіки, що створює враження якоїсь ефемерності зображуваного, – ось чим є сьогодні повісті Ніни Бічуї».

Не погодитись із цим, думаю, важко. Лише варто було б додати сюди ще кілька призищ (особливо львівської школи, яка курсує на «європеїзацію» прози).

Віктор Астаф'єв,

якого я дуже люблю як письменника, в «ЛГ» за 28.03.79 сказав таке:

*про письменницьку творчість: «В неможливості словами виписати то, що відчуваєш, і заключається трагедія всего творчества. Писательство – это вечное преодоление, это изнурительный труд, это переписывание рукописи по десять раз...»

*про повагу до письменницької роботи: «Когда молчит художник, не мешайте ему. Может быть, в эту минуту он думает о себе, обо всех нас,

может быть, страдает живым и горюет о мертвых. Всякое таинство, тем более таинство творца, достойно уважения хотя бы потому, что оно нам неподвластно и недоступно».

Відповідаючи на питання «Какое качество вы больше всего цените в человеке?», Астаф'єв відповів: «Способность во всех обстоятельствах оставаться самим собой».

Як це важко – відчував я не раз у житті.
(28.03.79)

Про наше, соціалістичне, життя

Оскільки організація нашого життя ґрунтується на совісті й моралі, то треба було (і зараз треба!) піклуватися якнайбільше й зонайперше про чистоту людини – її високу мораль, принциповість, любов до людини.

При такому становищі, коли люди живуть за принципом «Своя сорочка ближче до тіла», побудувати нове людяне суспільство не можна.

Мрії міщанина

– Треба купити цвітний... Настроїш... Посидиш коло ящика... Хочеться, як усі люди – в кольорі все бачити.

Справжні комуністи

Головна причина недоліків сьогоднішнього життя – відсутність живого прикладу для виховання людини соціалістичного суспільства. Потрібні справжні комуністи, чисті помислами й прагненнями, як ті перші, що починали нашу державу. Світлана Алілуєва так сказала про перших керівників радянської держави: «Романтические идеалисты, ранние рыцари революции, её трубадуры, её ослепительные подвижники и мученики».

Вони, чи їх прями послідовники, так потрібні сьогодні. Потрібні такі, як отой п'ятигірський зав. млином, що помер від голоду в 33 році.

Справжню людину красять її вороги (*арабське прислів'я*).

Поїздка до Веприка (вересень-79)

Разом із Малеевим, Литвинчуком та Півтори-Іваном (за шофера) їздили до Веприка. ...Литвинчук водив мене по Фастову й не міг нічим захопити – Фастів незатишний, брудний. І враз – диво: дерев'яна Покровська церква (церковка – реставрована). Кажуть, побудував Семен Палій (Палієва церква).

Мене завше переносить у далекий повільніший, розмірніший час (я, мабуть, народився для цього) зустріч із такими залишками історії. І дивно – тривожать двері й клямки українського краю – наче за ними має бути та вимріяна давнина й та казка.

...Веприк – старовинне розкинуте в низині понад лісами село – кажуть, колись був Паліїв, хутір, а далі козацьке село.

Литвинчук хвалився своїм колишнім головуванням, а мені швидше хотілося до тієї святині, заради якої приїхав – до Стеценка в «гості».

Але зразу поїхали в гості до хранителя Стеценківських святин В. І. Косовського. З першого ж кроку біля садиби В. І. мене все захопило: і ліс, і калина понад лісом, і будинок у великому старому саду.

Скоро ми вкупі зі всією родиною Косовських (господар, дружина, три доньки й мати Вол. Ів-ча) пили шампанське й горіхову наливку. Що то за сім'я! Чи й є такі де на Україні?! Кожен цікавий, гарний, але особливе враження від самого В. І. й дочки Ольги – вона читала вірші, співала під власний акомпанемент власні пісні на власні вірші. Чудова дівчина! Хлопця б їй гарного, розумного! Ми пили калинове вино, а дівчата мило посміхалися чорними очима...

...Уже в сутінках заглядали ми в вікна попівської хати Стеценка (як дико, що нема меморіального музею), а пізно ввечері при світлі автомобільних фар роздивлятися могилу й пам'ятник великого композитора. Не роздивилися – треба ще приїхати.

Про критику

«Всякий неправдивий твір, який вихваляється критиками, є дверима, в котрі цієї ж миті врываються лицеміри мистецтва. (Л. Толстой)

Про оповідання (І я так думаю)

Читаю в «Лит. газеті» за 21.11.79 бесіду з Юр. Казаковим («Єдинственно родное слово») і не можу не записати його думак про оповідання.

«Рассказ дисциплинирует своей краткостью, учит видеть импрессионистически – мгновенно и точно. Наверное, потому я и не могу уйти от рассказа. Беда ли то, счастье ли: мазок – и миг уподоблен вечности, приравнен к жизни. И слово каждый раз иное. ...Наверное, роман, который, в силу своего жанра, пишется не так скупно и плотно, как рассказ, а гораздо жиже – не для меня.»

Закінчую записи в цій книжці 30.12.79 р.

Болить серце. Все частіше й частіше, все довше й довше, все сильніше й сильніше. Треба їхати до того продюсера, а я не вірю в них, мудрих. Чогось більше вірю у весну й глодовий цвіт. Чекаю на весну, як ніколи, – бо я її недолюблюю. Та ще чекаю (як ніколи) на вихід «Серпневих злив» у 1-ому номері «Жовтня». Цікавить мене дуже, як сприйметься.

«Припинив писати, щоб жити», – кажуть англійці.

«Образование – это то, что остаётся, когда всё забыто». (Эд. Элио)

СЛОВА

Вспокойтеся – заспокойтеся
рішитись (я) треба – зважитися
нібето – ніби-то (як вст. слово в мові діда)
начить – значить (як вст. Слово)

Мова міщанки

Яка разніца?
Я вас умоляю...
Мала я ввиду...
Бачила я тебе в білих тапочках...
Шипер (одеколон)
Можна подумать...

З виступу бригадира (ланкового)

Гореться на зяб...
Так, як в семдесят другому.
Послі закривки вологи (влагі) провадили культивуацію...
І таже уносимо гібрециди...
Вторік площа попала хужа, а цей (сей) рік – там, де був буряк... дамо підісят...

Мотрона (Мотря)

йшла на пенсію (пенцію). Голова колгоспу:
– Дорога Мотря Никодимівна, єсть цілий ряд жінок у колгоспі, але ви особенна жінка...

Товаришка-доярка:

– Дорогая Мотю! Сьогодні ви одзначаєте радістю цей день... Хороших вам успіхів у оддисі (оддику)...

Мотрона:

– Спасіба, вам люди... Хіба я знала, що така почитана буду... Якби така шана була 20 год назад... Всігда добре відносилася до роботи й до худоби – та й годі. Якось не можу нічо сказати...

Петро Покотило

Поняв, да...поняв, да?

Фуражир – хуражир

Механік розказує

– Поїлки для скота, котрі є, одремонтували. Єсть домик механізаторів і другі машини... Відповідно до прошлого періоду справи луччі, потому що в нас є корма. Завіряємо, що ті завдання, які ставить райком, виконаємо.

Механізатор (на празнику першої заїнки)

- Роботаючи в полі...
- Агротехнічеські завдання (заданія)
- З честю оправдаемо доверіє, которе нам доручила партія і правітельство.

З виступу голови-невдахи (якого знімають!)

- Те, що він, гербіцид, унічтожить бур'яни, од цього буряк не дуже страдає – він, буряк, наганяє своє в рості...
- Гербіцидів треба, бо з кожним роком людей, а также жінок в колгоспі все зменшується... А бур'яни треба комусь випольовати... Так що жінок должны замінити гербіциди...
- Кождий знає заданія Партії і правітельства, кождий заключить между собою договір і підійдемо до кінця року з харошими показателями.

- побеседуєм
- розділимось мненіями
- обшая беседа...
- безумовно...
- досить відповідальне...
- в усякій мірі...
- має відповідальну різницю...
- также, порівняно з цим...
- нікзя
- знаєте-понімаєте...

Казав дід Аліхтер (Оліфер):

- Крохмаль держить сорочку, а добра жінка чоловіка на світі.

Із весільної пісні:

Одкарау я скибку хліба – не посолою,
Прийде дитя повінчане – не пригорну...

Баба каже:

- Брат в Києві там такий вивчений був... Помер... Ховали без батюшки, а з правітельством...

Вислови:

- Що, голубко, кажете?
- Що, мое золотко?
- Я, золотко, знаю...

«Сімачок»

- Наверно, буде в нашої Таньки сімачок... (*про дитину передчасну, зачату до замужу*).

СПАДЩИНА

- Це той вчитель, що учить дітей робити (*про вчителя праці*).
- І нащ, так зать, колгосп доб'ється вищих, як говориться, наслідків у соцзмаганні...

Вставні слова:

- я вам скажу
- як той казав
- так чи не
- сказати б (як казати правду)
- я так понімаю
- обще
- собс'но го'ря...надокучати

Прізвища: Михайло Жайворонок, Багрій (Баграй, Баглай), Голубчик Журбій (Іван), Чагор, Гірчак, Барга, Паламарець (Паламарчик), Васишлишин, Ярмак, Сірош, Радич (Антон), Джулай, Загуро, Задорожній, Сабардин, Горевий, Чаюн (Чаюнка Євця), Чугай, Сабадаш, Микола Гайворон, Горай (Василь), Томчай, Герасим Юшка (Іржавець, колись), Байрачний, Радич (Антон, Бурківці), Ізотов, Хохич, Горовий, Косовська, Дворецький, Романюк, Сокур Петро, Воронець (голова к-пу).

Імена: Євка (Євця), Цезар Маркович (сільський інтелігент), Феліція (Фелікса), Алевтина, Радомир (а), Арехта (дід), Євсей, Юлій, Северин, Воліна – дівчина (дивне ім'я), Яніна, Онисим (Онисько), Кася (ім'я дівчини, молодої жінки), Сава (Сава Несторович), Захар (Захарко), Женик – шофер, Євстахій (Євстахія – тітка), Євсей – дід (Івсей), Владим (говорять: Бладим), Зосим (Зоть) – дід Зоть, Єлисей (Ялосей).

Не вчитуя того, що... Данило Сагайдак (кубан. родич)

А я вже впоралася – понаварювала дітям, курам, поросяті...

гинший, гинчий (раз) – інший раз
гиначе – інакше

Розповідає тітка Настя (дружина Драчевого дядька Зінька):

- Я йому кажу: женись (це про 32-річного сина Василя), а він каже: «Ще вспіне невістка вам дійницю на голову накласти».

- Що накупили, Гріша-душа?

Пісня

Ой їхав я селом,
Селом гулицею...

Ой там (вогдай) я здибався
З свею Марусею...

Рукави закачані – господиня, рукави застебнуті – не хазяйка (*нар. прикмета*)

Лист із армії

Здрастуй Вася! З скучним привітом до тебе Петя! Твого листа получив, за що благодарний. Я пока живий, здоровий, чого й тобі желаю в твоїй громадянській житні.

Міщанка

– Красотище!.. А що вони бачать? Одні букви та цифри все життя (про інтелігенцію).

Народне:

обиясник – неслух
опіюс – п'яниця

В Бурківцях (на зустрічі Сергія). Василь (маленька голова на сильній шиї, п'яні, але розумні очі):

– Каже: ой гиля, гиля, гусоньки на став... (як починав що, то говорив: «каже»).

Вчителька-міщанка (після розмови з директором):

– Можна подумати... Він говорить, що я недостатньо працюю... Я вас умоляю...

Галабурдиха (Ситківці). Галабурда – бешкетник.

Із сільської лексики (або з уст райкерівника):

- з чим там св'язано?
- совсім
- на підвишеніє
- нада полюбить
- прежде всього...
- що він буде делать?
- він работаеть
- на втором месте
- прийом граждан
- собрав усі дані
- есі (еслі) ми біже
- должно буть
- іди ти під бульбу

- обов'язково

Пісні минулих років

Окупація, після війни.

Ой мамо, мамо, моя мамо,
Ой, что я відела во сне,
Что мой мілою гулял с другою,
А я горела вся в огне.

.....
Когось іх нас двоїх не стане,
Когось той поїзд повезе...

Пісні воєнних років

Огонёк
Тёмная ночь
Землянка
Эх, дороги...
По берлинской мостовой...
Солнце скрылось за горою...
Золотился закат
Эх, сторона родная...

Кличка собаки: Чомбе

Про літню жінку. Яка не старіє.

– «Затягнулись у неї роки, як це дощове (холодне) літо. (як ця осінь).

З виступу голови колгоспу.

– Таких показателів ми добилися поблагодаря нашим жінкам.

Любитель вживати мудрі слова (Роман).

– В силу можливості йдемо так, як можна йти сучасним стилем.
– Який би стиль роботи не був, якби людина любила працю.

З розповіді старої жінки про минуле:

...Пололи, сапали бараки. Пока сполеш – то тобі чадно... А тепер, які всякі ковбайни роблять, то тепер, бач, харашо земля родить... А врожай (хліб) як збирали – ряднами, було, снопи до скирти носили... Бувало, 12 снопів на рядно наберу... Я й скирти клала, все робила.

Дядько Арехта

Кашляє і говорить сам до себе:

– Казав, Арехто, покинь курити, то не хоче зараза... А тепер – кашляй...

Мовні «перли» (мова «джинсистів»)

*продав – видав (Ну, й продав...)

*просікає – розуміє (Просікаєш?..) (усікаєш, січеш)

*доганяєш – розумієш (Я цього не доганяю – я цього не розумію)

*потух – ретирувався, поник (випав у осадок)

*змився – зник

*по делу – хороша, гарна

Баба про невістку:

– На характер вона дуже добра... І робота в неї писемна...

Свято врожаю

Виступає голова колгоспу:

...Преміювати Мирона Чаповця премією в сумі сім крб. 50 коп...

...Пов'язати Сергія Литвина лентою «Переможець жнив». Гроші вже видано на екіпаж...

...Преміюється премією Кирило Савчук, 28 крб... Причому пенсіонер...

...А зараз запрошуємо всіх до нашого обшого коровая... Вже підготовлено все... Тільки повинен бути порядок. На День Перемоги ми гуляли – було все в порядку. І сьогодні також порядок повинен бути... Хто неустойчивий, то дивіться зразу... Техніку поставити на місце. Канешно до гуляння.

Розповень (підповень) – місяця (розповня, підповня – місячне)

З публікації «Село Ненадиха Таращанського уезда» («Київські енархіальні відомості» за 1868 рік)

Словник вживаних польських слів:

покої

креденс – буфет

спижарня – кладова для їжі

станя – конюшня

валіза – чемодан

покойовка

льокай

фурман

огродник

пахолок – слуга

люстро

сурдут – сюртук

камзелька – жилет

футро – шуба

дзигарок – кишеньк. годинник

страва – варена їжа

гарбата – чай

кава

гуральня – винокур. завод

цукерня – цукер. завод

питель –

лан, ланок

Мовні «перли»

- потрясно – гарно
- полоскати мозги, припудрювати мозги, капати на мозги, морочити голову
- хімічити – придумувати
- навар – прибуток
- тьолка – дівчина
- чмур –
- люкс (люксово) – гарно
- лайба – машина
- дубльон – кожух
- кльово, забойно – добре, гарно
- базарить – довго говорити
- я торчу! – захоплений.

Простонародне

Розказує дядько (стар. тракторист):

– Ото як ми були ще молодими, в тридцятому, то ото ми орали

Буфет у селі «Жіночі сльози».

Народні слова (з Ковганюка)

отаковитися – розташуватися

стидомирник – безстидник

побіч – обіч

попуст – попускання, потурання

промітний – хитрий, ловкий

пронозуватість – пронирилівість

отягатися – заповільнювати (медити)

манійка – червона глина

триб – порядок («життя ішло заведеним трибом»)

осідок –

паліччя –

прикорінь – корінь

примістити – притулити (помістити)

забарно –

посідач –

оприскливий – гарячий, огризливий, нестримний

завше завсі (г) ди – завжди

Річки Тетієва

Роська

Дібрівка (Чубайка – місьцеве)

Росинька (словник гідонімів України) – Росошка, Росішка**Церковні відправи, служби (богослужіння)**

неділя – згадується воскресіння Христа

понеділок – згадуються ангели Божі

вівторок – пророки

середа – день зради Христа Іудею

четвер – святителі християнства

п'ятниця – день розп'яття Христа на хресті

субота – всі святі християн. церкви

(середа і п'ятниця – сумні дні)

Хрещення

Піп до кума (восприемника):

– Отрекаєшся ли от сатани?

Кум дує і плює на «сатану». Піп:

– Крещается раб Божий...

І занурює в воду дитину

Причастя

Хліб (проскурка) і вино, (хліб – тіло, вино – кров Ісуса). Не рідше одного року на рік, по великих празниках (під час обідні, літургії)

Сповідь

Прощення гріхів.

Єврейські празники

Пасха (маца) – весна

Суккот («кучки» – шатра) – осінь

Судний день (йом-кіпур) – перед Новим роком

Родина

Дівер – жінчин брат

Зовиця – чоловікова сестра

Своячка – жінчина сестра

Швагер (шурин) – жінчин брат

Ятровка – жінка чоловікового брата

А роза упала на лапу Азора

Улюблені пісні:«Ой ти місяцю...» – Ант. Червінська

«Я говорю – ты молчишь...» («Добрая примета»)

«Ой хмелю мій хмелю»

Парагв. комп. Хосе Флорес: муз. п'єса «Півник»
«Как прекрасен этот мир...»
«Ой, Іванку...» («Але ти в моєму серці...»)
«Билет в детство» – Э. Пьеха
«Пісня буде поміж нас...» (Івасюк)
«Дві скрипки»
«Прощание» («Что это были я и ты» – Лещенко)
«Журавка» (нар. пісня)
«Гуси летіли...» Пашкевич (жін. гр. ЧеркНХ)
«Чом дуб не зелений»... – вик. Солов'яненко, бандуристи
Е. Дога «Мне приснился шум дождя»
«На дальней станции сойду...» (ансамбль)
«Ой, у полі верба...» (чол. хор)
«Травко моя, травко...» (полт. пісня)

м. Тетіїв на Київщині

Константинос КАВАФІС 1863-1933

Κωνσταντίνος Καβάφης — Ποιήματα

Майже все життя поета минуло в Єгипті, в Александрії. Народився він у заможній купецькій сім'ї, а вже після банкрутства компанії свого батька початкову освіту здобув у Великобританії, куди переїхала його мати, і продовжив навчання в Константинополі в комерційному училищі «Гермес». Далі він тридцять років працював у єгипетському міністерстві зрощування, був стараним клерком, що дозволяло йому жити без фінансових проблем. Але за розміреним життям клерка ховалося інше, приховане життя естета, поета, цілком елітна по духу.

Кавафісом захоплювалися визначні письменники і поети ХХ століття — Йосип Бродський, Маргеріт Юрсенар, Вістен Х'ю Оден, і, звісно ж, греки Одіссеас Елітіс, Йоргос Сеферіс, та й узагалі без впливу Кавафіса обличчя сучасної грецької поезії було б зовсім інакше.

Читача може дещо здивувати особливий стиль грецького класика: його нерегулярні віршові розміри, які наближаються до ямба, але все ж ближчі до верлібру, його аскетична метафорика, ба навіть повна відсутність метафор. Такі вірші приваблюють не по одному, а лише разом створюють особливу картину світовідчуття. Як від розбавленого вина, яке пили на давньогрецьких бенкетах, від таких віршів п'янієш не одразу, а перегадом, після кількох келихів добірного поетичного трунку.

27 ЛИПНЯ 1906 РОКУ, ДРУГА ГОДИНА ПО ПОЛУДНІ

27 Ιουνίου 1906, 2 μ. μ.

Коли ці християни тягли його на страту, —
лише сімнадцять років, невинне ще дитя, —
його нещасна мати поряд з ешафотом
колінчила і билася об землю
під полуденним і палючим сонцем,
то виючи і скиглячи, як пес чи хижий звір,
то причитаючи, як страдниця невтїшна:
«Сімнадцять літ лише пожив мені на радість, сину!»
Коли його звели на ешафот по сходах,

мотузку одягли — й повісили, —
лише сімнадцять років, невинне ще дитя, —
і безволью повисло в порожнечі
довершене й чудесне тіло молодече,
то мати-страдниця аж плазувала долі,
уже не квилячи про замалі літа:
«Сімнадцять днів лише, — тужила, —
Сімнадцять днів лише, мій сину, ти радував мене».

1908

ПЕРЕПОНА

Διακοπή

Божественні діла нам легко перебить —
Істотам нетривким, які живуть лиш мить.
У Фтії й Елевсині чаклюють у палатах
Деметра і Фетіда із помислом благим:
Там полум'я горить, валує чорний дим.
Та завжди Метаніра, почавши причитати,
Раптово вибігає з палацових дверей.
І завжди, зляканий, втручається Пелей.

1900, 1901

Примітка перекладача

У вірші йдеться про смертних батьків (Пелей — батько Ахілла, Метаніра — мати Демофонта), які завадили прихильним богам зробити їхніх дітей безсмертними.

В ТЕАТРИ

Στο θέατρο

Занудившись дивитися на сцену,
я погляд перевів на ложі,
і поміж них тебе побачив,
красу твою чудесну і розпусну юність.
Й одразу пригадав оті слова,
які мені про тебе вдень казали, —
збентежились мої думки й тіло.
Коли я, зачарований, дивився
на зморену твою красу, на виснажену юність,
на одяг твій добірний,
я уявляв тебе, змальовував таким,
як мені про тебе вдень казали.

1904

ВЕРТАЙСЯ**Ελέστρεφε**

Вертайся часто і поймай мене,
чудесне відчуття, вертайся і поймай мене,
щоб розбудить тілесні спогаданья,
колишньою жагою схвилювати кров,
щоб спогадом збентежить шкіру і уста
і пестощі забуті нагадать рукам.

Вертайся часто й непокой мене вночі,
коли бентежить спогад шкіру і уста.

1912

ОДИН ІЗ БОГІВ**Ἐνας Θεός τῶν**

Коли хтось із них у Селевкії з'являвся
на площі у час надвечір'я
як високий, прекрасний парубок
з утіхою нетлінності в очах,
з волоссям чорним і духмяним,
перехожі, завваживши його,
одне одного запитували:
хто він — еллін із Сирії? Чужинець? І тільки деякі,
що вглядалися найпильніше,
розуміли і поступались дорогою.
Тим часом він зникав між колонад,
поміж тіней у надвечірнім світлі,
простуючи у квартал, що оживав
лиш уночі — в оргіях і розпусті,
у сп'яніннях розмаїтих, сластоті.
Чудувались: хто ж то був із Них,
і для яких непевних насолод
на вулиці Селевкії спустився
з високих, пресвятих осель?

1917

УВЕЧЕРІ**Εν Εσπέρα**

Як досвід років численних показав, тривати
це довго не могло б. Адже в якимсь пориві
з'явився й на дорозі став наш фатум.
Минуло прудко чарівне життя.
Але ж які міцні були ті аромати,
і на яких чудовних ложах спочивали ми,
і у яких розкошах тішилися ми!..

Відлуння любих днів і втіх,
відлуння любих днів прийшло до мене,
вогнем юнацьким я знов почав палати,
до рук я лист узяв старий, прим'ятий
і перечитував його, аж поки смеркло.

Засмучений, я вийшов на балкон, аби журливі
думки від себе відігнати, дивлячись
на місто, яке я так люблю,
на метушню цих вулиць, магазинів.

1917

ВІТРИНА ТЮТЮНОВОЇ КРАМНИЦІ

Η Προθήκη του Καλοπωλείου

Поблизу яскравої вітрини
тютюнової крамниці вони стояли в натовпі.
Їхні погляди зустрілись випадково
й підпільне бажання їхніх тіл
зламало переpons — боязко і нерішуче.
Далі — подали одне одному кілька знаків:
посміхнулися і підморгнули.

А потім був закритий екіпаж,
жагуче зближення тіл,
міцне єднання рук, міцне єднання вуст.

1917

У ЦАРСТВІ ОСРОЇНІ

Εν πόλει της Οσροήνης

Опівночі учора нам принесли після сутички
з таверни друга Ремо́на побитого.
І з вікна, всю ніч відкритого,
на гарне його тіло місяць лив проміння.
Ми тут: сирійці, греки і вірмени — люди всі порід.
Такий і Ремон наш. Але коли учора місяць
на його лице прекрасне лив своє проміння,
згадався нам платонівський Хармід.

1917

ТІЛО, ПРИГАДАЙ

Θυμήσου, Σώμα...

Тіло, пригадай не тільки, як ти люблене було,
не тільки ложа, що для тебе застигались,
але і ті бажання, що для тебе
палали в широко розплющених очах,
які тремтіли в голосі — і будь-яка
раптова перепона їх могла спинити.
Тепер, коли це все уже в минулім,
здається, наче знов оцим бажанням
ти піддалось — о, як вони палали, пригадай,
в очах отих, які дивилися на тебе,
і як тремтіли в голосі несказані слова, о тіло, пригадай.

1918

ЕМІЛЬЯН МОНАЇ, АЛЕКСАНДРІЄЦЬ, 628-655 Н. Е.

Αιμίλιανός Μονάη, Αλεξανδρεύς, 628-655 μ. Χ.

«З облудних слів і вдачі потайної
я викую міцну і гарну лицарію
і у шляхетнім нелегкім двобої
протистоять юрбі безстрашно я зумію.

Вона мені ударом хтітиме зашкодить
чи знову розстроюдити мою колишню рану,
та не знайде слабін — на її подив —
під непроникними покривами обману.»

Це похвальба Емільяна Монаї.
Чи ж він викував ту лицарію?¹
У всякім разі, її він довго не носив.
У двадцять сім літ на Сицилії помер.

1918

ЦЕ, ПЕВНЕ, ВІД ВИНА

Θάταν το Οινόπνευμα

Це, певне, від вина, що випив я надвечір.
Це, певне, від дрімоти, бо втомливий був день.

Колона дерев'яна розтанула навпроти,
із капітеллю давньою, і двері забігаливки,
й червоне крісло зникло, з ним — тапчан маленький.
А замість них з'явилась вуличка Марсея.
Душа моя звільнилась від мороки
та іншої подоби набула —

¹ Архаїзм, означає «лицарський обладунок».

подоби юнака чуттєвого й охочого до втіх,
розпусного також — не промовчу й про це.

Це, певне, від вина, що випив я надвечір.
Це, певне, від дрімоти, бо втомливий був день.

Звільнилася душа моя, згорьована
і притіснена тягарем років.

Звільнилася душа моя й подоба набула нової
на вуличці Марселя затишній і гарній, —
подоба юнака щасливого й розпусного,
який (це певна річ) і сорому найменшого не знає.

1919

КОЛИ ПРОСТУПЛЯТЬ

Γα γάρθου

Нехай горить свіча. у вогнику хисткім коли з п'їтьми проступлять	Не буде перепон і у блідім промінні, кохання мого тїні.
Нехай горить свіча. у сутїнках покличу дрїмоту чарївничу. у мрїяннях чудових, проступлять із п'їтьми	Сьгодні у кїмнатї я мрїяння чудовї, При світлі невеликім, що згадок милих повні, кохання мого тїні.

1920

НА ПРИСТАНІ

Στην προκυμαία

Ночї п'янокї, в темряві на причалї.
А потїм у малїй кїмнатцї готелю,
чи пак — борделю, де ми віддалися пристрастї
хворобливїй нашїй,
нашому коханню,
аж поки шибка не зайнялась новим днем.

Ця нїч сьгоднішня нагадує красою
і воскреша ту нїч давно минулу:

Без мїсяця, довкола глупа тьма —
це було лише на руку нашїй стрїчі
на причалї, на віддалї значнїй
від ярїв і кав'ярень.

1920

ХВОРОБА КЛІТА

Ἀρρωστία του Κλείτου

Привабливий юнак на ймення Кліт,
мавши років десь із двадцять три,
виплеканий пильно і в еллінстві обізнаний прекрасно,
заслабнув не на жарт. Його пропасниця виснажлива взяла,
що шаленіла цьогоріч в Александрії.

Заслабнув не на жарт, бо був пригнічений духовно
тим горем, що завдав йому товариш — молодий актор,
що перестав його любити і жадати.

Зслаб Кліт не на жарт, його батьки в розпуці.

Стара служебка, що його зростила,
боїться теж за Клітове життя.
У цім неспокої жаскім на ум спадає їй
у капищі занедбанім бовван,
якому молилась ще малою, ще допоки
у християнський дім не найнялась і не хрестилась.
Потай узяла перепічок, меду і вина.
Несе їх до боввана напрямки. Наспівує
уривки молитов, пригадані надсилу. У глупоті
не розуміє, що чорному боввану все одно,
чи видужа якийсь християнин.

1926

ΜΙΡΙΣ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑ, 340 ΡΙΚ Η. Ε.

Μύρης• Αλεξάνδρεια του 340 μ. Χ.

Як тільки я дізнався про біду
— що помер мій Міріс —
прибіг одразу в його дім, хоч завжди уникаю
бути вхожим у домівки християн,
передовсім коли у них жалоба або свято.

В сінях зупинився. Не хотів
проходить далі в дім, бо на собі відчув,
як родичі покійного ізкоса
з обуренням на мене поглядали.
Його поклали у просторому покої.
Мигком я бачив, стоячи ізкраю:
коштовні килими там скрізь на стінах,
начиння тільки срібне й золоте.

Плачучи, стояв я в коридорі.
І думав, що наші сходи й прогулянки
без Міріса утратять свої чари,
і думав, що вже більше не побачу,
як на красивих і розбещених вечірках
радіє він, сміється чи скандує вірші
з довершеним чуттям еллінського ритму.

Ще думав, що утратив я назавжди
його красу, утратив я назавжди
молодика, кого любив безумно.
Якісь баби поряд зі мною пошепки
говорили про його останні дні:
у нього на вустах — весь час ім'я Христа,
в його руках — розп'яття.

Потім зайшли до покою
чотири попи християнські, читали молитви,
правили треби чи то Ісусові,
чи то Марії (не знаю надто добре їхню віру).
Ми, безперечно, знали, що Міріс був із християн.
Іще відтоді знали, як позаторік
до нашого він гурту увійшов.

Але він був у всьому, як і ми:
був найнестримніший із нас у насолодах
і щедро тринькав гроші на розваги.
Гордуючи повагою людською,
одразу він кидався у нічні бійки,
коли на вулиці нашому гурту траплялося
зустрітися із гуртом супротивним.

Не говорив ніколи він про свою віру.
Правда, ми йому сказали якось,
що візьмемо його із нами до Серапіону.
Але немов розгніваний він був
тим нашим кпином — пригадую тепер.
Ще інші два рази зринають у пам'яті.
Коли робили узливання Посейдону,
від гурту відділився він, дивився в інший бік.
Коли один із нас у захваті
сказав: «Нехай до нашого зібрання буде
прихильним захисник наш, бог великий,
прекрасний Аполлон!», — промовив тихо Міріс
(інші не почувли): «Тільки не до мене».

Священники гучними голосами
молилися за душу юнака.
Я тільки стежив, як ретельно,
з якою болісною пильністю
згідно з приписами релігії
готувався християнський похорон.

Я дивним враженням був пойнятий
раптово, я відчув невпевнено,
неначе утіка від мене Міріс,
відчув, що він лишається, християнин,
із рідними своїми, а я стаю
чужим йому, таким чужим! І сумнів
в мені почав рости: а що, як пристрастю
уведений в оману, я завжди був йому чужий?..
Я кинувся прожогом зі страшного дому,
утік чимдуж, щоб не украли і не зіпсували
ці християни спогади про Міріса.

1929

ДЗЕРКАЛО БІЛЯ ВХОДУ

Ο καθρέπτης στην είσοδο

В багатому будинку біля входу
дзеркало висіло старовинне —
щонайменше вісімдесят років тому придбане.

Чудесний підліток, посильний від кравця
(а щонеділі ще й палкий атлет),
ввійшов з пакунком і його віддав
комусь зі слуг, і той пішов віднести
хазяїну розписку. Посильний від кравця,
чекаючи, залишився один.

Підійшов подивитися у дзеркало,
поправити краватку. А за п'ять хвилин
йому розписку повернули. Забрав її — і зник.
Але старовинне дзеркало, що бачило
за свій великий вік
тисячі речей, облич —
але старовинне дзеркало тоді раділо
й пишалося — воно відображало
довершену красу хоч декілька хвилин.

1932

ПРО ЯКІСТЬ ЗАПИТАВ

Ρωτοῦσε γιὰ τὴν ποιότητα

З контори, де призначений він був
на місце непримітне з убогою платнею
(лиш вісім лір на місяць він заробити міг),
він вийшов, як самотня скінчилася робота
— у сутінках, уже на схилі дня,
о сьомій десь — і вештався допізна
по вулицях вечірніх. Привабливий,
прекрасний. Здавалося, вершини він досяг
у повноті чуттєвої наснаги.
Вже двадцять дев'ять років сповнилось йому.

Він вулицями вештався і провулками
убогими, які вели до його дому.

Минаючи якийсь маленький магазин,
де продавали для робітників
дешевий одяг недобротний,
побачив усередині обличчя — і красу,
що розпалила і примусила ввійти
неначеб на хустини подивитись.

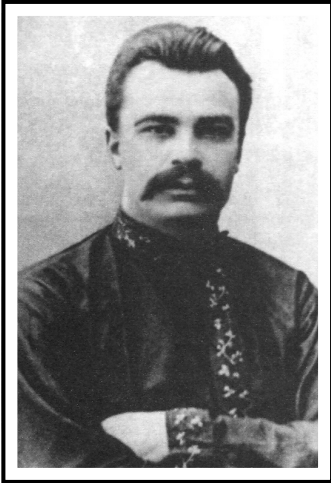
Про якість запитав хустин пістрявих,
про вартість — шепотом приглушеним,
нечутним майже зовсім від бажання.
І відповідь почувлася подібна —
у голосі розгубленим і тихім
впізнати таємну згоду було легко.

Вони товар усе переглядали,
щоб руки доторкатися могли
під хустками, немовби випадково,
обличчя щоб торкалися й уста:
миттєві дотики двох юних тіл...

Поспішні й потайні, щоб не помітив
крамниці власник, що сидів позаду.

1930

*Із новогрецької переклав
Назарій Назаров,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія».
Київ — Кіровоград — Федорівка,
2009-2010*

Володимир ВИННИЧЕНКО

Народився 28 липня 1880 року в м. Єлисаветграді. Навчався у сільській народній школі, згодом у Єлисаветградській та Новомиргородській гімназіях, на юридичному факультеті Київського університету. З 1903 року – на професійній революційній роботі. Був першим головою Генерального секретаріату Центральної Ради. Автор усіх головних законодавчих актів Української Народної Республіки. З листопада 1918 до лютого 1919-го очолював Директорію. З кінця 20-х років жив у Франції. Помер 6 березня 1951 року. Прах покоїться на цвинтарі середземноморського міста Мужена.

Прозаїк і драматург, автор понад сотні повістей та оповідань, більше десяти романів, п'єс, філософських трактатів, публіцистичних та мемуарних творів. Художник.

«Різними шляхами» – перша з відомих п'єс драматурга, не публікована досі.

РІЗНИМИ ШЛЯХАМИ

Драма в 4 діях

Дієві особи

Корній Гаврилович Остапченко, крамар на селі. Забитий долею чоловічок, заклопотаний і зайнятий своїми думками. Худе лице з гостренькою, трохи вже сивенькою борідкою, ніби зляканий погляд. Ходить в незграбних, широких на випуск штанях, в піджаці і в ситцевій або вишиваній сорочці під жилеткою.

Килина Сидорівна, його жінка. Ще досить молода, гарна, чорнява. Натура егоїстична, суха, енергійна. Ходить в кофточках передостанньої моди, на голові чорна косинка.

Кирик, їхній син. Парубок 20 літ, негарний, з невеличкими ще вусами. Добродушний і щирий, як дитина. Грамотний. Ходить у вузьких штанях, у чоботях і піджаці.

Урядник (поліцей) на селі. Веселий, товстий, пихатий. У формі.

Федір, сусіда Остапченків. Суворий, поважний. Удівець.

Улас, парубок. Егоїст, брехун.

Максим, парубок. Мовчазний, сумний.

Данило, парубок.

Бабуся.

Ганна.

Софійка.

Кіндрат.

Слідчий.

Соцький.

Селяни.

Діється на селі в голодний рік.

ДІЯ I

Кін поділений надвоє. Права половина — крамниця сільська. З правого боку її по стіні полиці, на них різний товар. В сій же стіні двері до хатинки Остапченків. Просто по стіні висять батоги, канати, шворки. Під тою ж стіною стоять лантухи з чимсь. Паралельно полицям стоїть прилавок. На ньому шайки, папір, довгий вузький зшиток і рахівниця. Посередині кону лежить у лантухах печений хліб і стоїть лантух з пшоном. В перегородці, що поділяє кін, вікно і двері на вулицю.

Ліва половина кону — вулиця. Над дверима вивіска з надписом «Табакъ и папиросы». Біля дверей, що йдуть до крамниці, стоять селяне. Одіж на них стара, подрана; дехто замість чобіт в якихсь ганчірках на ногах. Обличчя худі надзвичайно і бліді. Стоять або понуро, з якимсь тупим, байдужим поглядом, або з нервовими, різкими рухами. Дехто стиха балакає між собою.

ДО ПІЗНАННЯ ТВОРЧОЇ ЛАБОРАТОРІЇ

130-а річниця від дня народження В. Винниченка стимулювала наукову еліту ще раз звернутися до творчої спадщини митця, аби виявити нові й нові грані його непересічності. Водночас поважність ювілею виявила й лакуни винниченкознавства, які полягають не стільки в неосмисленості доробку, тут гріх скаржитися, скільки у відсутності того доробку в повному обсязі у читацькому дискурсі. Йдеться і про «Щоденник», і про еміграційні романи й філософські трактати, і про повне видання творів у цілому. Не викликає захоплення й дублювання помилок, які стосуються вже відкритого. Передусім це питання дати й місця народження письменника та обсягу його драматургічної спадщини. І якщо з першим є зрушення бодай на академічному рівні, то з другим, попри наявність публікацій в поважних наукових виданнях, згадки в монографічних дослідженнях, про зміни говорити важко — як і на початку 90-х, коли йдеться про кількість написаних В. Винниченком п'єс, фігурує цифра 23. Про «Мохноноге» ж, «Дорогу красі», видані в журналі «Вежа», незакінчене «Ательє щастя», і тим більше про «Ріжними шляхами», як правило, забувають.

Ява I

У крамниці Корній і Килина. На вулиці Максим, Данило, Кіндрат, бабуся, Ганна, Софійка, жінки, чоловіки.

Килина (одягнена в якусь міщанську, довгу, теплу кофту, в великій хустині на голові. Скидає з плечей додолу лантух з картоплею і до Корнія, що рахує щось на рахівниці, заклопотано заглядаючи часами в шиток). Урядника не було?

Корній. Га? (Підніма голову і знов нахилиється).

Килина (сердито). «Га!» Гакаєш... Не приходив ще урядник?

Корній (не слухаючи). Урядник? Не знаю, не знаю.

Килина. Та покинь ти свої щоти, Бога ради! Йолопе!.. Я тебе питаю, був урядник?

Корній. Та не був, я ж кажу... Ти не бачила, тут лежала розписка Макаренка? Положив і не...

Килина. Не бачила! Щоб я і тебе разом з нею не побачила довіку. Пошли Господи!

Корній (махає рукою). Е... е... вже!

Килина. «Е-е, вже!» А вже! Щоб ти так собі й знав, що вже! Наробив своїми фокусами, то мовчи хоч!.. Давай сюди двадцять рублів!

Корній (тихо). Не дам.

Килина. Кажу, дай!

Корній (так само). Не дам.

Килина (погрожуючи). Корній!

Корній. Їй-Богу ж не можна, Килино. Ну, сама ж ти подумай: дам я тобі ці двадцять рублів і пропаде вся справа. Хіба ж так можна?

Килина. Я вже двадцять год з тобою живу і кожного року у тебе пропадає справа. Кожного року у тебе якесь мошенство, якийсь фокус!

Відновлення *status quo* останньої, думається відбудеться із її публікацією, котра пропонується читачеві.

Нагадаю, що написана В. Винниченком у Львові 14 січня — 23 березня 1903 року п'єса «Різними шляхами» є першою (з наявних нині у дослідницькій площині) драматургічною спробою письменника. Коли побачив її в київському архіві разом із тоді теж не опублікованою і практично не згадуваною драмою «Дорогу красі», був потішений неймовірно — нарешті уся драматургічна спадщина видатного земляка в моїх руках!

Потім був довгий час вивчення рукописів, розшифрування незрозумілих місць, пошуків мемуарних свідчень... Марина Ковалик, яка підготувала твір до друку, у статті «Різними шляхами до краси (іще дві недруковані п'єси Володимира Винниченка)» (Слово і Час. — 2004. — №4) розкриває історію створення й зберігання драми, зауважуючи при цьому, що Винниченко «забув» про свій первісток. Наведу слова дослідниці вповні, аби представити довгий рух з перешкодами твору до його читача та дослідника: «Центральний державний

Гляди: попадешся тепер, сам іди на Сибір! Я за тобою не потаскаюся і Кирика не пущу.

Корній. Не бійсь, ніякого Сибіру не буде.

Килина. Гляди!..

Корній. Побачиш. Тепер усі палять, а багато попадається? Тепер інакше не проживеш. Он у містечку Борух, той, що над яром, знаєш? Спалив лавку. І нічого! Получив 350 карбованців та ще кращу вивів. Тут... е... е... (*Широ и таємничо*). Тут тільки хитро треба... Ну, хто докаже, що то я підпалив лавку? Хто? А може, хтось підпалив? А може, воно само загорілось? Не піймався, не злодій!

Килина. То ти все так кажеш. Ти й тоді, як вексель підміював, казав, що нічого не буде, а якби не Софрон, то й сидів би оце в тюрязі.

Корній (*усміхається*). Е!.. Так то ж той... тоді ж так якраз випало, що Масловський став догадуватись...

Килина. А з чобітьми?..

Корній. Нну! Так то ж...

Килина. Е! Я тебе вже знаю! Двадцять год ти мудруєш і нічого з твого мудрування не було і не буде!..

Корній. Ба буде.

Килина. Тюрма, або Сибір за підпал.

Корній. Ба гроші.

Килина (*злісно*). Мовчи хоч! Ще хвастається. Мошеник!

Корній (*здивовано*). От тобі й раз!..

Килина. Мошеник! Мошеник і більше нічого!.. Дай сюди гроші!

Корній. Мені треба за страховку заплатити.

Килина. Де хоч собі бери!.. Мені треба людям позичати... Треба спасатися, бо ти нас у старці виведеш своїми фокусами. Скільки кажу:

архів вищих органів влади та управління України став притулком двом творам¹, про які Володимир Винниченко «забув». Це нітрохи на перебільшення, адже навіть поема «Софія» (у друзі «Повія»), написана ще в гімназійні роки², і далека від вершин художності, буде видрукувана у 1929 році (Україна. — № 5-6. — С.81-88). Про п'єсу ж «Ріжними шляхами» митець не обмовиться жодним словом. Немає її й у переліку текстів в Анотованій бібліографії, упорядкованій В. Стельмашенком³. Причини, скоріше за все, в усвідомленні низького ґатунку твору, авторському відсіюванні половини від зерен. Та й цензура працювала вправно. Про це можемо судити із записки, зробленої у 1911 році, яку знаходимо

1 *Винниченко В. Ріжними шляхами (рукопис)*. — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Фонд № 1823. — Опис 1. — Од. зб. № 8. — 86 арк.; *Винниченко В. Дорогу красі (рукопис)*. — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Фонд № 1823. — Опис 1. — Од. зб. № 9. — 49 арк.

2 *Див.: Михида С. Лист зі Знам'янки (про листування Володимира Винниченка з редакцією «Літературно-наукового вісника»)*//*Поріг*. — 1994. — № 4.

3 *Стельмашенко В. Володимир Винниченко: Анотована бібліографія*. — Едмонт, 1989.

покинь! Покинь ці фокуси! Роби, як розумні люди роблять. Хіба ти послухав? От якби сама не взялась давати цей хліб під розписки, хіба б ти хоч пальцем ударив для цього? Фокуси, мошенства! Скільки турчу: тепер по губернії голод, продухт дорогий, мужики вдесьятеро даватимуть, купи та давай, купи та давай. Он Пацюк: розписок від людей має на 900 рублів! Казала, не давай Пацюкові, перебий мужиків у нього, пусти на копійку дешевше, ні, чортові фокуси в голові. От тепер і зрадій: всі вже у нього в лапах, а до нас ідуть тільки такі, яким Пацюк не довіряє! Слабі та хорі! Або такі, що тільки грошей хочуть... Нема того, щоб по-чесному та по-хорошому... І людям би пособив і сам би нажився... Фокуси, ідол!..

Максим (з вулиці одчиняє двері до крамниці і заглядаючи). А що, чи довго ще чекати? Чи не можна, пожалуста, скоріше? Нам уже треба... додому.

Килина. Ось зараз, ось зараз!.. Зараз прийде урядник, то й можна буде.

Максим. А хіба без нього не можна?

Килина. Не можна, не можна. Ви ж знаєте, що він і Пацюкові не дозволяє без себе продавати... Зараз, зараз... Він зараз прийде.

Максим мовчки повертається і, вийшовши, тихо щось говорить до селян. Ті понуро перекидують один одному і знов чекають.

Килина. Корнію!

Корній (не піднімаючи голову). Ну?

Килина. Дай, голубе, гроші. Покинь... Хай йому біс. Краще по-чесному...

Корній. А як же страховка?

Килина. Не треба. Дай, я дам людям.

Корній. Не можу ж я... От їй-Богу!

у тій же архівній справі, що й п'єса. Її походження невідоме. На перший погляд, здалося, що написав її сам Винниченко, підписавшись псевдонімом, аби застерегти нащадків друкувати низькопробний твір. Але зіставлення почерків дало привід до сумніву: а чи не цензора це робота? Тож приведемо її текст повністю: «Недрукована драма Володимира Винниченка. Забороняється раз на все її друкувати. Львів. 25/XI, 1911. Вол. Гнатюк»⁴, — і віддамо на розсуд графологам, дотримуючись при цьому думки про цензуру. Вона підтверджується ще й змістом твору, який, безперечно, зачіпає за живе устої імперії»⁵.

Не буду у вступній статті аналізувати твір — нехай зроблять це дослідники, торкнувшись першотексту. Але єдине такі зауважу: без цього тексту уявлення про драматургію В. Винниченка було неповним. П'єса не лише утверджує прагнення письменника реалізуватися в театральному дискурсі, що іще раз підкреслює амбітність молодого митця, але й відкриває творчу лабораторію

4 ЦДАВО України. — Фонд № 1823. — Опис 1. — Од. зб. № 8. — Арк. 87.

5 Ковалик М. «Різними шляхами до краси (іще дві недруковані п'єси Володимира Винниченка)». — Слово і Час. — 2004. — № 4.

Килина (з гнівом). Корнію!

Корній (уперто). Не можу...

Килина (з погрозою). Я в урядника позичу. Гляди!

Корній. Не позичиш...

Килина. Ти знаєш?

Корній. А знаю.

Килина (з ненавистю). А! Ти знаєш!.. Ну, добре!.. Дай, говорю!

Корній. Не дам...

Килина (тихо, трохи помовчавши). Продаєш жінку?

Корній (уперто). Ти не позичиш в урядника.

Килина (так само). Продаєш жінку?

Корній. Ти не...

Килина. А Кирик? Ти подивись на нього. Що ти з нього зробив. Він хорий, слабий!.. Ці голодні, вони його уб'ють!.. Сина, кате, пожалій! Давай гроші!

Корній хоче щось сказати, але на вулиці з'являється урядник і він змовкає, пильно подивившись на Килину, що хутко підходить до вікна і дивиться на вулицю.

Ява 2

Урядник (лузає насіння, кидаючи його в рот, весело щось мугикає і гикає. До селян). А ви чого тут?

Максим. За позичкою.

Урядник. Та купую такою? Розрішення **од начальства маєте?**

Максим. Та ви ж начальство, то ви ж...

Урядник. Знаєте, що купами не можна ходити! Стань по три чоловіка. (Селяни не розуміють і поглядають один на одного). По троє, кажу, стань, мордопляси! Нну! (Розставляє по троє). Ну, так і стійте! А тут чого чотири? Стань сюди! А-а! І Софійка тут? (З одної купки трохи вперед виступає Ганна, а за нею стоїть Софійка, гарненька, молоденька, але дуже худя і бліда дівчина).

Килина (дивлячись в вікно). Ага, вже прийшов урядник! (Почина викладати з лантухів хліб на прилавок і важити).

Ганна. Тут, господин урядник, тут прийшли оце позичити у Остапченків, дай Боже їм здоровля.

Урядник. Ага, «позичити». Не хотіла служити у мене, тепер «позичити», дура.

наступних художніх пошуків. Тож у читача й дослідника попереду інтрига, розв'язка якої — після читання.

*Сергій Михида,
кандидат філологічних наук, професор кафедри української літератури
Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка*

Ганна (покірливо, просяче). Вона, господин урядник, дурна тоді була... Таки дура... Вона вже кається тепер. Дурна була, простіть уже пожалуста.

Урядник. Ага, «кається». (До Софійки). Каєшся?

Софійка (тихо). Каюся.

Урядник. Хм... Може б, тепер уже і пішла б до мене?

Ганна (щоб не чули другі). Вона вже піде тепер, вона піде. Ви тільки скажіть, так вона зараз же піде.

Урядник (до Софійки). Підеш? (Одходить вбік).

Софійка. Піду.

Урядник. І вже не будеш фиркати? Ха-ха-ха... Не будеш гвалтувати? Га?... Ха-ха-ха.

Софійка. Ні, я вже робитиму, що скажете.

Ганна. Вона робитиме, робитиме, вона дурна тоді була.. Вона тепер порозумнішала.

Урядник. Ну, ти і сама тоді теж. Ха-ха.

Ганна. Хе, хе, хе... Порозумнішала, порозумнішала.

Урядник. Ну, гляди! (Б'є Софійку ласкаво по щоці). Тільки худа вона тепер, аж руці боляче. Одкормити треба наперед... Ха, ха, ха... (Чхає).

Ганна. Хе, хе, хе... Худа, пане, худа. Де ж би вона поправилася... Ось уже більше місяця, як вийшла остання картоплина. Може б, ви дали щось уперед? Нужда така... А вона хутко поправиться. Вона у мене така, що як попоїсть, то зараз же й поправляється. А як хочете, то вона зараз же і піде до Вас.

Урядник. Хм... зараз... Ні! Ось (витага гаманця і вийма карбованця) нате вам рубля, купіть там хліба, картоплі та хай підкормиться... Тільки купуйте десь у другого, бо Остапченчиха здере з вас...

Ганна. Ох, здере, бодай з неї печінки вже видрало. Учора...

Урядник (строго). Ну, ти так не кажи, бо вона благодетельниця тобі.

Ганна. А вже ж, а вже ж... Простіть дурній бабі.. Спасибі, дала вчора трохи хлібця.. А Софійка як підкормитьця, так і прийде...

Урядник. Ну, нате (Дає рубля, обидві жаденно простягають руки, і Ганна хутко ховає). А як прийде, то і як буде молодця, то дам уже більше... Хай приходять у четвер, бо у мене будуть гості (гикає). Тю! Щоб тебе!

Ганна. Гикається...

Урядник. Це бісова ковбаса з капустою, як з'їм, так і гикаю. Чортього зна, що вже й їсти! Ну, гляди ж... Хе, хе... (Б'є знов по щоці і їде до крамниці. До селян). Ну, хто хоче позичати, іди за мною. (Усі рушають). Та куди ж усі, по одному, мордопляси! (Гикає і плюється, входячи з старенькою бабусею в крамницю). Мир вам! Ха, ха, ха! (Подає руку Корнію. Той з повагою незграбно трясє його руку). А, ви вже приготувались. Ну, бабко, тобі чого? (Чхає і сіда на лаву).

Бабуся. Позичити, рідні, позичити.

Килина. Кому же це, вам, чи кому?

Бабуся. Мені, серце, мені і синові, помира... Хоч перед смертю дати хлібця святого... Помира...

Килина. А хто ж одроблятиме, як він помре?

Урядник. Резонтно! Ха, ха, ха (*гикає*).

Бабуся (*не розуміючи*). Хто?.. А я!

Килина. Е-е, яка вже з вас там робота, та й вас ненадовго... Ні, я не позичу. Ідїть з богом...

Бабуся. Не позичите? Хай помира? А може ж, він одужає?..

Килина. Ну, як одужає, то нех сам прийде. Не позичу. Ідїть, бабусю.

Бабуся. Хай, значить, помира?! Не позичите?

Урядник. Ну, бабука, сказано аля марш, так нема чого, другі чекають.. З Богом, з Богом. (*Потиху випиха. Бабуся мовчки їде за кїн*). Це старе, як мале, самого простого не помімає... (*Входить Кїндрат. Нервово скида шапку і мене її в руках, очі бігають*).

Килина. А ти що скажеш, Кїндрате?

Кїндрат (*робить ступїнь уперед*). Я хочу прохати грошей у вас. Треба ховати вже стару... свою, хе, хе, хе...

Килина. Як, Меланка померла?

Кїндрат. А що ж?.. Чого б їй і не вмєрти... Тепєр се найлегче... Карбованця два вже не откажїть...

Килина. Два карбованцї?.. Корнїю!

Корнїй (*одриваєтьєся од рахівницї*). Ну?

Килина. «Ну»! Покинь, Бога ради, свої щоти та давай грошей. Он чоловіковї треба помогти. Та замїсть того, щоб там копатись, рїзав би хлїб, щоб не гаяти себе і людеї...

Корнїй (*їдучи до хлїбів*). Нема ж грошей, я ж тобї...

Килина (*пильно дивлячись на нього*). Нема?

Корнїй (*не дивлячись на неї*). Нема.

Килина (*криво усміхаючись до урядника*). От як бачите (*одводячи того вбїк*)... Може б, ви позичили менї рублїв з 20, Макар Іванич?

Урядник. Ха, ха, ха! А я ж де візьму? Тепєр голод...

Килина. Ну, що там! У вас є й буде, хоч би всі подохли... Поздихали...

Урядник. Ха, ха, ха... Нема, їй же нема.

Килина. Ну, ну, ну! Е, е...

Урядник (*тихо*). А в гостї до мене прийдете?

Корнїй пильно дивитьєся на них і слухає.

Килина. Взнов за своє?

Урядник. А ви що ж хочете, чужими плечима воду носить? Ха, ха, ха! Прийдете, дам.

Килина. А ви знов будете чїплятись?

Урядник. А то вже, ха, ха, ха... Яко подобаєт... Не криюсь...

Килина (*холодно*). Ні. (*Повертаєтьєся і їде до Кїндрата*). Нема, Кїндрате. Рада б душею, нема у самих... Хлїба, може...

Кіндрат. Хліба?.. А він мені навіщо.. Хіба з старою їсти?.. Так нема?

Килина. Нема, чоловіче добрий. Та для чого вам аж два?..

Кіндрат. Не беруть батюшка менше. Ще й це, кажуть, дякуй Богові, що тепер мре сила люду, та заробіток є, а то менче як три і не кажи.. Урожай тепер на це!.. Так і нема?

Килина. Нема. *(Кіндрат виходить мовчки до урядника).* Хоч би десять позичили.

Урядник. На таких тільки процентах... *(Лузає насіння і хитро сміється).*

Входить Карпо, маленький обшарпаний чоловічок. Ввійшовши, підходить хутко до урядника і хапа його за руку, цілує.

Урядник. Тю!.. Ха-ха-ха!.. На, на цілуй, цілуй... *(Тикає руку. Карпо уклоняється ще раз і до Килини).*

Карпо. Хлібця.. Три хунтики...

Килина *(до Корнія).* Зваж!

Корній *(покидаючи різати).* Три хунти?

Карпо. Три, три... Спасибі вам! І пшонця, і картопельки, хай Вас Господь наградить...

Килина. Скільки вам?

Карпо. Пшонця два хунтики і десяточок картопельки.

Урядник. Та чого так мало? Разом бери, дешевше буде. А то й плюнути нема на що! Ха-ха-ха!

Карпо. Так, так, спасибі вам. Так.

Урядник. Ну, як так, то й бери більше... Що ж тут? Хліба на раз тільки й буде...

Карпо. Нема за що, нема!.. Це візьму та й піду. Може, хватить...

Урядник. Куди підеш?

Карпо. По милостиньку, Христа ради... Просити, дай Вам Боже, здоров'я... Нема за що більше брати...

Килина *(лічучи).* За це все дасте розписку на... на... 1 руб 50 копійок.

Карпо *(з жахом).* На 1 руб 50 копійок?! Ой, Миколо милостивий, за віщо ж то?

Килина. Як «за віщо»? Хліб 10 хунтів по 10 копійок маєте 1 руб, пшоно по 10 два хунти 20, то вже 1 руб 20 копійок, та картопля десяток 30 копійок, то усього 1 руб 50 копійок.

Карпо. Ой Боже ж мій! Помилуйте. Де ж я вам візьму таку силу?

Урядник. Не бійсь, одробиш. Бери, поки дають. Пацок удвоє візьме...

Карпо. Благодітелі, скиньте хоч 40 копійок. Я ж убогий!.. *(Кидається до Килини і хвата руки цілувати, та ухиляється).*

Килина. Та що ви, що ви...

Карпо. Хай буде руб... Господом святим прошю...

Килина. Ай, їй-Богу, які ви! Не можна ж так... Я ж сама платю по 20 копійок за хліб.

Корній (*несміло*). Та скинь справді...

Килина. А ти мовчи! Твоє діло різать і все... Не можна!.. Не цілуйте мені рук, а краще підпишіть розписку. Господин урядник напишуть...

Урядник. Ето можна! (*Іде до прилавка*).

Ява 4

З-за кону іде Хведір, суворий і поважний. Всі дають йому дорогу.

Входить у крамницю і мовчки дивиться на сцену.

Карпо (*підбігаючи, хвата урядника і цілує*). Змилуйтесь, пожалійте, уступіться...

Урядник. Ха, ха, ха... Їй-Богу, скоро попом буду... (*Комічно-важно*). Цілуй, цілуй... Ха, ха, ха.

Карпо. Скиньте 40 к, хай вас наградить Цариця Небесна... Благодітелі...

Урядник. Ну, годі вже, годі... І попам так довго не цілують. Пусти, мені ж треба тобі розписку написати (*Бере папір і пише*).

Карпо (*до Килини*. *Хоче зловити руку*). Змилосоердьтесть... зкиньте... Я ж два дні не їв... Я ж не маю нічого...

Килина. Та хіба я у вас зараз беру... Одробите літом. Драстуйте, Хведір!.. А що скажете?

Карпо. Господи!.. Хіба ж таки...

Хведір (*до Карпа*). Годі вже!.. Забирайте хліб та йдіть.

Карпо. Як же його брати, як він...

Хведір (*суворо і похмуро*). Я підпишу розписку на себе.

Карпо. На себе?! Мою розписку?

Хведір (*до Килини*). Дайте йому, хай іде... (*Килина бере з прилавка хліб, пшоно і картоплю і висипає все в полу, яку той розтеряно наставляє*).

Карпо. Значить, я не винен?

Хведір. Ні.

Карпо. Благодітель (*хоче поцілувати руку*. *Хведір з серцем вирива*).

Хведір. Годі! Ідіть... (*Карпо ухиляється, поспішно виходить*).

Урядник. Так це ви підписуєте вже?

Хведір. Я. (*Іде і хоче писати*).

Урядник. Чекайте, треба ж переписати. Хе!.. Підвезло Карпові... Знаєте, Хведір, вас зразу можна пізнати, що ви штундар!.. Собствено, я должен би вас преслідувать, знаєте тільки... нехай уже... (*Бурмоче пишучи*). Федор... Пасюк... об'язуюсь...

Килина. Може б ви краще зараз заплатили?..

Урядник. А справді, у вас грошви дочорта!

Хведір. Можу й зараз.

Урядник. О! То розписку хай і так (*Рве, встає і б'є по плечі Хведора*). Молодця, Хведір, їй-Богу молодця, хоч і штунда!.. (*Хведір ухиляється*). А ви таки справді штунда, чи то люди так тільки? Га? А ви таки справді

ніколи не хреститесь? Ха, ха, ха! А ну, перехрестіться!

Хведір. А ви хреститесь?

Урядник. Я?... Я — не штунда, я — християнин...

Хведір. Ну, то хто його ще зна!

Урядник. «Хто його ще зна!» Ха-ха-ха! Ах, ви ж! (Б'є знов по плечі і злегка обнімає, той ухилиється).

Хведір (до Килини). Я, Килино, до вас... (Змовкає).

Килина (по паузі). Діло яке?

Хведір (задумливо, суворо). Діло... Велике діло.

Урядник. Рублів на сто?

Хведір. Тисячами не вбереш...

Урядник. Ого!.. Килино, роззуйте очі і роззявте вуха! Ха-ха-ха!

Хведір. Правда ваша. Треба роззути очі... Всім треба роззути... І вам, і нам.

Килина. А яке ж діло? Люди дожидають...

Хведір. Це діло до тих людей і є. Не беріть з них росписок! (Твердо дивиться на Килину).

Килина. Як? (Не розуміє).

Хведір. Не губіть душ... Не попирайте їх ногами... Не людям треба вклонятися, а Богові..

Килина. Та про які ви розписки говорите?

Хведір. Про ті, що берете у них, що в'яжете душі...

Килина (до урядника). Я їй-Богу, не знаю, що йому хочеться.

Урядник. Ха-ха-ха!

-25-

Килина!..
Кир. Я побіюсь все одно!.. Я
не штурд!
Кир. Кирато!.. (Знов несе іно
нагортає до гонимця (рука). Прощай
уфр. Страхівку Кирато... (до Кил.)
Твоя гонимця. Умогни, щоб суродил
ку. Кованні дає. А в записи. По
самому. Прощай!.. Прощай. до розрив.
Кир. (до Кил.)
Кир. А зовсім?
Кир. Прощай (знімає). Страхівку.
Кил. (сидить за столом)
Кир. Прощай. Кирато!.. На віки.
Св. Не табується. Не май сурод. Св.
Св. Завжди на віки? Не бачте паче
св. Св. Це збудеться. Ну, скаже!
Кир. Кир. посліши до Кир. А да
за гонимця і цілує, з разів відгук
і послішати. Кир. відповідат зми
те.)
Св. Ну, доволно. Тресе паче в роз
мв відгук... Урядник!.. (Задра
пає і йде з кімн.)
Ур. (рознімає Кир. і Кир.) Ну, гаді,
гаді в тваріві намагаєть це..
(до Кир. Кирато!) Треба було робити
каждо, не парачити! (голоско) Ну,
гаді, ірбон!
Кир. Кирато!.. Св.!! (до Кил.)
по гонимця. Кир. обурюється,
забачає що Св. ур. відмов. ще
раз цілує Кир. і йде. (до Кил.)
Кир. Кир. знов риде. Кил. мол.
Св. Св. зовсім відгук. Св. К.
завсе тихо спадє.

Кіркєв
 м.д.в.
 19²⁴/_{III} 03

Хведір (*ще суворіше*). Очі сліпі, не бачите... Ви берете з них розписки і в'яжете їх, купуйте їх собі. Думаєте, цим найти спасіння... У чорта шукаєте... пустили чорта у душу.. До себе пустили і другим пускаєте... Пустили, а він і коверзує там... Сказано: «і настане в послідні дні глад і мор». І настає.

Урядник. Так по вашому того неврожай, що пустили чорта у душу?

Хведір. Кара Божа... Попугали одні других..., покували... Не можна душою володіти, душа... Божа... Ховати, берегти її треба... Коли всі душі будуть вільні, тоді всі божі будуть, тоді й царство боже буде... Нема царства на небі, на землі буде... Сказано «царство боже», сказано проти того, що коли у Бога більше людей буде, ніж у чорта, тоді буде й «царство Боже».

Урядник. Це, як приміром, Китай або Англія: чия візьме, того й царство? Ха-ха-ха! Йй-Богу, любопитно! Ну-ну!

Килина. Та ви, Хведоре, скажіть, чого вам треба, я не можу ждати.

Хведір. Я хочу, щоб ви не брали розписок з мужиків... Так давайте... Розписка душу кує.

Килина. Так давать?.. Та що ви, дитина мала, чи що?.. Хм... І вигидає ж чоловік!.. Ет!.. (*Махає сердито рукою і хоче йти до дверей*).

Хведір. Не хочете?

Килина. *Якби я хотіла, тоді б я була така ж дурна, як і ви... Нема мені з вами часу балакати...*

Хведір. Як знаєте... Я своє сказав... Не ропщіть же, як не підуть до вас, а підуть до мене.

Килина. До вас?.. Ви будете продавать хліб?

Хведір. Я буду давать.. Вернуть, спасибі, не вернуть, душу спасу... Ви куєте їм душі, я розкую їх...

Килина (*стурбовано до урядника*). Макар Іванович. Чуєте?

Урядник (*усміхається*). Чую.

Килина (*до Хведора*). І моїх людей будете одбивати?

Хведір (*строго*). Нема ваших людей... Вони свої і одбивати не буду... Підуть зо мною, буде так, за вами... теж нехай так.

Килина. Задурно даватимете?

Хведір. Хто хоче душу спасти, грошей не сходе.

Килина (*хутко підходить до урядника, одводить вбік*). Макар Іванович! Бога ради не пустіть цього дурня роздавати хліб... Він же погубить мене... Я на послідні копійки накупила цього хліба... Що ж це буде, ніхто ж тоді не купить у мене... Ми ж усі старцями будемо... Макар Іванович! Скрутіть цього божевільного!

Урядник. Ха, ха, ха, він душі спасає, не можна не пускати!..

Килина. Ну, я вас прошу, пожалуста.

Урядник. А приходіть у гості... Ось чоловік ваш все одно, я чув, їде в город.. От і приходіть..

Килина. Не можу ж я... Узнають, що тоді. Узнає син, я ж нещасна... навіки... Я ж одним сином і живу... Я ж пропала.

Урядник. Пхі! Нікому і в голову не прийде...

Килина. Ну, пожалуста, Макар Іванович.

Урядник. А прийдете?.. Ха, ха, ха!

Килина (*вмить зі злістю до Хведора*). Вон! Вон з моєї лавки! І не попадайся біля хати... Не смій! Бо я тобі й очі повидираю, як тільки задумаєш одбивати людей. Вон!!

Урядник. Шш...

Корній. Килино! Що ти!

Килина. Вон!

Хведір (*суворо і спокійно*). Прощавайте. (Повертається і не хапаючись виходить. У двері заглядають з вулиці люди).

Килина (*нервово і злісно*). Я й сама можу розправитись! Грабувати нас?.. Ні. Хто там хоче позичати, ідіть!

Входять Максим і Данило, парубки. Максим здоровий, чорнявий і сердитий, Данило білявий, худий і слабий. Максим піддержує Данила. Уклоняється.

Килина. Вам чого, грошей, хліба, пшона?

Максим. Хліба.

Килина. Скільки?.. Корнію!! (*Корній біжить до [нрзб]*).

Максим (*до Данила*). Скільки тобі? Три?

Данило. Та все одно...

Максим. Йому три, а мені два. І пшона...

Килина. Скільки?

Максим (*до Данила*). Скільки тобі?

Данило. Та мені все одно.

Килина (*роздратовано*). То скільки ж, кажи, все одно йому... Мені не все одно...

Данило (*слабо усміхається*). Та хоч і нічого...

Килина. Так якого ж чорта прийшов, не лізь, як нічого...

Урядник. Чого ж ти справді прийшов?

Максим. Він для сестер... Хорі лежать.

Данило. А я все одно помру...

Максим (*сердито*). Ну, говори там!

Данило. Йй-Богу, помру. Не можу...

Максим. Що, може, хіба знов живі, [нерозбірливо]*?

Данило. Ні, так... Болить усе... Захляв, мабуть, дуже... То так як торкнешся до черева (*показує рукою*), так наче ножем, мабуть, кишки позсичались та порвались... Помру...

Килина. Ну, а все-таки, скільки ж тобі?

Максим. Дайте йому три хліба, пшона хунтів з десять, а мені 2 хліба і теж хунтів 10 пшона.

Килина. Корнію, зваж пшоно! (*Корній важить*).

Килина. Макар Іванович, напишіть, пожалуста, розписку.

Урядник. На скільки?

Килина. Одну на... три хліба... 10 хунтів по 10 копійок — руб, три рублі...

Ява 5

З-за кону їде Кирик з якимсь клунком на спині і з чорним півнем під пахвою. Забачивши людей, стає і щось розпитує. На лиці здивування і співчуття.

Максим. По 10 копійок хунт? Та що ви, Бога побійтесь!

Килина. А піди до Пацюка. Він не по 12 бере?

Максим. Так це ж здирство! Це ж...

Килина. Ну, як здирство, то не бери, хто тебе пхав іти. Іди до Пацюка!..

Максим. Уважте хоч по 3 копійки з хунта!

Килина. Не можна!

Максим. Не можна! Щоб ви так дихали, прокляті! Ходім, Данило!..

Килина. Макар Іванович! Що ж ви слухаєте?! Він лається... Що ж це таке... Усяке хамло буде приходиться лягати, а начальство слухає?! Корнію!..

Урядник. Та, Максиме, не лайся. Ба, знаєш, брате, ха, ха, ха... *(Показує, як діти батіжком хльоскають).*

Килина. Так, так... Смійтесь... Це йому і за ухом не свербить...

Входить Кирик.

Кирик. Що таке? Чого це тут крик такий?

Килина. А ось прийшов оцей мазепа позичати і лається... Ти їм благодітельствуєш...

Максим. Подавивсь ти цим благодітельством!

Килина. О! О! Чуєш! А урядник сидить і слухає...

Кирик. Мамо!.. Навіщо ж ви це? *(Показує на хліби).*

Килина. «Навіщо, навіщо»! А що ж ти хочеш, щоб ми завтра старцями були, щоб поздыхали з голоду? Га? Дякуй своєму татові, що довів нас до старців. Спасаясь! «Навіщо»! На те, щоб не поздыхали з голоду, бо опишуть не сьогодні, завтра і голі, як соколи... А все твій батенько любий!

Корній *(несміло).* Килино!

Килина. Що?.. Брешу, може?!

Кирик. Та навіщо ж так? *(Показує на хліби).* Люди ж нас зненавидять!..

Килина. А як же по-твоєму? Га?

Кирик. Можна й по-другому... Ось... підождіть... Сійте... Я вам усе розкажу. *(Ставить хутко клунок на землю і бере в руки півня).* Не треба буде нічого... Ось... Ви, мамо, казали, що книжки хліба не дадуть... А ось... Дивіться! *(Показує півня зо всіх боків).*

Килина. Ну, півень. Де ти його взяв?

Кирик. Купив... Чорний, зовсім чорний, нігде ні одної білої пір'їнки! О!

Килина. Ну, та що ж?

Кирик. А то, що цей півень — наше щастя. А може й усього села, або хоч половини!

Усі підходять ближче.

Килина. Що? Що ж то за півень такий?

Кирик. Волшебний!

Урядник. Який?

Кирик. Волшебний!! Такий, що за нього можна взяти тисячу або й більше рублів. О!..

Корній (підходить). Ну? Справивсь? Добре?

Кирик. Добре, добре... Ось я зараз!.. Тільки півня кудись треба покласти...

Урядник. Ану дай, я подивлюсь на цього ха, ха, волшебного півня. *(Простяга руку).*

Кирик (з жахом хова півня). О, ні, не можна, Боже борони!.. Не можна торкатись, пропаде все!

Урядник. От тобі й маєш! Ха-ха-ха!

Кирик. Не можна: все волшебство пропаде, як хтось доторкнеться чужий.

Килина. Та що ж то за волшебство. Яке ж щастя в цьому півні треба волшебствувать?

Кирик. А так... Це можна розказувать, бо се і в тій книжці і сказано. Тільки потім треба мовчать.

Урядник. Коли ж потім?

Кирик. Та тоді, як уже поволшебствуєш.

Кирик. Ну, то так... Треба вибирать, щоб ніч була темна... Дуже темна. Треба забрати цього півня і саме в північ іти з ним... О!..

Урядник. Куди? На вечорниці? Ха-ха-ха! *(Задоволено обдивляється на всіх).*

Кирик. Ні. Насеред своїх воріт... Треба сісти і покласти круг себе сім кісточок з чорної кішки... А кішку ту треба вперед зварити, обдерти та обережно повиймати кісточки...

Урядник. Ха-ха-ха!..

Кирик (серйозно). Не смійтесь, бо це правда. Ну, потім сидіти... Сидіти і ні на ступінь не сходити, хто б там не йшов, або їхав... Усе одно!

Килина. А як переїдуть?

Кирик. Не переїдуть, бо «він» уже тоді нікого не пустить. Треба чекаати його самого.

Максим. Кого «його»?

Кирик (серйозно). Ну, кого «його»... Звістно, кого...

Урядник (сміючись). Чорта! Кого ж... Ха-ха-ха! Ну, ето любопитно!.. Ну, ну!

Килина (*серйозно і строго*). Слухай, Кирику, покинь!.. Покинь, тобі кажу... Бог покарає за таке діло... Викинь цього півня, хай він пропаде... Покинь, сину! Краще піди до церкви, постав свічку, та прикладись до цілителя Пантелिमона, він тебе ісцілить од цього... А це гріх! Дай цього півня, я його в піч укину! (*Хоче взяти, Кирик хутко одхилияє*).

Максим (*серйозно*). Та-ак...

Урядник сміється. Корній чита документи.

Кирик. Е, мамо! Тут гріха великого нема...

Килина. Та ти ж чортові душу продаси. Хіба ж він тобі задурно дасть того карбованця?

Кирик (*торжествуючи*). Еге! А то-то ж бо й є, що задурно! Мусить дати, бо се таке волшебство, що він його боїться... Аби я той, не злякався... Хоч би там що, не треба тільки лякатись... Говорять, що він усякими підходами підходить... Найбільше їде паном, четвериком таким торгується, бісова тінь!.. «Скільки хочеш за півня?» «Руб». «На тисячу!» «Не хочу». «На п'ять». «Не хочу». О! Йй-Богу!

Урядник. Та ну?

Кирик. Йй-Богу! Будуть мілліони давать, не бери!.. Руб, та й годі! Усяко буде скушать... Не руш з місця тільки... І от як уже треті півні проспівають, підбіжить чорна кішка, вхопить півня, кине карбованця і все зчезне... Тоді бери того карбованця і купуй усе, що хочеш, тільки щоб здача була...

Данило. А багато так забагатіло?

Усі озираються. Навіть Корній на мент підводить голову, обдивляється на всіх і знов втикається в документи.

Урядник. Ха-ха-ха!.. А ось Кирик перший!

Кирик (*палко*). А ви знаєте?.. А всі ті, що мають гроші, де взяли?.. Усі пани де взяли? Заробили?.. Ви бачили, щоб вони робили коли? Бачили?

Урядник. Вони зроду багаті... Їм родителі залишили... Начальство нагороджає...

Кирик. Е... Знаєте!.. А от у Семимогилках панок. За три роки нажився... А де він узяв? Був от не краще нас. А тепер... А вже ж «той» дав... Тільки він цього нікому не скаже, бо як скаже, так зразу й не стане... От того ніхто й не чув, щоб багатіли так... Е-е, говоріть мені!

Урядник (*зітхає*). Нет, мілий! Треба трудиться... Треба... нада... деньгі... зароблять... Чесно!

Кирик. Е-е! Ми от робимо, а хіба ми маємо? А хіба наші мужики не роблять?.. А чого вони от тепер голодають? Га?.. Ну, чого? Чого?..

Урядник. «Чого!» Неврожай!

Кирик. А чого для панів нема неврожаю?..

Урядник. Та їм чорт дає? Ха-ха-ха!

Кирик. Е... я не знаю... Тільки вони мають усякі книжки, вони все знають... А мужики нічого не знають... (*Урядник хоче щось сказати. Кирик*

палко). Підождіть. А хіба б я знав коли про це, якби я не купив собі цю книжку? Знав?

Урядник. Яку книжку?

Кирик. Цю, що той... що пише...

Килина. Та! Купив якусь книжку і наче сказився хлопець. Ви його слухайте, він вам ще й не такого наговорить... Він усе думає, як би то щось таке вигадати, щоб ніхто на все село не голодав... Каже, що як тепер ходять вагони без коней, і без пара, то чому не можна щось таке вигадати, щоб і люди могли без хліба наїдатись... Здурів!

Урядник регочеться.

Кирик (палко). А що ж! Видумують же!.. От у цій книжці... Про все є. Як і молодим завше бути, як білим, як з води робити горілку, а з каменя хліб. Усе, усе! А чого пани такі білі завше?.. Он у городі, як намальовані всякі... І я буду такий! І всі будем такі.

Урядник. Що ж то за книжка? А ну дай, я подивлюсь...

Кирик. Хороша книжка!? (*Іде до хатинки і вертається з товстою книжкою*).

Килина. Чортяча книжка! Прямо здурів... А тут ще, знаєте, оці мужики ходять... Усяке плаче, стогне, мре... Він на це надивиться, та аж боліє... Та все щось собі думає... Та й надумався. Ще вхопить чортяка!

Урядник. Нну!.. Ми «його» того самого за хвіст та в холодну.. Ха-ха-ха!

Ніхто й не усміхається.

Кирик. О!..

Урядник (бере і читає). «Черная і белая магія і її средства бить счастливым». Хм... (*Перегортає і читає, всі пильно напружено слухають*). «Как сохранить себя от старости»... Он як!... «Правіло для бедних сделаться богатим»...

Кирик. Оце! Оце моє!.. Якраз попали...

Урядник. Ага!.. Тут найбільше заялозене... «Возьми чорного петуха без білих пер'ев, вийди на свої ворота і сядь, обложивши себя хрящевими костями чорной же кошки... Ночь должна бить тьомная і глухая...» Хм...

Килина. Ну, що? Як ви скажете?.. Чи вона може що, ця книжка? Га?..

Урядник (не сміючись уже, читає про себе і роздивляється). Хм... Любопитно! Де ж ти взяв її?

Кирик. Купив... У діда одного.

Килина. Може сам... «той» і підсунув йому.

Кирик. Ну да, підсуне — він саме й боїться її...

Урядник (довго вертить у руках, нарешті сміється робленим сміхом). Єрунда! Ніякого чорта нема. Хм... Якби можна, дак це б усякий схотів... Басні!

Килина (з надією). Басні, кажете?

Урядник. Баб'ячі вигадки... Це все одно, що кажуть, ніби відьми корів доять. А я перед Різдвом піймав одну... Крала бісова баба у сусід молоко з-під корови прямо!

Кирина (*здивовано*). То по-вашому, немає відьм?

Урядник. А нема!

Кирик. Ну, тоді що ж...

Кирина (*до урядника*). Е, ні, цього не говоріть, про це й я скажу, що є.. Я сама на власні очі бачила, як одна переверталась у свиню...

Максим. А хіба ж ви не знаєте, що цього літа дівчата знайшли у Маринки Соломенкової хвіст ззаді? Купались та й її жартами втягли, бо вона ніколи не хотіла купатись. А він такий сіренький, короткий. Аж страшно казати якось... І гидко так!

Урядник (*збитий трохи*). Басні!..

Кирик. Ну, підождіть, ви скажете, що й чорта нема? Так?

Урядник. А нема!

Кирик (*хитро і поспішно до всіх*). Стійте, стійте! Ну, а той... а Бог є?

Урядник. Нну!

Кирик. Є?

Урядник. А вже ж є!

Кирик. Ну, то тоді й чорт є! Бо самого Христа спокушав він у пустині! О!..

Урядник. Ну, так то ж... А чортьогозна, може й є! [нрзб]

Ява 6

З-за кону виходять Хведір і Улас, п'яний парубок з двома лантухами хлібів на спині. Зупиняються біля селян і Хведір щось починає говорити. Спершу тихо говорять, а на кінці розмови урядника і Кирика піднімається вже крик, бо Хведір почина роздавати хліб.

Улас. Стоп! Тпрр... Куди, всім поровну!.. Так, дядьку Хведоре? Бо не рівно на душу піде.. Погубите душу...

Чути: «Спаситель наш, Господи, спасибі, хай тебе Бог наградить» і т.п.

Кирина (*злякано прислухається і біжить до вікна, забачивши, повертається і до всіх*). Роздає!.. Хведір!! Макаре Івановичу, що ж це? Чу, що ж це? Що ж ви дивитесь? По закону ж не дозволяється роздавати без начальства... Ви ж самі казали!.. Спиніть його... Ми ж погинемо.

Максим. Ага!.. Так тобі й треба. Ага! (*Тягне за собою Данила і вискакує*).

Кирик. Нічого, мамо, нічого... Не бійтесь, от накажи мене Господь, усе буде добре!.. Я добуду рубля, тоді й ми будем роздавати... от тільки підождіть...

Кирина. Іди ти к чортовій матері з своїм рублем... Макаре Івановичу!

Урядник, встаючи, ліниво підходить до вікна і дивиться, посміхаючись.

Килина (*вискакуючи на вулицю*). А ти таки прийшов?! Вон з-під моєї хати! Вон, дурню, бо я тобі... (*Підбіга до Хведора*).

Хведір (*спокійно, суворо*). Жінко! Не зна, що робиш. Не твоє роздаю, своє. Ти погубити їх хотіла, я спасти хочу. (*До селян*). Присягаєшся душу берегти?

Селяне (*разом*). Присягаюсь, присягаюсь... Я присягаюсь, я, я! (*Хватають хліб з рук Уласа, який п'яно радісно [нрзб] сміється*).

Килина. Господи! Що ж це він з нами робить?.. Люде добрі, я ж хліба напекла, де ж я подіну його?! (*Біжить знов до крамниці*). Макаре Івановичу!

Урядник. Я ж не можу!.. Усяк має право роздавати хліб... Я ж вам казав...

Килина. Ну, знаєте що... Ні, ні... Кирику, Корнію, що ж ви вилупили очі? Чом же ви не вступаєтеся? Ми ж через того скаженого штундаря погибнемо!

Корній (*хмуро*). А що ж ми йому зробимо?

Кирик. Так він же, мамо, не продає, а роздає... Люди ж уб'ють нас, як ми будемо боронити йому...

Килина. Макаре Івановичу!.. (*Хутко підбіга до нього і одводить убік*). Я прийду...

Урядник. Не обманюєте?

Килина. Прийду, говорю!! (*Злісним шепотом*).

Урядник. Ну, добре! Хм... (*Важно, серйозно і рішуче іде на вулицю*). Ей, Хведір! Ти то хто?.. Ти какое імєеш польное право тут роздавать хліб голодающим? Это што такое! Розрішення од начальства маєш? А ви чого скопились тут? Я кому говорил, што скопом заперщається ходить по многочисленным містам? Розойдись, сичас мені!

Улас. А начальством... дозволяється з голоду мерти, чи ні, ваше благородіє? (*Хитро сміється*).

Урядник. А це-е що за мордоворот? Ти как смеєш начальству з такими словами?! Га?!

Улас (*витягується по-солдатськи і бере під козирик, хитаючись і сміючись*). Смиррно! Ать, два!

Урядник. Що-о? Ах, ти ж моррда! (*Хутко підходить до Уласа. Той опускає руку і боязко насуплюється. Урядник зупиняється*). Ти що ж це, п'яна харя, тут задаєшся?

Улас. Я не задаюся... Нема чого задаватись... Я з дядьком Хведором тут... душі спасаю... Їх покували...

Урядник. Ну, я з тобою ще поговорю. А ти (*до Хведора*) зараз же забирайся з своїм хлібом. Візьмеш у волості розрішення і будеш тоді роздавати.. А ви всі марш додому! (*Селяне мнуться*). Нну?! Батога хочете?! Марш!

Хведір (*суворо і спокійно*). Не ходіть! Не мають права. Не попускайте душі чорту...

Урядник. Е, так ти ще базікаєш! (*Хвата за руку і тягне*). Ходім, голубе!

Улас. Ваше благородіє! (*Хвата за руку урядника*). Куди ж ви його? Стоп, не можна! Він — благодітель...

Урядник. А ти чого хочеш?.. Ти де напився, де взяв грошей?

Улас. Заробив!.. Ха, ха, ха! Украв! О! Не вірите? Украв! Беріть у тюрму!.. Кормитимете!.. Йй-Богу, вкрав...

Урядник (*випуска Хведора*). Ану, стій, стій... Так що ти кажеш? Ану, скажи ще?..

Улас. А ви думаєте, не скажу? Украв! Украв у Шмульки шубу та продав. О!.. А ось і горілка. (*Вийма пляшку і хитає нею*).

Урядник. Е, голубчику, стривай!..

Улас. Ха, ха, ха! У тюрму візьмете? Не візьмете, тепер із тюрми виганяють, кормити нема чим... Ходім, ходім!..

Урядник. Нічого, нічого, побачимо! Хведоре, за мною!

Хведір. Своєю волею не піду!..

Урядник. Так що ж ти, штундо чортова, думаєш, що я з тобою церемонитись буду?! За мною! У волості побалакаєш!

Хведір (*голосно і рішуче*). Перед всім миром говорю: не своєю волею йду... Іду на страданіє!.. Душі ж не дам на поруганіє...

Урядник. Ну, марш, марш!.. (*До Килини*). Я зараз прийду!

Хведір. Яко агнець на закланіє.

Урядник (*пхає в спину*). Ступай, ступай, баран дурний!

Завіса

ДІЯ II

Ніч. За правого боку хата Остапченків з двома дверима на вулицю, одні в крамницю, другі в хату. Біля дверей у крамницю тин розібраний для проходу в крамницю. А далі іде тин, посередині ворота розчинені.

З лівого боку кону повітка.

Ява 1

Якийсь час на кону тихо. Потім на вулиці з-за повітки з'являється постать урядника і тихо крадеться, бурмочучи:

Урядник. Не люблю я отак лазить... Ще десь собака візьметься.. Не люблю проклятих... Не будь чортових собак, ішов би, як люди ходять, а то от... Ступай, як по гарячому. Положим, я начальство... Порядок наблюдаю. Але... У Остапченків темно. А як обмане чортова баба?.. Ну, бережись тоді!.. Тоді я напущу на неї 20 Хведорів... І цього випущу з холодної... А ловка баба, йй-Богу!.. Не так ловка, як гостра... От через це мене прямо наче хтось тягне до неї. Хоча й боюсь її. Отже, йй-Богу, боюсь! Начальство, сила, а боюсь баби! І от любопитно: через це то й хочеться так, щоб вона мені покорилася.. Якби не боявся, так чорт мене й поніс би сюди... Ач!.. Хм... Любопитно, чи спить вона, чи жде?.. (*Підходить до вікна і злегка барабанить пальцями в шибку, прислухається*). Не чути

нічого... Спить бісова баба... *(Стукає дужче)*. Щось марудить, мабуть, збудив... *(Стукає знов стиха)*. Килино!.. Килино!.. Здається, йде... Сердита, мабуть, це погано... Хм... *(Двері тихо розчиняються і помалу бережно виходить Килина)*.

Килина *(сердитим шепотом)*. Чи ви з умом?! Сказались, мабуть... Кирик у лавці, а вони на весь двір у вікно стукають.

Урядник. Та я ж тихо.

Килина. Добре тихо... Думала, що й шибки повисакають... *(Суворо)*. Чого так пізно прийшли?... Я вже не можу тепер іти.

Урядник. Не можете?... Хм... Значить, ви мене обдурили? Що ж... Очень приятно!..

Килина. Треба раніш приходити.. Побачать... І Корній вернеться з городу.

Урядник. Та він же тільки сьогодні виїхав... Ну, ходім, ходім... Нема чого задаватися.

Килина *(суворо)*. Не піду.

Урядник. Не підете?

Килина. Ні.

Урядник. Хм... Ну що ж... Не треба. Не треба... Побачимо... Підете? *(Килина понуро мовчить)*. Га? Килино!.. Ходім краще, коли не хочете, щоб я став вашим ворогом. А це, знаєте, буде погано для вас... Ой, погано!

Килина *(рішуче)*. Ходім! *(Рушає)*.

Урядник. Ну, от! Давно б!.. *(Хоче обняти. Килина одпихає і раптом стає)*.

Килина. Ні, дайте зараз десять рублів, тоді піду.

Урядник. Десять рублів?

Килина. Десять рублів.

Урядник. Зараз?

Килина. Зараз.

Урядник. Нема ж зараз.

Килина. Ну, я не піду... *(Вертається)*.

Урядник. Тю! Та я дам... Прийдемо до мене і дам.

Килина. Ні, зараз.

Урядник. Та дурна! Говорю ж дам!.. Що ж я обманювать буду, чи що? Кумедна жєнщина! Ну, ходім, а то вже й так...

Килина *(твердо і понуро)*. Дасте зараз — піду, не дасте — прощайте...

Урядник. От ти ж яка неймовірна недовірчива. Говорю ж, не обдурю!

Килина. Ні.

Урядник. Ну й... Ну, нате, нате... *(Вийма гаманця і копається)*. Ніби я вже такий... Ну, нате 5, більше нема...

Килина. Десять.

Урядник. Та нема!

Килина. Ну, то прощайте.

Урядник. Тю!.. Натє, натє! Боїться! Обдурять... Вас і чорт би не обдурив. Наче справді з яким мошенником... Беріть, натє... У! (*Килина мовчки бере і стоїть. Урядник, обнімаючи*). Ну?.. Тепер уже ж можна?

Килина (*одпихаючи*). А ну!.. Син у хаті, а вони!.. Вспієте ще! Ходім!

Урядник. Ну, ну, ну, не буду, не буду!.. (*Іде за нею. В воротах знов обнімає. Килина вже не одпихає. Пригорнувшись, зникають*).

Якийсь час на кону нема нікого. Потім двері до лавки тихо одчиняються і виходить Кирик з півнем у руках. Стає біля самих дверей.

Ява 2

Кирик. Насилу мати заснули... Тихо. І добре і страшно... Якийсь ніби холод по спині. Чи то справді так холодно, чи так... чоґось... А в лавці лежав і все здавалось, що щось ходить у кутку чорне, лохмате таке... Ніколи не боявся спаті сам, а сьогодні аж кричати до матері хотілося. Це не дурно. Ноги ніби налиті чимсь... Хоч би так серце не стукало... Через цей стук навіть не чути нічого... А може, покинути? Нічого з цього не вийде. Де ж таки... А чи не... «він» це мене спокушає... Щоб тільки кинув... Ні, треба твердо стояти (*робить нерішуче кілька кроків, зупиняється*), їй-Богу, не можу... Нічого не чую і не бачу... А холодно так!.. Ні, ні треба йти. Я ж заприсягнув, що хоч би «йому» душу прийшлося віддати, все одно піду. Все одно ж! А так вже не можна далі... Коли нас опишуть, у тата нічого ж не буде... Старці... А мужики... (*Здрігається і ступає кілька кроків назад*). Щось... Ніби... (*Дивиться мовчки*). Нічого. Це мені так... Його ще нема. Я тільки так... Треба йти! (*Рішуче ступає два кроки, потім слабше і нарешті знов зупиняється*). А може, покинути?.. Це знов «він» спокушає... Так ні ж... Я ж повинен спасти всіх! Хай!.. (*Хутко йде і мало не падає біля воріт під тиню. Кладе перед себе півня і обкладає кісточками*). А сидячи наче не так страшно. [нрзб] Тільки не треба молитись... Холодно як! Скільки ждав і спав тут, ніколи перше не боявся. Лякає... Не піддавайсь!.. Руб, руб, руб, руб... А як хтось з-за тину ухопить за голову і понесе? (*Коситься на тин*). Не видержу... Не треба про це думать... Про щось друге.. Тоді усім усьому селі стане усього... Не буде голодно. І хати палити не треба... А мамі куплю косинку. Здачу тільки треба... Холодно!.. А може «його» й зовсім не буде?.. Ні, це ж не може бути... Не будуть же у книжках брехати!.. А може це «він» знов скуша?.. Ні, ні... Руб, руб, руб, руб, руб...

Ява 3

За коном чути якась бурмотіння, що все стає чутніше і чутніше...

Кирик (*здрігаючись*). Уже!.. Іде!.. Може, тікати? Страшно??. Іде... Руб, руб, руб...

Писар (невеличкий чоловічок, в штанях на випуск, у якомусь пальто і в картузі. П'яний). Ну-да... Я ж кажу, що тут... О! (Зупиняється біля воріт). І тут і... не тут... Мабуть, не тут...

Кирина (про себе). Голос писаря... У писаря перекинувся!.. П'яний ніби...

Писар. Ні! П'яному важко... Шукать хату важко. Важко, важко і... більше нічево! Пойдьош домой!.. Іди домой... Годі. Погуляє і по двору... (Хоче йти і вмить зупиняється).

Кирик (про себе). Підходить... А я ніби кам'яний... Що ж робити... Не знаю навіть уже, що робити... Руб, руб, руб...

Писар. Ти, каже, п'яниця... Ти, каже, п'еш, а люди голодають, а ти знаєш, чого я п'ю? Га? Свиня ти! Я п'ю, бо мені жалко! А ти... ирод! У тебе нікоторого сочувствія!.. Вони голодають, а я п'ю... Бо жалько! І не кажи!.. Своє п'ю, не твоє... Ти награвив, а я... І я награвив... Каюсь і... покоряюсь. Зато ж я вертаю в казну, а ти... дурак! А казна мужикам хліба дасть...

Кирик. А може, це справді писар?.. І голос і мова його!.. Навіть не так страшно... Холодно тільки.

Писар. І не боюсь, і не стижуся... А на тебе наплювать!.. Усі умрем... І ти, і я, і мужики. І Марійка моя вмере... Сердиться Марійка. Треба домой. Ко двору... Спать, спать, спать. Спать і спать!.. (Іде повз Кирика у двір).

Кирик. Ні, це таки писар!.. Може, це все брехня?.. Ні, ні, не може бути... Це «він» спокушає, хоче, щоб я заговорив... Ні за що!.. Руб, руб, руб!..

Писар (зупиняється). Хм... І тут, і не тут... Ні, не тут... Пайдьом, значить, назад. Назад, так назад... Можна й назад, що ж таке! І не боюсь, і не стижуся. (Іде знов повз Кирика на вулицю).

Кирик. Ні, це писар! Якби «він», так заговорив би до мене, або торкнувся.. І страшно було б... А я й не боюсь...

Писар (зупиняючись). А хіба я жонатий?! Я — парубок! Схочу, і не піду. От не піду та й годі.. Візьму й сяду... (Сіда). Ну, й не хочу йти! А що?.. Ти тверезий, а я п'яний. Ну, так що? Я ж на тебе не сердюся...

Кирик. Сів. Хоче піддурити... Підповзти хоче. (Перекладає півня. Півень скрикує).

Писар (зачувши підніма голову). Га?.. Марійко, ти тут?.. Марійко!.. Е-е-е, стервина дочка ховається... Ну, йди сюди, йди. Не бійсь, тато не будуть бить, тато твій п'яний... Тато дурний!.. Ну, йди веди мене додому... Іди, бо тато не може... Марійко!

Кирик (про себе). Ні, не піддурю!.. Не заговорю! Руб, руб, руб...

Писар (підводиться і встає). Е-е-е, дурко!.. Чого ж ти ховаєшся... Марійко! (Грізно). Ма-рій-ко! Виб'ю! Їй-Богу, виб'ю! Іди сюди! Іди до батька, суча дочко! Е-е-е! (Іде просто на Кирика).

Кирик. Він, він... Руб, руб... Ратуйте!.. (Водить півнем по землі, півень кричить).

Писар. Ага!.. Ось я ж тебе! *(Хвата Кирика).*

Кирик *(не своїм голосом).* Руб!! руб!!

Писар *(одскакуючи, падає).* Тю!.. Дурна! Йй-Богу, дурна!.. Я ж твій тато, дурко!..

Кирик *(голосно, важко дихаючи).* Руб, руб...

Писар. Що? Руб?.. Нема, йй-Богу нема.. Нема! *(Все так лежачи).* Ну, йди сюди, іди підведи мене... Підведи свого тата!..

Кирик. Руб, руб, руб...

Писар. Нема ж... Пропив... Усе пропив. Бо жалько! Жалько, Марійко, дуже жалько! І тобі жалько?.. Жалько, і тобі жалько... Нема!.. Підведи мене, доню! *(Хоче встать, але падає знов).*

Кирик *(про себе).* Ні... не піддуриш... Руб давай... Душу отдам, а руб... давай... Думаєш, злякав... Ну боюсь!.. Не візьмеш!..

Писар. Марійко! Доню!.. Підведи, я спати вже хочу... Ма-рій-ко! Чуєш?! Бити буду!.. А! Так-так, ти мене любиш. Ти не любиш тата... Ну, й не треба... Не хочеш і не треба... Я й тут буду спати... Марійко!..

Кирик. Стерегти хоче... Стережи! Не боюсь... Тепер уже нічого не боюсь... Хоч сто вас ідїть, не боюсь... Руб!.. Руб і більше нічого!..

Писар *(лягаючи зовсім).* Марійко!.. Ти вже мене не боїшся?! Іди сюди!

Кирик. Не боюся!.. Руб давай!..

Писар *(жалібно).* Марійко!.. Доню!.. Іди ж до тата... Ех, не хочеш... Ну, не хочеш, то й не треба... А я й тут спатиму. *(Змовкає).*

Кирик. Спи. Не піддуриш... Не злякаєш. Не такий ти справді страшний... Не такий... Дурно тільки трусився. А може... А може, це справді писар? Він завше десь під тинном спить. Невже?.. Ні, це він спокушає, ач. Ні, хоч би замерз тут, а досиджу до третїх півнів! Руб, руб!

Писар *(спїва).* «Пташки, канарейки жалібно поють...» *(Потиху змовкає і засипає).*

Кирик. Не піддуриш... Спи... спи, не повірю все одно... Холодно тільки... Якби ти був справді писар, не заснув би ти в такий холод... *(Возить ся з півнем).* Ні.

Ява 4

З-за кону тихо виступають Улас і Максим. Улас попереду.

Кирик *(про себе, злякано).* Знов... Ага!.. Руб, руб... У Максима перекинувся... І Улас, у товаришів... Не піддуриш! Спи, півнику!..

Максим *(зупиняючись).* Ні, знаєш що, я не піду-таки!

Улас. Знов за своє?

Максим. Не хочу!.. Застукають, піймають...

Улас. Хто піймає? Хто піймає? Всі помирають, а він «піймають». Боїть ся!

Максим. Та не боюсь, а в тюрмі не хочу сидіти... Не сидів і не хочу сидіти... Іди сам!

Улас. От дурний!.. Та хто тебе посадить тепер в тюрму? Тепер ще звідти виганяють, бо нема чим кормить... Та хай би мене садили... А хіба посадив мене урядник? Га? Я ж і признався, та й то не посадив... Ходім!

Максим. Не хочу! Ще як би у кого другого, а то в Кирика...

Кирик. У Кирика?!

Улас. Ну, та що?! Хіба не один чорт...

Максим. А ти ж товариш його?!

Улас. А він хіба не товариш мені? А хіба він мені дав хліба? Дав?

Максим. Так то ж не його хліб, а материн.

Улас. Ну, так ми ж і не у нього будемо, виходить, красти, а у матері!

Кирик. Красти?!.. У нас? Максим, Улас? Еге-ге!

Максим. Та... у матері...

Улас. Авжеж!.. А її треба! Вона дере з нас, подерем і ми!

Максим. А все-таки злодії!

Улас. «Злодії, злодії!» А хто не злодій тепер? А краще з голоду пропадуть? Краще, га?

Максим. Та, звісно...

Улас. А! От-то ж і воно!

Максим. А все-таки!.. Ні, не піду!

Улас. Тю! Що ти з ним будеш казати!

Максим. Та що ти боїшся сам, чи що?

Улас. Боїшся! Пхі!.. Ну, йди, йди... Думає, просить буду... Іди! Тільки ж не проси у мене потім нічого... Ані шматочка хліба не дам. Іди, йди...

Кирик. Вони таки справді думають обкрадати нас!

Максим. Ну, ходім, все одно!

Улас. Ну, от так би й зразу. А то меле чорт-зна що!.. Ну, так на тобі ломик (*втяга з халяви ломик*) і йди до лавки, а я буду дивитись.

Максим. Розумний ти. А чому б тобі не піти у лавку, а я дивився б!

Улас. От! Він уже зараз почина сваритись. Коли ми будемо гризтись, так ніколи нічого й не вийде. Так випало!

Кирик. А цей Улас таки хитра собака!

Максим. Ну, так нехай же випаде нам обом іти до лавки! Ходім!

Кирик. Ага!

Улас. Та що ж ми там обидва будемо робити? Іди ти! Що ж ти хочеш, щоб я все робив, а ти тільки дивився. Я ж і привів тебе сюди, і буду продавати хліб, а ти що?.. Ти хоч двері виламай.

Кирик (*злякано*). А двері одчинені! Що ж тут робити? (*Стурбовано ворушиться*).

Максим. Ну, давай...

Улас. На. Тільки тихо. А я дивитимусь...

Максим (*про себе*). Бодай тобі повилазило. (*До нього*). А як там спить хто?

Улас. А ти тихо. (*Максим іде*).

Кирик. Пішов таки!.. Що ж це буде?.. А я сижу, як прив'язаний... А-а! Он що! Ах, ти ж!.. Це спокушеніє! Ач, як хитро!.. Ні!.. Хай крадуть, хай, не піддуриш... (*Слідкує за Максимом*). Іди, іди... Це щоб я закричав, або з місця зіскочив... Ні! Руб, руб, руб...

Максим (*підходить до дверей і тихо шарпає. Двері очиняються*). Уласе!..

Улас. Що таке?

Максим. Двері одчинені!

Улас. Та брехня!

Максим. Йй-Богу!

Улас. От таке!.. Чого ж то вони?

Кирик. Хм... Ніби й справді не знають!

Максим. А чорт їх знає!..

Улас. Мабуть, забули заперти... А там є хто?

Максим. А я знаю?

Улас. Так подивись!

Кирик. А ловко приставляються!..

Максим. Хм... «подивись»... А як там хтось засів?

Улас. Тю, дурний! Хто захоче сидіти? Хіба ж хто знав, що ми прийдемо...

Кирик. А вже ж знав! Не для кого, як для мене й прийшли!

Максим бережно одчиня двері і загляда.

Улас. Сірники є?

Максим. Є.

Улас. Присвіти.

Максим заходить і з хвилину не з'являється.

Кирик. А може, це не «він», а справді таки вони крадуть... Та на моїх ще очах?!

Максим (*виходить з хлібами*). Нікого!.. На!

Улас (*підбіга і бере хліб*). Може, там тютюн є, забирай. Та все, що дорожче, бери, хліба багато не треба, нести погано.

Максим (*іде знов*). Нічого там більше нема!

Кирик. Що ж його робити? Невже це не спокушеніє?.. А як спокушеніє? Закричати хіба?.. Для чого ж я сидів тоді... Ні, хай беруть... Не піддурить!..

Максим (*виходить з хлібом, одною рукою несе, а другою запихає в рот*). Нма...

Улас. Та що ти все хліб? Щось друге бери. Тютюну візьми пачки три!

Максим (*жуючи*). Нма...

Улас. Що?..

Максим. Нма!!

Улас. Він уже запихається! Потім їстимеш!

Максим маха рукою і зникає.

Кирик. Ні, так не можна! Вони ж весь хліб покрадуть!.. А ще товариші!.. Положим, вони голодні... Максим зовсім охляв... Але ж... Ні, не може бути, щоб... А проте хай беруть!.. Усяк їсти хоче!.. А для кого ж я сиджу, як не для них! Нехай... А як це спокушення, то й ще краще... Аби тільки скоріш... Холодно дуже. Ноги аж одубіли. І страх десь підівся... Ні, мабуть, це все брехня... Ніякого волшебства нема, я тільки як дурень сиджу... І ніякого щастя нікому не дам. Невже книжка брехала?.. Хіба ж це можна, щоб у книжках брехня була, це ж не дозволяють... Ні, ні. Це знов він спокушає. Він хоче, щоб я вже пішов у хату... Ні, сидіти-му до [нрзб]! Не піддурить. Послав товаришів, думав... Так спокусить... Думав, я повірю, що товариші зрадять...

Максим (виходить знов з хлібом. *Ість*). Б... Бри!..

Улас. Він знов хліб! Та подавись ти ним!.. От дурне! Ну, куди ми його такого понесем?.. Зараз же знайдуть!

Кирик. Він весь хліб забере і нам нічого не зоставить. Е, це вже погано.

Максим (жуючи). Н... чо...го... Я за... хваю...

Улас. Що?.. Та покинь ти жерти, идоле... Ще піймають через тебе.

Максим. Добре... тобі, що... ти... наївся.

Улас. Наїсишся й ти!.. Неси назад цей хліб, куди його дінемо? Та візьми якийсь мішок, так же не понесеш... Та тютюну візьми.

Максим. Нема тютюну! Я шукав... Сірники є...

Улас. Сказись ти з ними разом!.. Візьми ж пшона... Може, сало є?

Максим. А справді!

Кирик. Сала нема!

Писар (ворушиться і кризь сон). Марійко!

Улас (насторожується і хутко біжить до крамниці). Максим! Максим!..

Максим (вискакуючи з лантухом з хлібом). Що? Ідуть?..

Улас. Тікаймо!.. Остапченко!..

Писар (грізно). Ма-рій-й-ко!!

Максим. Кидай! Тікай!..

Улас кида лантуха і біжить просто на Кирика.

Кирик. Еге!.. Так «він» он як!.. Руб, руб, руб!! (Улас наскакує на нього і, одсахнувшись, вибіга за ворота і зника за коном. Кирик, коли той торкнувся, кричить). Руб, руб!!!

Писар (прокидається). Га?.. Що?.. (Підводиться і знов пада). Нема?..

Кирик (важко дихаючи). Ач!.. А я... думав... справді... хотів... уставати... і хліб покинули... Страшно знов... Цей писар... Чом же він не йде додому?..

Писар (дивуючись). Нема?.. Ну, так і буде. (Лягає знов і засипає, щось бурмочучи).

Кирик. А він думав, що є... Ні, сидів більше, досиджу до краю, а рубля таки даси... А як умру від страху? Кажуть же, що умирають.. Хоч би

вже світало... Ану, кого ще підішло? Тільки б страшного нічого!.. Ні, ні, не треба цього думати, бо як догадається, то й пuste страшно... (*Мовчить трохи*). А як умру, то що ж? Хіба краще жити?.. Тато б'ються як риба об лід, мати теж... Сусіди з голоду помирають... Хвороби скрізь... Може, це справді страшний суд, як каже Хведір?.. Погано, що через нас посадили його в холодну. Нічого! Ось тепер уже піде все інакше. Всі будуть щасливі. А як справді він захоче, щоб я душу продав?.. А як умру та попаду в пекло?.. За що ж? Хіба ж я кому зла бажаю?.. Хіба ж Бог не бачить, що я з жалю роблю оце, може, він сам і підкріплює мене тепер.. А як же його жити тепер?.. Хіба ж можна інакше?.. А що, як нічого цього нема, ніякого чорта, рубля... і всього?.. Казав же раз той панок, що це все глупство... Глупство!.. А чого ж цей голод! Хіба це не од Бога? Чого ж би ми голодали?.. (*Писар бурмоче. Кирик прислухається*). Чого він?.. Ага!.. Я про Бога думаю, а він не може цього переносити!.. Ще й не прибіжить через це.. Треба про щось друге думать... І спати не хочеться.

Ява 5

Килина і урядник (держить Килину за стан).

Кирик. Добре, що мати не чула, як виходив, а то б пропало все... хай спить собі!.. завтра свято, завтра матимем і грошей, і хліба і... Хто знов... Знов двоє... Сюди! Хто то?..

Урядник. Ну, бачиш, нікого нема. Могла б ще посидіти. Дурочка!

Килина. А може, Корній вже приїхав...

Урядник. Ну! Чого йому поночі плентатись... Завтра приїде. Може б, ми вернулись? Га?..

Килина. Ні, ні, ні! І не кажіть, і не говоріть, нізащо! (*Зупиняють біля воріт недалеко Кирика*).

Кирик. Що?.. Мама?!.. З урядником!.. Що ж це?! Обнімає маму!! «Бачиш», каже... Тата бояться!..

Урядник. Та ну?.. Ха, ха, ха!.. Боїшся?.. Нема ж нікого.. Кирик твій спить, чоловіка нема!

Килина (з серцем). Мовчіть, Бога ради, мовчіть!

Урядник. Та нікого ж нема!

Килина. Все одно!.. Глядіть, як тільки кому похвалитесь, я... я не знаю, що вам зроблю!..

Урядник. Ха, ха, ха!.. Уб'єш?

Килина. Не смійтесь!.. І уб'ю, як узнає хто... Коли звели не таке, то мовчіть!..

Урядник. Та що ти, дурочко! Хіба я дурний хвалитись кому?..

Килина. Я вже вас знаю... Глядіть, нехай це дійде до наших, бережітьсья...

Кирик. Так це справді... Мамочко!.. Невже?.. Полюбовниця!!

Урядник. Та нікому я не буду хвалитись... Хіба ж це мені цікаво, я ж думаю, що ти й ще прийдеш!

Кирик (*мало не божевільно*). Прийдеш...

Килина. Побачимо...

Урядник. Як то «побачимо»?

Килина. Так побачимо та й годі! Ну, мені треба вже йти. Прощайте!

Урядник. Стей... Як же то «побачимо»... Хіба ж я дурно засадив чоловіка у холодну? Це як довідається начальство, знаєш що мені буде?

Килина. Нічого вам не буде до самої смерті. Мало ви перше такого робили... Чорт вас не вхопить!

Урядник. Еге, розкажи ти!.. Та ще як узнають, що сидить за те, що хотів допомогти людям... За це...

Килина. А-я-яй, горе!.. Що ви дурите мене? Що я дівчинка?.. Не знаю вже! Самі знаєте добре, що не повірю, а верзете... Схочу, піду, схочу не піду... От!.. А коли я пішла до вас, коли пустилася на таке, то знайте, що ви мене присилували... Я вам цього не забуду...

Урядник. Я? Присилував? Та що ти! Перехрестись лівою рукою і правою ногою!.. Сама просила, щоб я заступився, а тепер я винен.

Килина. Ну, добре, добре...

Урядник. А хто десять рублів узяв у мене? Якби...

Килина. Ну, добре, кажу! Годі!.. Прощайте...

Урядник. Чекай!.. А коли ж прийдеш ще?

Килина. Не знаю!

Урядник. Ну, чого ж ти сердися? Все одно пропало, вже любовниця та й все, хе, хе, хе!

Кирик. Що ж це?! Це чортяче навадження... Це ж неправда, це ж не може бути! Любовниця... це ж смерть!..

Килина. Слухайте ви, не кажіть мені краще ніколи цього, чуєте? Щоб я ніколи цього слова не чула! Чуєте?.. Усе що хочете — тільки не це слово!

Урядник. Ха, ха, ха! Яке страшне слово! Плюнь. Та й усе... (*Хоче обняти, Килина, мовчки дивлячись кудись, не одпиха*).

Кирик. Я ж його вб'ю проклятого, я... (*Хоче зірватись, але згадавши, хутко сіда назад*). Спокушеніє!.. Спокушає!.. Так он як!.. Он на що вже пустився... Матір у любовниці призвів, думав не видержу, зіскочу... А-а! Проклятий!! Ось же тобі! Сидітиму, сидітиму! Н-на!.. На злість тобі! Не боюсь тебе, чорте... За це я тебе розірвав би!.. Спокушай, спокушай, позор мене! Позор матір. Даси все одно рубля, за це вже даси!!

Урядник тим часом, поки Килина щось дума, притяга до себе ближче і цілує.

Килина здригається і з огидливістю одпиха.

Килина. Ану!.. Губи холодні, як у жаби!.. Ідіть уже...

Урядник. Ха, ха, ха! «Як у жаби» холодно!.. Ну, так коли ж прийдеш?..

Килина. Колись.

Урядник. Як грошей не стане? Ха, ха, ха... Та плюнь ти! Наче справді дівчинка, що вперше з хлопцем гуляє... Ну, коли?

Килина. Та говорю ж вам, не знаю!

Урядник. Гляди, може хочеш сказати «ніколи»?..

Килина. А хоч би й ніколи, то що ж — ви мене присилуєте?

Урядник. А побачимо!

Килина. Нічого ви не побачите. Коли вже на те піде, то... хай чоловік і син з голоду здихають, а силою не візьмете! Краще не грозить.

Урядник. Я не грозю... Я так... сама ж кажеш, що я присилував.

Килина. Бо сама здуріла! Сама пішла!

Урядник. Ну, й тепер сама підеш... Не стане цієї десятки, знов підеш...

Килина. Я не можу слухати!.. Я закричу!! (*Важко дихає*).

Урядник. Ну, годі ж, годі сердитися, дай поцілюю на прощання та й піду. А завтра прийду, а ти мені скажеш, коли можна буде... Ну... (*Хоче поцілувати*).

Килина. Одчепіться... Не націлувались ще. Пустить!

Кирик. Що ж це діється?! Це ж!! маму, мою маму урядник цілує, обнімає.. Полюбовниця.. Ні, не дай Бог це справді... Не дай Бог: це чорт! Це він...

Урядник. Ну, доведу ще до хати та й додому.

Килина. Не треба, і сама дійду, ще побачать. Прощайте, ідіть. (*Іде урядник за нею*). Говорю ж, що сама піду! Хочете, щоб Кирик вийшов та побачив, як матір його вертається... Ідіть. (*Іде повз Кирика. Урядник зупиняється і дивиться їй вслід. Килина озирається*). Ну, чого ж стоїте? Ідіть додому!

Урядник. Я хочу побачити, чи благополучно все у вас... Запали світло, коли що трапиться. Я буду дивитись.

Килина. Добре. (*Іде тихо і пильно озирається і прислухається. Вмить на хвилину зупиняється і хутко їде до розчинених дверей крамниці*). Що ж це двері розчинені?.. А це що? (*Нахилиється до лантуха з хлібом*). Ох, Боже ж мій, це ж хтось крав тут!

Урядник. Що таке? (*Іде хутко до неї, але натикається на Кирика і одскакує*).

Кирик. Руб!! руб!!

Урядник. Тю!! Хто це?!

Кирик. Руб!! Руб!!

Урядник. Хто такий?

Килина. Держіть, держіть, це ж злодій!.. (*Хутко біжить і хвата Кирика*).

Урядник. А-а!.. Держіть, держіть... Ага, голубчику... пій... Та це Кирик!

Кирик (*з одчаєм*). Мамо!! Ви, ви...

Килина. Ти... ти... (*Спантеличено*). Чого ж ти тут сидів... А двері в лавці покинув... А там покрали...

Урядник (*про себе*). Ну, пропало!.. Погано...

Кирик. Мамо!.. Я ж чув усе...

Килина. Що?.. Що ж ти чув...

Кирик. Усе! Ах, що ви ще!..

Килина. Що ж таке? Що я ходила з Макаром Іваничом?.. Ну, що ж таке?.. Я забула раз у їх нашу ту... Вони позичили нам грошей...

Урядник. А що твоя мама була у мене, так..

Кирик (*перебива з боєм*). Та я ж сидів тут і все чув... Я волшебствував, я чув і бачив. Мамо! Я ж для вас сидів, я мучився... Хіба ж... Нащо ж ви так?!

Килина. Та що ти вигадуєш?. То тобі здалось... Що ж ти чув, нічого ж ти не чув, то тобі, мабуть, причулося... Ти хорий, моя дитино!.. Краще б ти ліг..

Урядник. Авжеж, авжеж... Сидів на холоді і заболів. Ти довго [нрзб]

Кирик мовчить.

Килина. Що ж тут такого, що я пішла з Макаром Іваничом... Треба ж було позичити грошей... У нас же нічого нема... І достати нема де... Он і ти ж нічого не наволшебствував...

Кирик. Мамо!.. Хоч не брешіть же! Не брешіть!..

Килина. Що ж я брешу?

Кирик. Я ж знаю все!

Килина. Що ж ти знаєш?

Кирик. Знаю, знаю. Знаю, що ви ходили до... урядника, чого ходили... Знаю... Ви полюбовниця його! Ви ж самі казали... Полюбовниця, полюбовниця!! (*Килина мовчить*). А що ж? Ні?..

Урядник. Єрунда!.. То ти волшебствував.

Кирик (*кидається вміть скажено*). Ух, ти ж анахтема!!

Урядник. Ну, ти!.. Помалу! (*Одпиха*). Знай з ким говориш!..

Кирик. Я тебе вб'ю!.. Я тебе вб'ю!..

Урядник. Смотри!.. За эти слова будеш сильно отвечать!

Кирик. Я тебе вб'ю, я тебе вб'ю. (*Бігає по сцені і шукає палиці*).

Урядник. Килино! Візьміть його, він сказився... Він справді шукає дрючка убивать. (*Килина суворо мовчить*). Смотрите! Я буду шашкою рубать! (*Витяга шашку*).

Кирик (*натикається на півня*). А-а!! От же тобі, от же тобі!! (*Скажено топче ногами*). От же тобі твоє волшебство! О!.. (*Повертається до Килини і урядника*) А ви... а ви... (*Гірко по-дитячому плаче*).

Урядник. Хм... Чорт його посадив як раз [нрзб] волшебствувать.

Килина (*тихо підходячи до Кирика*). Кирику, я ж...

Кирик (*одпиха з криком*). К чорту! Полюбовниця!! (*Біжить з кону*).

Килина зостається з протягнутою трохи рукою, суворо дивлячись просто себе.

Урядник. Ех, паскудно вийшло!

Завіса.

ДІЯ III

Кін поділений на двоє. Права половина — кімната Остапченків, убрана по-міщанськи. Просто стіна на вулицю з двома віконцями з ситцевими завісками. Попід нею іде лава. Перед лавою стіл. В стіні справа: [нрзб] двері, що ховаються за піччю, потім ліжко широке з горою подушок і ситцевим одялом. В стіні зліва: двері до крамниці; потім шапка маленька, укрита скатертю, слухить замість стола. Дерев'яні, або старі плетені стільці.

Ліва половина кону — крамниця з тою ж обстановою, що і в першій дії.

Ява 1

Кирик сидить на лаві у крамниці, схиливши голову на руки. Килина шукає щось, перекидаючи порожні мішки, заглядаючи під лави, за прилавок і таке інше. Кирик іноді дивиться на неї, але, зустрівшись з її очима, хутко одводить голову, Килина теж. Обоє почувають себе ніяково і важко.

Килина (не дивлячись на Кирика). Ти не бачив мого чорного платка?

Кирик. Не бачив...

Килина (помовчавши, збирається щось сказати, але що повернеться до Кирика, зараз же знов одводить голову. Нарешті зупиняється і тихо). Не казав батько, коли буде назад?..

Кирик (не почувши). Що? (Дивиться на неї, але, зустрівшись поглядом, обоє дивляться кудись вбік).

Килина. Коли батько буде додому?

Кирик. Сьогодні...

Килина (ще хоче сказати щось, але тихо повертається і йде з кімнати. потім зупиняється і йде назад. Не дивлячись таки на Кирика). Ти таки справді не знаєш, хто то був у лавці?

Кирик. Я ж кажу, що не знаю.

Килина. Ти ж сидів там...

Кирик. Не бачив...

Килина (помовчавши). Покриваєш злодіїв?.. (Кирик мовчить). Хай, значить, обкрадають нас?

Кирик. Я нікого не хочу покривати... Нікого!.. (Хутко дивиться на неї і одвертається)

Килина хоче щось сказати, але тихо повертається і йде до кімнати. Зупинившись посередині, безсило замислюється. Кирик важко зітхає, встає і починає ходити по крамниці. Зачувши його ходу, Килина хутко підходить до дверей і дивиться хвилинку в щілину. Потім зітхає, мовчки накидає на себе свитку і виходить у сіни.

Ява 2

Максим попереду, Улас позаду. Максим похмурий, але з рішучим і твердим видом, Улас неспокійний, з ніяковою, робленою усмішкою.

Улас. Ну, от!. Ну й прийшли... Говори, говори, що ж... Поможеться тобі.

Максим. А допоможеться. *(До Кирика, подаючи руку):* Драстуй. *(Кирик мовчки подає їм руку).*

Улас. Драстуй, Кирик. *(Поспішно).* А ми до тебе... Тут, бачиш... Учора... Ти ж знаєш...

Максим. Підожди! Я сам розкажу...

Улас. А матері твоєї нема?..

Кирик. Ба дома.. Там... *(Показує на кімнату і неспокійно).* А що?

Улас. Хм... *(До Максима).* Підожди... Може... Килина кудись вийдуть...

Максим. Все одно!

Улас. Ну да, все одно!.. Кирик, може, й нічого... Він, може, той... якось... А Килина зараз же...

Кирик. Та що таке?.. Нащо вам мати?..

Улас. Ні, нам не треба її... Треба, щоб її не було, як ми будемо тут говорити.

Максим. Все одно.

Улас. Іди ти к чорту, все одно! Тобі все одно, а мені не все одно... Розумний!

Кирик *(все більше турбується).* Та що ви хочете говорити? Ви щось знаєте?.. *(Не дивлячись на них, похмуро).* Ви вже чули?..

Улас. Та там урядник по всьому селі гасає...

Кирик. Урядник?! Розкажує?

Улас. Атож... А ти подивись, може, тітка Килина кудись пішли...

Кирик. Ні, мати там...

Улас. От-от погано... А може б, ти якось зробив так... щоб вони... вийшли... або щось... таке... *(Кирик мовчки йде до кімнати. Улас до Максима).* Та покинь!.. Отак тобі говорить... Посадять у холодну, битимуть...

Максим. Мене мучить.

Улас. Мучить!. А чого мене не мучить?.. Щось допоможеться... Хіба ми перші?.. *(Помовчавши).* Так ти таки й про мене казатимеш?

Максим. Авжеж!

Улас. А про мене ж нащо? Ти про себе говори... Коли тебе мучить, так про себе й говори... А що ж ти й про мене?.. Якби й мене мучило, ну, тоді... Говори про себе тільки...

Кирик *(вертаючись).* Ні, матері нема. Мабуть, до корови пішли...

Улас *(до Максима).* Говори про себе.

Максим *(уперто).* Я буду говорити усе, як було... *(Повертається до Кирика).* То ми вас обікрали.

Улас. Хотіли обікрасти... І то не хотіли, а так... тільки... Ми ж нічого не взяли...

Кирик. А-а!.. Ви про це!.. Ха!..

Максим (до Уласа). Все одно, я з'їв цілий хліб...

Улас. Брехня!.. Йй-Богу, брехня, Кирику, не вір... Він це так... Ми, знаєш, хотіли прямо поштукувать з тобою.. Вертались, значить, додому, бачимо, двері одчинені, я й кажу Максимові, ніби значить наспражки: давай, кажу, красти у Остапченків. «А він же наш товариш, каже.» «Ну, то що, кажу, він нам не хоче дати хліба, дак ми украдемо у нього». Жартую, значить.

Максим. Брешеш, бо ти й не знав, що двері одчинені. Я перший побачив.

Улас. Ха, ха, ха!.. То я тобі не хотів говорити... А я, ще як ми тільки порівнялися з їхнім двором, побачив...

Максим (сердиться). Та що ж ти брешеш! Ти ж ще як прийшов до мене, то вже підмовляв іти красти у них.

Улас. Ха, ха, ха! От я хотів прямо вивірити, який ти товариш!..

Максим. Ну, диви?!

Кирик. Ні, Уласе, що ж ти говориш, я ж сам...

Улас (поспішно, перебиває). Постій, постій!.. Я ж не кажу, що він поганий товариш... Я тільки... Я проти того, що він говорить, ніби ми крали... І він не крав... Жартували прямо... Хіба ж ми взяли що?

Кирик. Бо перелякались.

Улас. Перелякались?..

Кирик. Авжеж! Бо писар почав бурмотіти, а ви подумали, що то батько і повтікали... Я сам бачив усе і чув... Максим говорить правду.

Максим. І на суді заприсягну...

Улас (спантеличений). Так ти бачив?

Кирик (ніяково). Я... цей... я волшебствував... Сидів під тином, а ви й не бачили... І ви таки справді хотіли красти...

Улас (навмисне цікаво). Волшебствував? Ну, а що?..

Кирик (похмуро). Нічого... Усе брехня... Нікого не було, крім вас та п'яного писаря.. А я думав, що ви — чорт, що спокушав мене... Того й мовчав, як ви брали...

Улас. Значить, не вдалось? От жаль! Хе!.. А може, другим разом можна?

Кирик. Брехня все!.. Покинемо це... А про вас я нікому не скажу.

Улас. А що ж! Авжеж... Ми ж нічого... Жартували... Хе!.. От жаль, що не вдалось... А я вже думав... (Наче згадавши щось). А-я-я-яй!.. Я й забув... Ти, Максиме, потягнув мене з дому, а там же мене батько чекає... Ще сердиться десь... Треба бігти... Прощайте!.. (Біжить з крамниці).

Максим. Бреше, ніхто його там не жде... Попався та й [нрзб] (Помовчавши). А ти таки справді нікому не скажеш?

Кирик. За що ж я буду говорити?

Максим (помовчавши). Ну, то я сам скажу урядникові.

Кирик. Ну, от! Я ж нічого... Хіба ж я сердюся?..

Максим. Все одно... Я вкрав.

Кирик. Зовсім ти не вкрав... Усе ж ціле. А я, їй-Богу, не сердюся!

Максим. Я з'їв хліб. Мене мучить.

Кирик. А ти хіба не був голодний? Хіба ти хотів того красти, щоб нажитись, ти хотів їсти... (Похмуро). От другі й не те роблять, щоб не вмерти з голоду...

Максим. Ти вже тепер не віритимеш мені. Усе будеш думать... А як покарають... чи той... як я сам признаюся, покаюся, так може... і не той... не будеш сердитись.

Кирик. Так я ж і так не сердюся... І ти ж уже признався мені.. І я тобі вірю й тепер і віритиму...

Максим ([нрзб]). Я і для Данила хотів... Твоя мати не дала йому...

Кирик. А він що?.. Зовсім слабий?

Максим. Помре, мабуть, дивлячись задумливо перед себе).

Кирик (тихо, думаючи, дивлячись задумливо перед себе). А я... хотів, щоб.. усім... і Данилові думав... Усім... Брехня! Все брехня!.. Нема нігде правди!.. Волшебство... І книжки брешуть!.. Знаєш, Максиме... У тебе бувало коли так, що наче ти... наче у тебе у грудях нічого, нічого нема? Бувало?

Максим. Як то?.. Голодний чи що?

Кирик. Ні!.. Коли тобі якесь горе, коли ти щось хотів хороше зробити, а... нічого не вийшло. Так наче більше нема серця?

Максим. Це так, як у солдати мене брали...

Кирик. Правда... якось... Прямо не хочеться й жити?

Максим. Я вже хотів вішатись тоді.

Кирик. Та ну?..

Максим. Атож!..

Кирик. А як... страшно?

Максим. Ні... так... А потім почав пити... Пройшло...

Кирик. Пройшло?.. Од горілки?

Максим. Атож...

Кирик. Мабуть, треба цілі дні бути п'яним?.. Щоб не чути...

Максим. А як прийняли мене... то щось з місяць з канцюра не виходив... і бив фітьфебиль за пияцтво.

Кирик (замислившись по інерції). За пияцтво... (Максим мовчки дивиться на нього і сам замислюється). І вже тоді не пусто?.. Весело?

Максим. Ні... А тільки якось... помер наче.

Кирик. А мені, знаєш, як вип'ю, зараз плакати хочеться... Може, як часто буду, так ні?..

Максим. Та ти й без горілки м'який... [нрзб] Ти хочеш зап'янувати? (Кирик мовчить). Скучаєш за ким?

Кирик. Ні... Так.. Пусто у мене у грудях!.. І тяжко!

Максим. Люди нарікатимуть: у селі помирають, а ти питимеш.

Кирик. А я що ж?.. Що ж я їм? Хіба я їм поможу?!.. Ну, хай візьмуть мою душу, хай... Хіба мені щастя? Хіба я з щастя питиму? Ну, хай візьмуть мою душу, як це їм pomoже...

Максим. Нащо ж їм твоя душа... Не pomoже... Ніщо не pomoже... Хведір правду казав: кінець світу... Хіба я коли думав, що піду красти до тебе?

Кирик. Чортзнащо! Іди до всіх красти! Крадь, грабуй!! Хто [нрзб], у того й бери! Нема правди, з правдою з голоду здохнеш. А [нрзб], та й усе!

Ява 3

Входить в кімнату Килина і іде до дверей, що до крамниці, і слухає.

Максим (*поглядаючи перш на хліб, помовчавши, понуро*). Позич хліба... Матиму, верну...

Кирик. Бери!.. (*Максим бере хліб, одламує шматок і їсть*). А вип'єш зо мною?

Максим. А... ти таки... хочеш?

Кирик. А що ж?! Плювать мені на все!.. Коли зо мною так, так і я... так!

Максим. Хто з тобою «так»?

Кирик (*наче не чує*). Так вип'єш?

Максим. А вип'ю...

Кирик. Тільки не зараз... Ось батько зараз мають приїхати... Вони мене заступлять і підем... Або знаєш що?.. Бжи зараз... На гроші, візьми квартиру...

Максим. Ну, то багато.

Кирик. Нічого, бери...

Максим мовчки бере і йде. Почина уплітати. Кирик замислюється.

Максим (*помовчавши*). Ні, я не буду пити... (*Кладе гроші на стіл*).

Кирик (*похмуро*). Чого?

Максим. Мучитиме... Не хочу.

Кирик. Не pomoже?

Максим. І не pomoже...

Ява 4

Входить Корній в кожусі і шапці. Максим зараз же встає, мовчки подає руку і виходить, уклонившись. Корній, розв'язавши пояса, заклопотано підходить до Кирика.

Корній. Що тут таке сталося? Що ви зробили урядникові?.. Чи він що зробив вам?.. Що таке?

Килина, зачувши голос Корнія, хутко піднімається і напружено слухає.

Кирик (*спантеличений*). Урядник?.. Нічого...

Корній. Чогось обижений... Зустріваю, кличу до нас, а він не хоче... Що ви йому зробили? Треба його зачіпати... Він же напакостить нам... Тут тепер якраз... той... треба, щоб з ним ладить, бо він уже щось почина догадуватись... Ще щоб чого не зробив з серця... Саме якраз тепер... *(Тим часом скида кожуха і хукає в руки)*. А нема чого попоїсти? Га?.. Та що ти такий?.. Слабий, чи що?.. Очі якісь... Бігаєш роздягнений... А мати де?

Кирик. Там. *(Показує на кімнату)*.

Корній. А діло, знаєш, іде... Добре йде... За страховку дадуть рублів 300-400, а як усе згорить, то й 500! *(Іде до кімнати. Кирик за ним)*. Тільки треба все робити... Драстуй... Ну, що?..

Килина. Драстуй... *(Починає ніби шукать щось на лаві і біля печі)*.

Корній *(до Килини)*. А знаєш, Килю, усе добре... А ти казала, хе, хе, хе!..

Килина. Ну, й добре...

Корній. Вийде так, що... словом, побачимо!.. А нема чого поїсти?.. З рана нічого не їв...

Килина. Там картопля... *(Хутко іде до крамниці. Кирик і собі йде. Килина зупиняється)*.

Корній. Тільки ось що: щоб зробити перевод, треба тобі самій їхати з мною до нотаріуса... Я, значить, передам тобі патент, свідетельства... Усе твоє.

Килина. Так це треба їхати?..

Корній. Ну-да, ну-да.. Ти вже не той... не сердься, треба вже до кінця... Бо як згорить, то кредітори за довги зараз же страховку заберуть. А тоді усе твоє... Не мають, значить, права... *(Кирик ставить перед Корнієм хліб, [нрзб] і дрібок солі. Сам стає збоку і понуро слухає. Корній виймає з кишені маленький ніж і врізає хліба. Їсть і говорить)*. Бачився з Мусієм... Жінка слаба... *(До Килини)*. Тобі кланявся...

Килина. Що ж їй?..

Корній. Хто її зна, він казав щось, та я не почув... забув... Би [нрзб], чи... Не знаю, забув... Тільки той... *(оглядається і тихіше)* як будемо палити, щоб нікого не було дома. Ось воно якраз і підходить добре... Поїдемо у город перевод робити... Усі поїдемо... І Кирик ніби... Лавку запрем, підложимо хвितिля на сутки, щоб не зараз же загорілось, як вийдемо... О!.. А біля нього пачку сірників і поляємо гасом кругом... За час нічого й не зостанеться.. А гасити нема кому... Поки збіжаться!.. Нікому і в голову не прийде, що то ми... Та хоч би й догадувався хто, так нас же дома не було... От тільки урядник! *(Килина і Кирик ворухаться і, хутко зиркнувши один на одного, одвертаються, Корній схоплюється)*. Я й забув! Він же мене там чекає. Я казав, що піду і поговорю з вами, а потім йому скажу, то він прийде... Що тут вийшло таке? Чого він сердиться? Килю?

Килина *(іде до печі)*. А я знаю?

Корній *(не розуміючи)*. Та чого ви такі обоє?.. Полаялись, чи що? Га?

Кирик. Ні...

Корній. Чого ж ви такі?.. Наче вкрали що...

Кирик. Нічого, так... *(Іде до крамниці).*

Корній. Кильо!

Килина. Ну?

Корній. Що у вас тут таке? Ви якісь, урядник теж чогось... Чим ви його розсердили?.. Сказала йому що?..

Килина. Хай з ним лиха година говорить!

Корній. А чого ж він?

Килина. А чорти його знають!

Корній. Недовольний такий... Ще напакостить... Уже питався, для чого я лавку застрахував і перевозжу на тебе... Догадується... Може б ви помирились? Га, Кильо? *(Килина мовчить).* Так хоч для виду, поки це... все... А там що хоч кажи йому... А то може ж погубити прямо... Я покличу його? Га?..

Килина. Не треба.

Корній. Та чого?.. Що ж тут сталося?.. Та скажи ж хоч!.. Побились чи що?

Килина. Не знаю... Одчепись!

Корній. Хм. *(Здвигує плечима і, мовчки подивившись трохи, іде до Кирика в крамницю. Той сидить на лаві, схиливши голову на руки, що вперті в коліно. Килина підіймається і стає посередині кімнати, напружено прислухаючись. Корній підходить до Кирика і зупиняється).* Що тут вийшло, Кирику? Га?

Кирик. Спитай у мами.

Корній. Питався я, не говорить... Сердита чогось... І ти похмурий такий.. Чого ти такий? Га? Блідий, наче хорий... Чого, синку, га? Журисься, може? *(Гладить тихо по голові. Кирик хутко підійма голову, зітхає наче захльобуючись і знов нахилиється. Руки на колінах дрижать).* Не треба, не журись.. Ось, дасть Бог, вийде наше діло, поправимось...

Кирик. Я... не журюсь...

Корній *(сідаючи рядом).* Так чого ж ти такий?.. Може, мама налаяла?.. Так вона ж так... Вона й мене часом... Вона ж не з серця, а так, недостатки... Не треба сердитися, нас же троє тільки... А коли й налає, так же ж хоче, щоб краще... Усі ми хочем краще, і собі, і людям... Ну, годі ж!.. Підніми голову, та не журись.. А я зараз покличу урядника, ви помиритесь з ним... Він то хоч і сердиться, а видно, що хоче помиритись... А треба помиритись, бо щоб не наробив лиха...

Кирик. Не кличте краще... цього...

Корній *(піднімаючись).* І цей!.. Та що ж у вас тут вийшло, Господи, Боже мій?

Кирик *(піднімаючись і тремтячи. Килина, зачувши голос Кирика, ще ближче підходить до дверей і завмира, слухаючи. Руки і у неї дрижать, дихає важко).* Вийшло?.. вийшло?.. Ви кажете, мама люблять нас?.. Люблять?.. Я вам скажу, що вийшло?! Не люблять, не люблять вони нас...

Корній. Ну, що ти, мама ж там, їй же все чути... Будете знов лаятись...

Кирик. Нехай!.. Нехай чують... І я слухав... Я... бачив... і слухав... Я хотів для їх добре... Я для їх хотів чорту душу продать... Нас троє... тільки... Ні, нас двоє... Нема вже мами... Вона вже... уряд... ни... кова... полюбовниця... Я... сам... б... бач... ив... *(Голос дрижить. Маха рукою і хутко виходить на вулицю).*

Корній слухає і, не примічаючи, сіда на лаву. Мовчить, тільки очі перелякані і зігнувся, мов хто сів на плечі. Килина робить рух, ніби хоче вскочити до крамниці, але поволі пуска руку, одходить і мовчки стає посередині кімнати, ані ворухнеться.

Корній *(посидівши трохи, встає і тихо йде до кімнати. Ввійшовши, підходить до Килини і тихо, хрипло до неї).* Що ж... що ж... ти наробила?.. На старість?.. Сина... убила... Мене...

Килина *(при перших його словах, здригається і повертається).* А він тобі сказав, нащо я зробила?.. А він тобі, твій синок любий, сказав, хто цьому винен? Га?.. Ти ще до мене... з попрьоками!.. Не ти мене довів до цього? Не ти своїми фокусами вивів нас у старці? Га? Вон пішов!.. Я тебе й слухати не хочу!.. І не боюсь я тебе, поганого!.. Ну, зробила, зробила, що ж ти мені зробиш? Ну, полюбовниця, полюбовниця, так що?.. За гроші пішла до урядника, сина й чоловіка із старців спасати... Що ж я тебе боюся?! Га?! *(Корній піднімається і тихо йде до крамниці. Стає за прилавок і клаца рахівницею, дивлячись просто себе широко відкритими очима. Килина кричить з кімнати).* Ти сина убив! Ти його, ироде, вбив! Через твої фокуси!..

Ява 5

Входить Кирик і, не дивлячись на Корнія, сіда знов на лаву.

Килина. Ти його ще й на Сибір запровадиш!.. Я тебе тоді живого з'їм!.. Я тобі й очі твої паскудні повидираю, гляди тільки зроби так, щоб урядник причепився... І не смій мені посилати Кирика палити... Сам пали...

Корній. Нікуди я його посилати не буду, бо всі разом виїдемо. Запалим і виїдем...

Кирик *(похмуро).* А як хто побачить, або почує дим от хвитіля? Ходитимуть же...

Корній *(збентежено).* Хм... Не побачать...

Кирик. Побачать... Бо будуть підходити аж до дверей... Торкатимуть навіть.

Килина. Авжеж!

Корній. Хм... Прийдеться комусь із нас прийти уночі з города...

Кирик. Я піду...

Килина. Сам іди...

Корній. То й піду... Що ж?

Кирик. Я піду... Я не хочу, щоб ви йшли...

Ява 6

Входить Софійка, гарно одягнена, але така худа і бліда. Всі зразу змовкають.

Софійка. Драстуйте!.. Казали пан спитати вас, чи прийдете до їх? Бо їм треба їхати.

Корній. Який пан?

Софійка. Та урядник же!

Корній. Так який же він пан?

Софійка. А як же!..

Корній. Хіба ти у нього служиш?

Софійка. Атож!..

Килина (*вийшовши і стоячи в дверях до Софійки*). Та ти... Софійка? Ганнина?

Софійка. Атож!..

Килина. І добре тобі?

Софійка. А добре. Маю харчі добрі, на їхній одежі... Так що сказати?

Корній. Скажи, що... (*Дивиться на Килину і Кирика. Ті не дивляться на нього і мовчать*). Скажи, що... я зараз прийду. (*Почина копатись на прилавку*).

Софійка. Та скоріше! Бо їм треба їхати кудись.. Прощайте!.. (*Виходить*).

Кирик. Тату! Ви йдете?.. (*Килина мовчки йде до кімнати. Кирик устає*). Він же... Ви ж знаєте, чого він хоче прийти?..

Корній. Ну, що ж?.. Ну, що ж?.. Треба, сину, коритись... Він же погубить нас... Він почне слідити і... піймає ще... Все одно ж...

Кирик. Ну, коли вам... це... нічого... (*Сідає знов*).

Корній. Ну, а що ж робити, Кирику?.. Ми ж зовсім зостанемося голі... Опишуть, заберуть... А як не спишуть, все одно нема ж уже ні копійки... З голоду помремо... «Нічого»... Не кажи так... Не кажи... Я... я... Мати ж не винна...

Кирик. Як?? Ну, тоді йдіть! Ідіть, мені все одно! Ідіть, ідіть... ведіть його!.. Ви всякого боїтесь, усякому покоряєтесь..., ви... Ведіть його... Хай!

Корній. Не можна ж, сину... Та й не допоможеш уже... А до краю довести вже треба. (*Тихіше і сумно*). Як воно далі вже буде... (*Пауза*). Не кажи тільки нічого йому.. Не дратуй його... Він же все-таки не простий, не такий, як ми...

Кирик. То хай, значить, робить з нами, що хоче? А ми ще будемо прохати його?!

Корній. Ну, а що ж сину, зробиш?.. Треба коритись... (*Трохи стоїть, потім іде і одягається*). Так... не будеш... нічого йому казати?

Кирик. Ведіть, ведіть. (*Корній насовує шапку, дивиться трохи на Кирика, потім на двері до кімнати і виходить*).

Ява 7

Килина (коли вийшов Корній, підіймається з стільця і помалу іде у крамницю. Кирик не обертається. Килина підходить зовсім близько до Кирика, зупиняється і, трохи помовчавши, тихо, ласкаво, з болем до Кирика). Ти вже не... любиш мене?.. Ненавидиш свою маму?.. Не дивишся, не говориш... (Кирик мовчить). Га?.. Кирику? Не любиш уже?

Кирик. Не знаю... Я... (Змовкає).

Килина. Що ти?.. Ну, що, ну, що? Ну, скажи!.. Ненавидиш?

Кирик. Пусто у мене... у грудях... Нічого нема... Я не знаю... Мені все одно...

Килина (по паузі). Хіба ж я, сину, хотіла... Ти ж сам чув... Ти ж знаєш... Ми ж сиділи б голодні... Хведір одбив усіх мужиків, я на послідні копійки купила того хліба, погибли б були... І сердита я була тоді... Кирику!.. Одинчик мій!.. (Сіда біля нього на коліна) Не сердься на свою маму... Я ж помру... Один же ти у мене...

Кирик (з жалем, з болем схоплюючись, підніма її). Не треба, не треба... Мамо, нащо ви! Я не сердюся, я ж люблю вас... Устаньте, устаньте...

Килина. Поцілуй... поцілуй мене... Тоді встану...

Кирик. Люблю ж, люблю... не сердюся (Цілує. Килина обхоплює його голову і несамовито укрива цілунками очі, волосся, лоб, щоки). Ну, годі, мамо, годі, сядьте...

Килина (сідає). Правду кажеш? Не сердишся?.. А подивись на мене?

Кирик (дивиться і слабо, але радісно сміється). Пересердився вже...

Килина. І на тата не сердишся?

Кирик (смутно). Жалко їх. Бояться вони всіх... Не можуть... Їм це наче нічого... Жалко їх...

Килина. Плохий він, сину...

Кирик. Їм наче нічого... Пішли за урядником... За цим... за... (Схоплюється, з злісним запалом). Я його вб'ю! Уб'ю!!

Килина. Сядь, сину, сядь...

Кирик (сідаючи). Хай краще не приходять!.. Що він — ще хоче знущатись над нами?.. Хай пакостить... Нічого він не зробить!.. Мені тепер все одно... Він ще сміявся з мене... з волшебства. Я ніч сидів...

Килина. Ну, годі, годі, не згадуй краще... Не треба тобі було зовсім займатись тим... Хіба ж таки можна так грошей добути... Добрий ти мій, хороший!

Кирик. А як би ви знали, як мені важко було після того... Усе брехня вийшло... І в книжках брехня... А тут ще це... Наволшебствував...

Килина. Ну, годі, годі... Не читай ти більше тих книжок... Вони до розуму не доведуть... Ти й заслабнеш ще через них... Наче йде хтось... (Озирається до дверей). Коли урядник, не кажи нічого, Кирюшо!..

Ява 8

Несміло входить Бабуся, що була в першій дії. Зупиняється біля порогу і низько уклоняється. Килина встає і до неї:

Килина. А що скажете, бабусю?

Бабуся. Змилуйтеся... Помирає... просить хліба... А що я йому... де я йому візьму... Женуть скрізь... До вас не пускають... Урядник не велить іти до вас...

Килина (*суворо до Кирика*). Заборонив усім іти до нас за позичкою... (До бабусі). А ви ж як добились?

Бабуся. Пустив... Сам пустив, каже «та можеш іти, тобі все одно не дасть...» А я й пішла... А може ж, він оживе?

Килина. Казав, що все одно не дам?

Бабуся. Еге ж, еге ж... «Все одно, каже, прожене...» «Ну, то що, каже, хай проганяють... А може ж, і не проженуть».

Кирик (*схоплюється і біжить до прилавка, схоплює два хліба і дає бабусі*). Натє, беріть... Покажіть йому. Покажіть...

Килина (*незадоволено*). Ну, ти вже... Навіщо ж такого багато... Урізав би скибку... Дайте сюди, бабусю... Це він з запалу... (*Хоче взяти у бабусі, що тісно притулила хліб до грудей. Бабуся не дає*).

Бабуся. Як? Назад?..

Кирик. Мамо! Нехай!.. Все одно ж поцвіте, не з'імо... Беріть, бабо, беріть... То вже ваше, ваше...

Бабуся. Спаси тебе, Господи, дитино. Хай тебе наградить Цариця Небесна за це...

Кирик. Та покажіть йому, покажіть.

Бабуся. Ой, боюся... Ще одніме, спаси Господи!

Кирик. Не має права!.. Покажіть, назло йому покажіть. Скажіть, що дали і ще дадуть...

Бабуся. Скажу, скажу, соколе... Спасибі вам, спаси Вас Цариця Небесна, хай на тім світі вам і дітям вашим душі спасенне... Родителям вашим... Архангели святі... Чудотворці печерські... Хай вам... Господь за це віддасть... Микола Милостивий... Чудотворці печерські і всіх святих... (*Іде, бурмочучи, до дверей*).

Ява 9

Урядник і Кирик.

Урядник (*забачивши бабусю, весело*). А-а!.. Прийшла таки?.. Ага!.. І хліб є? Ну, бач, дурна, казав: «Іди до тітки Килини, дадуть». Послухала б стара раніше, раніше б і мала..

Бабуся. Спасибі вам, спасибі... Хай вам на тім світі... Чудотворці печерські і всіх святих... Архангели і митрополіти... Душі спасенне...

Урядник. Ну, ну, добре, добре... Іди, іди... (*До Килини і Кирика*). Доброго здоров'я!

Килина (не дивлячись). Драстуйте... (Кирик мовчить).

Бабуся. Прощайте... Може, він оживе... Одробить... Спаси вас і помилуй... і на цім і на тім світі... Унукам вашим, архангели і митрополіти... Родителям вашим душі і спасеніє... (Виходить, бурмочучи).

Корній (ніяково, клопітливо). Роздягайтесь, Макар Іванич... Погрійтесь...

Урядник (подивляючись на Килину і Кирика). Що ж роздягатись?.. Може, й тікати ще прийдеться, ха, ха, ха!..

Корній. Хе, хе, хе... Ні, вони вже нічого... Килино! Може, є що закусити... Ми по чарочці... (Вийма з кишені пляшку і витира її полою піджака).

Килина. Нема нічого!

Урядник (про себе). Чи цей дурень знає що, чи ні?.. (До Килини). Не пройшло ще серце? Ха, ха, ха!.. (Килина гостро, злісно дивиться на нього і одвертається. Урядник ніяково сміється і ходить по крамниці. Зупиняючись біля Кирика). Ну, волшебник? Як діла?.. Ха, ха, ха!.. Наволшебствував багато?.. Ха, ха, ха! (Б'є по плечі).

Кирик (схоплюючись, дрижучи). Не... не лізьте!.. Вам... ви... Краще, не приставайте!!

Урядник. Ну, ну, ну!.. От-то як не любить... Ми ж помирились, що ж тут уже сердитесь?.. Не можна й пошуткувати...

Кирик. Я з вами й говорити не хочу! Чого ще прийшли?

Корній. Кирику! Кирику!.. Що ти, що ти!.. (До урядника). Не слухайте його, він... трохи сьогодні хорий... То він так...

Урядник (ображений трохи). Да, сердитий...

Корній. Дай же, Кильо, щось... Може, оселедець є? Картоплі дай...

Килина. Кажу, нема нічого...

Урядник (підходячи до неї, а Корній наумисно до Кирика). Чого ж ви сердитесь, Килино? Хіба я вас обідив чим?.. Я ж і гроші дав, не обманув же... А Корній знає що?

Килина. А вам яке до того діло?

Урядник. Так, любопитно... Мабуть, не знає.. Так чого ж ви сердитесь, що Кирик зна?.. Так що ж тут такого? Мало хіба скакають у гречку?.. Яке нещасте!.. Не святі ж ви!.. Ха, ха, ха!

Килина. Не говоріть ви краще до мене!.. Ідіть собі, говоріть з Корнієм...

Урядник. Так для чого ж він мене кликав після цього?

Килина. Спитайте у нього!

Урядник. Він же казав, що ви вже не сердитесь... Я й справді подумав... І вже гостинця хотів вам купити...

Кирик (що мовчки, не ворушачись, слухав Корнія, вмить схоплюється). Я його вб'ю!! Я вб'ю його!! (До урядника). Вон з нашої хати!! Вон!!

Урядник (здивовано). Що він — сказився??

Корній (перелякано). Кирику! Кирюшо!..

Килина (теж спалахує. До Корнія злісно). А ти чого? Що тобі?.. Боїшся? Жінку продати ще хочеш?..

Урядник. Ага, ви так... Ну, добре!

Кирик. Вон-н!! Зараз!.. Не боїмся...

Урядник. Чекай, чекай, я тобі це нагадаю. [нрзб] знать, як оскорблять начальство при [нрзб]. А ти (до Килини)... Ти гляди, бережись... Я тебе, послідня ти... я...

Килина. Вон, сукин син!! (Хвата з прилавка книжки, папір і шпурляє в урядника. Той ухилиється, посовується задом до дверей і на хвилину в них зупиняється, погрозивши кулаком і промовивши: «Я вам цього, шарлатани, не забуду!»; виходить). Вон!! (Кирик дрижить. Корній перелякано мовчки застиг).

Завіса.

ДІЯ IV

Обстановка та ж сама, що і в третій дії, тільки в крамниці сліди пожежі. Полиць нема, замість них стирчать шматки обгорілих дощок, стіни закоптіли й погоріли. Замість дверей і вікна приставлені погорілі дошки, і посередині прибиті планки поперек. Долі валяються погорілі шматки коробок, паперу, товару. Прилавок також погорів, але тільки наполовину. Лівий куток рампи цілий. Там лежить ворох шмаття, під яким довгий фітіль (губка) і розсипані сірники. Посередині стіл, стільці. На столі папір і чорнило.

Ява 1

Соцький і Килина.

Соцький з гупою пильною пикою стоїть на самих дверях, що ідуть з крамниці у кімнату і держить ломаку, ніби солдат рушницю. Килина біля нього, хоче пройти у крамницю, але той не пускає.

Килина. Та пустіть же! Говорю вам, що візьму хліба та й піду.

Соцький. Ніззя.

Килина. Та я ж їсти хочу! Не здихать же мені, щоб ви виздыхали!

Соцький. Ніззя.

Килина. Як то «ніззя»? Що ж це таке?!

Соцький. Ніззя. Не приказано пущать! Отойдіть, тітко!.. (Наставляє ломаку).

Килина. Та ти ж, собако, знаєш, що я вже сутки не їла? Пустити!..

Соцький. Ну, ти не тикай, бо я й можу так тикнуть, що аж перевернешся! Знай, з ким діло маєш! Ти знаєш, що тобі за ці слова може бути? Знаєш, кого ти лаєш?.. Часового! Лицо неприкосновенное!.. Отойди, по совісті тобі говорю!.. Свиня!

Килина. Ах ти ж мурло!.. Пустити, тобі говорю... Я хліба візьму!!

Соцький. Ніззя.

Килина (наступає на двері, злісно). Пустити!

Соцький. Не лізь краще!.. (Замахується ломакою).

Килина. Бий, идоле, бий... Пустити!!

Соцький (*хутко зачиня погорілі двері і підпира спиною*). Тепер хоч трісни там!

Килина (*напирає плечем, потім стукає кулаками*). Пустити!.. Дай хліба!!
Соцький. Ніззя.

Ява 2

Входить урядник.

Урядник. Що таке?..

Килина повертається і мовчки йде до шафки.

Соцький (*зачувши урядника голос, одчиня двері і до урядника*). Хоче в лавку, господин урядник. Я кажу, ніззя, а вона... все-таки... Прямо силою лізе...

Урядник. Чого ж хоче?

Соцький. Хліба, каже... Не приказано.

Урядник (*підходячи до Килини*). Ніззя, Кирино. Не можна туди ходити... Зараз приїде слідователь, произведуть слідство, тоди й можна... Не можна нічого там трогать... Ви хотіли хліба?

Килина. Нічого мені не треба... За що ви чоловіка посадили в холодну? (*Підкакуючи*). За що ви нас мучите?..

Урядник (*до Соцького*). Ступай у лавку... Охраняй там! (*Соцький повертається по-солдатськи і йде до вороха. До Килини*). Хіба ж то я його посадив?

Килина. А хто ж?.. Мало вам, що сміялись з мене, що... сина погубили, тепер чоловіка на Сибір отправляєте? Не ви?! Глядіть... Це вам так не пройде!.. Мені вже все одно!!

Урядник. Та їй-Богу ж я невинен!.. Накажи мене Господь, я тут ні при чому!.. Хіба ж я вже справді такий ирод, щоб за те що... з жінкою побалувався... чоловіка на Сибір?.. Що ж ви?.. Що я сердитий був на вас і на Кирика, то не криюсь, а щоб Корнія... Та й за що ж я на нього мав би серце?.. Так ще так страшно?..

Килина. А хто ж у холодну його посадив до слідства?..

Урядник. Ну, а що ж я мав робити, коли всі показують на нього, що то він підпалив лавку?.. Старшина, староста... Свідетелі ж є, що то хтось нарочно підпалював... Лежить же й тепер хвитіль і сірники... Аби їх не було, так ще так сяк... Сам себе посадив... Хіба ж можна так робити?..

Килина. Він не палив...

Урядник. Ну!.. Що вже тут...

Килина. Він не палив. Брешуть Улас та Хведір... Вони злі на нас...

Урядник. Та вони й не кажуть, що то він запалив. Вони тільки перші побачили, як загорілось та людей покликали... Вони й не кажуть... А усе каже проти Корнія... Бо по дурному зробив! (*Тихіше*). Хіба ж так хто робить?.. Узяв по всіх кутках понакладав хвитілів... Поклав в одному місці

і годі! Удалось — добре, не удалось — ніхто причепитись не може, само загорілось...

Килина. А, може, той самий Улас і підпалив?.. Брешуть вони!

Урядник. Вони цього не могли зробити, бо треба ж було тоді щось ламати, чи двері, чи вікно, щоб увійти в лавку, все ціло... По-дурному, кажу, зроблено... Як робити, то треба робити чисто, не партачить. Треба було розламати вікно, або одбити в дверях замок, щоб видно було, що ніби хтось чужий робив... Потім... Хіба ж хто розумний так робить?.. Тільки що застрахував, уніс страховку, зробив перевод на жінку і палить!.. Це ж зразу кидається в очі... Треба було пождать хоч місяць, два... І головне — хвитілі!.. Понакладав! Ну, що ж вийшло?.. Побачили, затушили... а хвитілі zostались... Прямо погубив себе чоловік.

Килина. А не можна ті... хвитілі.. якось... знищити?

Урядник. А ви вже це й хотіли зробити?.. Ха, ха, ха!.. То то ви так і бились з Соцьким. (*Вмить серйозно*). Ну, то й добре, що він вас не пустив... Це б ще гірше було... Всі ж знають уже, що хвитілі є. Тоді зараз би сказали, що він, бо не стало хвитілів... головного доказательства...

Килина. Макаре Іваничу! Спасіть його... Випутайте!

Урядник. Що я можу зробити?.. Пізно вже...

Килина. Може ж, можна якось це... На Сибір же піде... А ми ж як?.. Ми ж старці зостанемося?.. Макаре Іваничу!

Урядник. Ну, що ж я можу?.. Їй-Богу, зробив би все...

Килина. Ні, ви сердитесь... не хочете.

Урядник. Та ні!.. Чого ж я на нього сердюся... Їй-Богу, самому жаль, пропада чоловік ні за що!..

Килина. Він же тільки... спасав нас від голодної смерті... Він же не хотів... Що ж нам зоставалося робити?.. Макаре Іваничу, випутайте!

Урядник. «Випутайте»! (*Здвигує плечима*).

Килина. Я все зроблю для вас... Я... ніколи ні в чому не буду перечити вам...

Урядник. Ну-да, а потім опять накинеться з синком! Ніби я силував вас...

Килина. От вам хрест святий (*хреститься*), що ніколи нічого не скажу. Хай мене грім уб'є на цьому місці, як я не зроблю того, що скажете.

Урядник. То Кирик буде за вас...

Килина. І Кирик ні! Кирик не знатиме... Він нічого не знатиме... Макаре Іваничу...

Урядник. Хм... Що ж тут?.. Хіба так?.. (*Думає. Килина напружено дивиться на нього*). Хм... Ні, так не годиться... Вкрасти хвитіль... Хм... Ні і так... сказати, що...

Килина. А не можна так, щоб ви сказали, що ви були з нами тоді, як ми виїжджали? Що ви самі бачили, що нігде нічого не було підложено?..

Урядник. Ну, то тоді скажуть, що хтось вернувся, Кирик або Корній, і підложили... Ні, цього не можна...

Килина. Так ми ж були всі троє в городі. Нас же на заїзді бачили. І жид це покаже...

Урядник. Справді вас там усіх трьох бачили?

Килина. Аякже, аякже! Ми ж наумисне так всі разом і ходили. Всі бачили: і жид, і жиденята... Ще я набила одне жиденя за те, що украв бублика в нас.

Урядник. Хм... Т-а-а-к... Ето так... Тоді значить, виходить, що Улас або Хведір підпалили?..

Килина. Ні, і не вони... Хтось...

Урядник. Ні, тоді всяк скаже, що то Хведір, або Улас... Хто первий побачив, той і підпалив... Улас первий закричав, але ж Хведір уже біг... Він ішов з своєї штундарської молельні.

Килина. Ну, то хтось із них...

Урядник. От-так! Невинного чоловіка!..

Килина. Хведір же одинокий... Йому все одно... А нас же троє... Старий чоловік, помре все одно скоро...

Урядник. Ха, ха, ха! Добра штука! Та хай, значить, на Сибір іде помирати? (*Серйозно*). Ні... Не можна... Тут треба щось інче...

Килина. А хіба неперемінно на них подумують?.. А може, ні на кого? Чого ж то так, що то вони запалили? А може, той, хто запалив, утік?

Урядник. Коли ж знають, що вони були сердиті на вас.

Килина. А хіба тільки вони одні були сердиті? А Захар, а Кіндрат?

Урядник. Так то так... Хто його зна... Як би нам не попастись...

Килина. Макаре Іваничу!.. Ви тільки скажіть це.. Скажіть, що ви бачили, як ми виїжджали і годі... Хіба ж ви будете казати, що то Хведір, або Улас?.. Не знаєте... Хтось...

Урядник. «Не знаєте, хтось»... Ха, ха, ха! Ах, ви ж... (*Обніма. Килина не пручається*)

Килина. Скажете?

Урядник. Ну, а потім знов виженете із хати? Га?

Килина. Ні, ні... (*Обніма і цілує*).

Урядник. Ха, ха, ха!.. Ну, побачимо... Але ж, знаєте, і сердитий же я був тоді... Тоді б, мабуть, не то що на Сибір, а в саме пекло усіх вас запроторив би... (*Випускає і йде до крамниці*). А там все... в порядку?.. Хліба вже не хочете?

Килина. Ні...

Урядник (*сміється, потім робить серйозну фізіономію і до Соцького*). Соцький!

Соцький (*біжить і очиняє двері*). Чого звольте, господин урядник?

Урядник. Спасибо за верную службу!.. Молодчина, що не пустив...

Соцький. Рад стараця, господин урядник!

Урядник. Молодчина! Ще не забув отвічати по-воєнному... Ну, смотри, охораняй, зараз буде следователь, щоб усе було в порядку... А еслі ета женщина (*показує на Килину*) буде ще лізти. Не пушай... Слишиш?

Соцький. Слушаюсь!

Ява 3

Входить Кирик, блідий, держиться занадто прямо, п'яний, з жалісною і болісною усмішкою. Поганеньке пальто і картуз увалені з одного боку, видно, що падав. Забачивши урядника, зупиняється трохи, потім іде і сідає біля шафки.

Урядник (до Соцького). Ну, смотри!.. Двері зачини і нікого не пушай. Січас буде тут следователь. (Соцький зачина двері. Урядник, дивлячись на Кирика і Килину, що підходить до Кирика, мовчки виходить з кімнати).

Килина. Де ти був, сину?.. Чого ти такий блідий?.. Слабий, чи що? Та що це у тебе на пальті? Упав? Та що ж ти мовчиш?.. (Заглядаючи йому в лице). Та ти п'яний!!

Кирик (з жалісною застиглою усмішкою). П'яний...

Килина (мовчки суворо дивиться на нього хвилину). Кирик!.. Що ж це ти робиш? Як же ти Бога не боїшся... Батька на Сибір одправляють, а ти п'янствуєш...

Кирик. Пусто мені, мамо... От тут пусто (показує на груди). Нема... нічого нема (сумно-сумно). Я вже... не люблю вас, мамо... Я... нікого не люблю... Жалько мені...

Килина. Горілку полюбив замість матері?..

Кирик. Ні, я не люблю горілки... Мамо, дайте мені... огірка... або... Ні, не треба... Зараз буде слідователь?.. На Сибір?.. Ні, тато на Сибір не підуть... Мамо, я вас... мені жалько вас... Тата жалько... Нащо ви зробили те, мамо?.. Ви — мама моя... зробили...

Килина. Ти спать лягай!.. Ти хоч людям не показуйся! Встань, я тебе роздягну...

Кирик (встаючи). Я спать не хочу... Я не може спати... Ми пропащі, мамо?.. Мамо! Поцілуйте мене!..

Килина. Я п'яниць не цілую (скидаючи з нього пальто). Повернись!..

Кирик. Я не п'яний, мамо, я все розумію... Ви думаете, що я п'яний?.. Пусто мені... Я плакати хочу...

Килина. Розумієш ти!.. Якби ти розумів, не напивався б... Хіба ти син?.. Хіба у тебе є жалість яка до батька?..

Кирик. Єсть... Це ж я, мамо, як той... як Максим... Знаєте, мамо, як Максим ішов у солдати... так і йому пусто було... У грудях... Нічого, знаєте...

Килина. Які солдати там? Іди, лягай спати, зараз люди прийдуть... Совісти нема у тебе!

Кирик. Я не хочу спати... Він у солдати ішов... І я їду у солдати...

Килина. Та годі тобі!.. Слухай краще, що я тобі скажу... Слухаєш?

Кирик. Слухаю... Я слухаю, мамо... Мамочко! Ви не журіться за тата!..

Килина. Я тобі кажу, слухай!..

Кирик. Я слухаю.

Килина. Зараз прийдуть сюди слідователь, урядник, староста... Слідство робить... Дошукуватись, хто запалив лавку... Тепер усі думають на батька...

Кирик. Тато на Сибір не підуть...

Килина. Ти слухай!.. Так як будуть тебе питати, в один голос кажи, що то не він! Що ми всі поїхали в город і ти нічого більше не знаєш...

Кирик. А хвитілі?.. Якби не хвитілі...

Килина. Слухай, не перебивай... А про хвитілі кажи, що нічого не знаєш... А урядник скаже, що він бачив, як ми виїжджали з дому. Що він сам був в той час у лавці і все бачив... Що все, значить, було... що значить, ми не підкладали хвитілів...

Кирик (*похмуро*). Урядник так скаже?

Килина. Еге ж... Йому слідователь повірить. Він — начальство... Тоді, виходить...

Кирик. Нащо ж... урядник посадив тата...

Килина. «Нащо, нащо»! Він — начальство, всі показували на батька.

Кирик. Це... ви знов... мамо?..

Килина (*ніби не розуміючи*). Що «знов»?.. Ти слухай краще, що я тобі говорю.

Кирик. *Мамочко!.. Нащо ж ви це?! Не треба! Не треба, мамо!.. Татові нічого не буде!.. Я... піду на Сибір...*

Килина. Що-о??

Кирик. Я скажу, що то я запалив...

Килина. Та ти не сказився, синку?.. Та я тебе... Та я тобі й щелепи розірву, тільки спробуй... Опам'ятайся, що ти кажеш, п'яні очі твої!.. Щоб я більше й не чула від тебе цього! Чуєш!.. Лягай мені зараз спати! (*Кирик мовчки сидить, схилившись всім станом*). Вставай, забирайся спати! (*Штовхає його*).

Кирик (*підводячи спину, машинально встаючи*). Урядник скаже... Знов хоче купити...

Килина. Ніхто нікого не купує, що ти вигадуєш! П'яницю ти!

Кирик. Мамо! Я не п'яний! Я... я випив, бо не можу так... Страшно було... А тепер я дерев'яний... Я тепер можу... Я не хочу, щоб урядник казав... (*Піднімаючи голос*). Я не хочу! Я... не хочу, щоб він купував вас у... полюбовниці... Я сам скажу!.. Я піду на Сибір!! Я не можу з вами жити!.. Я...

Килина (*хапаючи його за рукав*). Та цить, щоб тобі заціпило!.. Там соцький!..

Кирик. Я не боюся!.. Де соцький?.. Все одно... За що ви мене мучите? За що ви мене мучите?!..

Килина (*з одчаєм*). Господи! Що це за нещастя таке!.. Та хто мучить тебе? Ніхто ж тебе не мучить... Ляж спати, сину, ляж, дитино моя... Прийдуть люди, побачать... Ляж, Кирюшо... Я тобі постелю, ти виспишся і все пройде... А тата оправдають і все забудеться... Ляж, дитино моя...

Ти ж подумай, що ти собі в голову взяв. Це ж смерть! Закують тебе в кайдани, повезуть... пожалій же маму свою, ти ж один у мене..., одна радість моя...

Кирик. Тата не оправдають...

Килина. Оправдають, оправдають... Побачиш... Урядник покаже і оправдають...

Кирик. Не випустять... А ми все одно з голоду поздыхаємо... або ви з урядником... Ні, мамо! Я не можу, я не можу! Всі люди вже сміються... Називають... Мамо!!

Килина. Ляж, сину, заспокойся, то од горілки все... виспись, усі думки пройдуть...

Кирик. Не пройдуть. Не випустять тата...

Килина. Випустять. Ляж, сину, ляж...

Кирик. Не випустять... Мені вже казали. Поки не знайдуть, хто більше винний, тата не випустять. А ви до урядника...

Килина. Який там урядник? Ніхто до урядника не піде! Він прямо так із жалю це покаже... Що ти собі взяв у голову це...

Кирик. Він задурно не зробить... Він знов! Знов! Я не хочу!.. Я не можу цього!..

Килина. Та кажу ж тобі, що нічого того нема! Лягай спати!.. Годі!..

Кирик. Я не ляжу... Я піду до слідователя... Хай випустять тата.

Килина. Нікуди ти не підеш! (*Бере його під руку і тягне до ліжка*). Лягай спать... Бо я тобі такого слідователя покажу...

Кирик (*упираючись*). Пустіть мене!.. Я не буду спати!.. Я не п'яний!..

Ява 4

Хутко вскакує урядник, трохи засапавшись. Побачивши це, до Килини.

Урядник. Слідователь ідуть... Що це ви?

Килина (*підходячи хутко, щоб не чув Кирик*). Макаре Іваничу! Хоч ви його!.. Не пустіть, як він буде до слідователя йти... Хоче показувати на себе... Він п'яний.

Урядник. Чого ж то він?

Килина. З горя, з горя... плохий він у мене... Не пустіть, пожалуста...

Урядник. Добре, добре... Ви б його поклали спати.

Килина. Не хоче! Попробую ще. (*Урядник біжить до соцького і щось говорить йому, той витягується. Урядник біжить знов із кімнати. Килина до Кирика*). Ляж, сину, іде вже слідуватель... Ляж, скоріше.

Кирик. Ну, то що?! Все одно!.. Нема правди і не треба...

Килина. Є правда, є... Лягай спати, дитино!

Кирик. Нема!.. І у вас нема правди... Ні у кого!.. Не хочу я спати!.. Я до слідователя піду... Що ви мене!..

Килина (з злістю). Е-е!.. (Хапа його попереk і тягне до ліжка). Я з тобою ще довго буду п'ятякати... Спи!.. І не смій мені вставати! (Кирик безсило сідає на ліжку). Ляж!

Кирик. Я не хочу спати...

Ява 5

Входять: слідчий, молодий ще чоловік, років 30, білявий, з ріденькою борідкою, блідий аж жовтий; гадає про себе, яко про тонкого психолога, не злий і старається бути гуманним за останньою модою. За ним зараз же урядник, клопітливо загляда йому в лице і по-військовому тягнеться. Забачивши їх, Килина пхає Кирика на подушки, той безсило лягає.

Слідчий (скидаючи картуза і злегка уклоняючись. До урядника). А это... это кто?

Урядник. Это, ваше высокоблагородие, жена и сын... Остапченко.

Слідчий. Жена?.. (Придивляється).

Урядник. Так точно. Жена і син... семейство, ваше высокоблагородіє.

Килина піднімаючись і стараючись закрити Кирика собою.

Слідчий. А сын... что же он лежит?..

Килина. Слабый, господин... слiдователь... Слабый зовсім...

Слідчий (не розуміючи) Слабый, вы хотите сказать?

Килина. Да, да, слабый, слабый... Заслаб. Ви його звиніть, пожалуста...

Слідчий. То есть... Я вас не понимаю.. Ну, так что, что слабый... (до урядника) Что она хочет этим сказать?

Урядник. Так точно!.. То есть это, ваше высокоблагородіє, по мужицки значить, слабый, значить больной. Нездоров, ваше высокоблагородіє... То есть заболел, захворал..

Слідчий. А-а!.. Хм... (Байдуже обертаючись). Нужно лечить... За чем же... А это в самую лавку дверь?..

Урядник. Так точно..

Слідчий (проходячи в крамницю. До Соцького). А это... соцкий?.. Здравствуй, братец!

Соцький. Здравія желаю, ваше высокоблагородіє. (Усі проходять в крамницю і мовчки стоять).

Слідчий (до урядника, одводячи його вбік). Знаете, мне вся эта история кажется запутанной... Вы как находите?

Урядник. Так точно... (Зупиняється, не знаючи що сказати).

Слідчий (навіть мало слухаючи його). Видите ли, все эти улики... они мало вообще имеют значения... А в данном случае, мне кажется, просто запутывают дело... Право...

Урядник. Так точно.

Слідчий. Видите ли, у меня такая система. Никогда не набрасывать на то, что бьет в глаза... Вы меня понимаете?

Урядник. Так точно... Єслі, значить...

Слідчий. Все самые очевидные улики иногда... то есть даже в большинстве случаев... то есть я могу просто сказать, что и всегда, просто запутывают... Недальновидный непременно сейчас же бросается на них, а они то и есть самое неверное... А по-моему, психологическая сторона — главное. Все эти вот хотя бы и здесь фитили, спички, страховка, все это еще мало говорит...

Урядник. Так точно.

Слідчий (живо). Не правда ли?

Урядник. Так точно... всьо значіт.. ежелі...

Слідчий. Потому что это только, так сказать, сторона самая изменчивая... Одна форма, которую легко изменить. Например, мы подзреваем этого Остапченко... Почему?... Он застраховал недавно лавку, перевел все на жену, уехал в город и поджег лавку для того, чтобы получить страховую премию... Так?

Урядник. Так точно.

Слідчий. Просто и ясно! А вот... эта то простота и кажется мне всяма и всяма обманчивой... Возьмем теперь психологическую сторону... Кто такой этот самый Остапченко? Это робкий, запуганный человек... И глупый, кажется, чрезвычайно.. Как вы находите?

Урядник. Так точно.

Слідчий. Может ли он быть поджигателем?... То есть поджечь не важно... Может ли он все это... может ли решиться?... Вы понимаете, что я хочу выразить?

Урядник (вбік). Чорт тебе розбере! (До нього). Так точно, решіться...

Слідчий. Может ли он решиться, осмелиться на такой шаг? Мне кажется, нет. Возьмем его жену... Это особа, насколько она бросилась мне в глаза... молодая еще и красивая... Не здесь ли кроется драма?..

Урядник. Так точно.

Слідчий. Может ли этот старенький человечек быть мужем этой женщины?... Видите, какая здесь уже... Сразу возникает сеть предположений... Почему мы не можем вообразить здесь романтической истории?! Почему мы должны непременно следовать рутине? Есть две-три якобы прямые улики и следствие конечно?... А психология?

Урядник. Так точно.

Слідчий. А духовная сторона?... Что руководит преступлениями? Дух или рука?... Почему же обращать внимание только на физическую сторону?... А если здесь месть? А если здесь какой-нибудь роман?... А?..

Урядник. Так точно. Только... ваше високоблагородіє... Хм... Я, ваше високоблагородіє, нікоторого Романа не знаю... Которий, значить, обвиняємі і свідетелі... Корній, Хведор... Улас... Кирик... А Романа нікак нет.. То есть... ежелі...

Слідчий. Ах! Вы меня не поняли!.. Не человек Роман, а роман... История любовная... Происшествие какоенибудь из жизни... Понимаете?

Урядник. Так точно. *(Вбік)*. Чого йому хочеться?

Слідчий. Какая-нибудь драма...

Урядник. Так точно, ваше високоблагородіє.

Слідчий. Ах! Не называйте меня так... Во первых, я и не высокоблагородіє, а всего высокородіє... А потом вы говорите так, как с начальником... Не нужно этого...

Урядник. Слушаю-с.

Слідчий. Ах!.. Вы опять... Я хочу спросить у вас совета, как у человека, знающего все обстоятельства, а вы...

Урядник. Віноват, ваше... ваше високородіє.

Слідчий. Эх! *(Махає рукою)*. Вы чем были до этого положения? Где вы служили?

Урядник. Состоял поліцейським чином в городе Кременчуг...

Слідчий. Ага!.. Хм... Так вот видите... Мне нужно распутать все нити этой истории. Я предполагаю, что здесь виноват не Остапченко, а кто-нибудь другой... Понимаете?..

Урядник. Так точно. Я, ваше... Я сам даже хотел сказать, что он не виноват... Потому, когда он виїзжал у город, так я сам відел, что он... что у лавке нічого не було подложено. То есть я про хвистілі... самим...

Слідчий. Да-а? Вот видите! Позвольте, позвольте, это обстоятельство очень важное... *(Біжить до столу і, розчинивши портфель, вийма папір, сідає і знов голосно до урядника)*. Ну... так повторите еще раз ваше важное показание.

В кімнаті Килина напружено слухає. Кирик також підвівся і сів на ліжку.

Урядник. Я говорю, що када виїзжал, значить, самый Остапченко, так нікоторих хвистільов не виділ... *(Слідчий пише)*.

Кирик *(схоплюється)*. Мамо! Я не хочу, щоб він нас спасав... Не хочу!

Килина. Цить! Що ти хочеш — нас погубить? Ляж і не смій мені!.. Чуеш?

Кирик *(тихіше)*. Він купує нас... Я не хочу!

Килина *(хватаючи його за руку, тягне до ліжка. Грізно)*. Кирику!!

Слідчий. Та-а-к... Теперь... Что вы скажете относительно того, что дверь и окно не были повреждены?

Урядник. То есть... Мог хтось другой войті і підпалить...

Слідчий. Нет, я не об этом... Впрочем, позвольте... Соцкий! *(Соцький схоплюється від дверей і підбігає)*. Позовите одного из свидетелей... Там во дворе...

Соцький. Слушаю, ваше високоблагородіє. *(Вибігає і зараз же вводить з двору Хведора)*.

Слідчий *(до урядника)*. Ну, а как вам кажется, мог ли этот старик поджечь? Способен ли он на это? Вы понимаете меня?

Урядник. Так точно... То єсть я так преображаю, що он не мог, потому када я приходіл до їх, то нічого не пометіл, нікоторих, значить, хвильов...

Слідчий. Хм... Позвольте... *(Встає і пильно починає роздивлятись на двері, вікна, підлогу і таке інше. Входять Соцький і Хведір. Зупиняються).*

Кирик *(сумно).* Мамо! Тата все одно не випустять!

Килина *(підходячи хутко до нього, мало не шепочучи).* Тс!.. Чого тобі?

Кирик. Не випустять тата...

Килина. Випустять, мовчи Бога ради!..

Кирик *(не дивлячись на неї, похмуро).* Скажіть мені правду, чоґо це урядник показує тепер за нас... Що він з вами тут говорив?

Килина. «Чоґо показує!» Що ж він звір, чи що?.. Жалько стало!

Кирик. Що він з вами тут говорив?

Килина. Нічого не говорив... Заспокойся. Ну, не мішай мені, я хочу слухати, що вони там... *(Іде знов до дверей. Кирик сумно похиляється).*

Слідчий *(шукаючи чоґось).* Хм.. Никаких следов... *(Вертається).* Ну, хорошо... Вот розкажете вы мне *(до урядника).* Жизнь Остапченков... Приходил к ним кто-нибудь посторонний?.. Нет, позвольте! Они мирно жили между собой, муж и жена?

Урядник. Так точно... Тоєсть, када не када ругались, бувало...

Слідчий *(записує).* Так, так, хорошо, хорошо... Ругались... Прекрасно... Ну-с... Может, иногда даже дрались?..

Урядник. Хм... Кто його зна? *(Дивиться на Хведора).*

Хведір. Бувало, що й бились... *(До урядника).* На Різдво Килина випхнула Корнія із лавки на вулицю...

Слідчий. Ага!.. Прекрасно, прекрасно!.. Вытолкала жена из лавки... Отлично!.. Ну-с, а не знаете, из-за чего она его вытолкала?

Хведір. Із лавки, я ж кажу...

Слідчий. Нет!.. Я знаю, что из лавки, но почему?.. Какая причина была, что они подрались?

Хведір *(суворо).* А чоґо люди б'ються між собою?.. Із радощів?..

Слідчий. Так, так, Ну-с, ну-с...

Хведір. Чоґо палять лавки?.. Чоґо помирають з голоду?.. Чорта у душу пускають... Самі не відають, сліпими і безчуттєвними стають...

Слідчий. Прекрасно. Но в данном случае почему они дрались?..

Хведір. Жити важко... Правду загубили... Правду знайти не легко.

Слідчий *(до урядника).* Он, кажется, меня не понимает, скажите вы ему по малорусски.

Хведір. Чоґо не понимаю? Бились, бо зло кипить у душі... І на себе, і на ближніх. Нема миру і покою нема в душі. Блуканина...

Слідчий. Позвольте... Вы говорите не относящееся к делу.. Соцький, позовите другого свидетеля. *(Соцький виходить).* Не можете ли вы сказать: вообще семейная жизнь шла у Остапченков ровно?

Хведір, не розуміючи, дивиться на урядника.

Урядник. Тебе питають, чи рівно жили між собою Остапченки? Зна-
чить, чи був хто з них старший, чи ні...

Слідчий. Ах, нет!.. Не то... Вы меня не понимаете... Ну, любили ли
они друг друга?.. Не любила ли она кого-нибудь вместо мужа? Или он?

Урядник (*гостро подивившись на Хведора*). Ні! Нікак нет... Как полага-
ється, значить...

*Кирик схоплюється і хоче йти, але Килина хутко підходить до нього, міцно
стискує за руку і з жорстоким лицем садовить на ліжку. Кирик знов покірливо
сідає, щось шепочучи.*

Слідчий (*входить соцький і Улас*). Нет, вот что... Приведите сюда само-
го Остапченко... Я его допрошу и мы тогда... Соцький, пойді, голубчик,
и приведи сюда Остапченко. Только скорее, пожалуйста!

Соцький. Слушаю-с! (*Виходить*).

Слідчий. Ну-с, хорошо... (*До Уласа*). А вот скажите вы мне, почему вы
в такое позднее время были возле лавки Остапченков?

Улас. Я ішов додому, ваше благородіє...

Урядник (*поправляючи його*). Ваше високородіє!

Слідчий. Ах, оставьте... Это все равно.

Улас. Ваше... високородіє.. Ішов, значить, додому... Так собі ішов,
вертався, значить. Бачу, щось видно... А що таке, думаю? А знаю, що
вони всі поїхали до города...

Слідчий. Ага!.. Так вы знали, что они уехали все?

Улас. Знав, а як же.. Усі знали..

Слідчий. Так.. Хм.. Но почему же не все были возле лавки?..

Улас. Та я ж нічого, я так.. Вертався..

Слідчий. Ну, хорошо, хорошо... Продолжайте. Откуда же вы возвра-
щались?..

Улас. Я був... Ходив собі... Так, значить... на гулянку...

Слідчий. Хм... Теперь, кажется, гулять нечего... (*До Хведора*). А вы
откуда возвращались?

Хведір. З бесіди ішов.

Слідчий. Откуда?

Хведір. З бесіди..

Улас. Он, ваше високородіє, штундар... Із бесіди ішол... З своєї,
значить, церкви...

Слідчий. А ведь такие собрания, кажется, законом запрещаются?

Урядник. Так точно. Прикажете посадить в холодную? Полагается
три дні.

Слідчий. Нет, это не относится ко мне... Ну, хорошо... (*До Уласа*). Ну,
продолжайте, продолжайте... Так откуда вы возвращались? Не можете
сказать?

Улас (*ніби соромиться*). Не смію... Од дівчини... ішов...

Слідчий. А!.. Хм... Ну, прекрасно... А не знаєте, ходил ли кто-нибудь к Остапченкам из мужчин очень часто?

Улас. Ходили всі... У лавку ходило багато.

Слідчий. Ну, а так... В гости к ним. Не в лавку, а в гости?

Улас. Ніхто, здається, не ходив...

Урядник (поспішно). Нет, ніхто не ходив... Не бувало нікого...

Улас. Господин урядник бували часто...

Урядник. Так, по службі, значить...

Слідчий. Нет, а из посторонних?..

Улас. Из посторонніх нікого...

Кирик схоплюється знов, але Килина, що пильно слідкувала за ним, не пускає.

Кирик. Пустіть!.. Я піду!.. Пустіть...

Килина. Цить!.. Не пустю!..

Слідчий (прислухаючись). Что там?

Урядник (вискакуючи). Що тут таке?

Килина (шепочучи). Макар Іванич!.. Не пускайте його, не пускайте ради...

Кирик. Пустіть, я хочу до слідователя! Я не хочу, щоб ви нас випутили!..

Ява 6

Соцький і Корній — пригнічений, прибитий горем. Зляканий. Забачивши його, Кирик змовкає і мовчки дивиться, як той проходить у крамницю. Килина знов тягне його до ліжка і садить, щось говорячи злісно і знервовано.

Слідчий. А!.. Ну, Остапченко. Подойдите сюда ближе... Еще ближе. (Корній, що боязко-покірливо зупинився біля порогу, робить два ступні, потім ще і зупиняється знов). Скажите мне, Остапченко, вы после выезда из села возвращались назад до пожара?

Корній. Нет... Я був усьо время в городі, на постоялому дворі знають... Бачили. Не винуват я...

Слідчий. Хорошо, хорошо... А кого вы подозреваете в поджоге вашей лавки?

Корній. Я не знаю... Я не бачив... Я не винуват... Я собі поїхав...

Слідчий. Не знаєте, значит? Ну, а не можете ли вы сказать, были ли у вас враги в деревне? Не были ли вы в ссоре с кем-нибудь?

Корній. Я не знаю... Я не винуватий... За що ж мене?.. Я нічого не знаю, ваше благородіє...

Слідчий. Да вы не бойтесь. Вы отвечайте на вопросы. Вы с женой жили мирно?

Корній. Мирно, мирно...

Слідчий. А может быть, у вашей жены были враги какие-нибудь? Вы подумайте хорошенько... От этого зависит ваша судьба. Если вы не виноваты, то нужно найти виновного. Может быть, ваша жена нравилась

кому-нибудь? Не ухаживал ли кто за вашей женой? Не был ли ей врагом за то, что она относилась к нему равнодушно?..

Корній (*ніяковіє*). Нет... Ні, жена моя... Я не знаю... Усьо, значить... От господин урядник знають, що я нічого...

Урядник (*турбується*). Нікак нет... Ніхто не ухаживал.

Слідчий (*дивиться пильно на всіх, а також на Уласа, який робить вигляд, що нічого не знає, але вся постать і фізіономія говорять, що він знає таке, що всім відомо. Слідчий придивляється до нього*). Вы, кажется, знаете что-то?

Улас (*поганенько усміхаючись*). Ні... я не знаю...

Слідчий. Нет, вы, кажется, знаете... Говорите... Ну?

Улас (*дивиться на урядника*). Ні, я не знаю... Люди говорять...

Кирик (*схоплюється і біжить до дверей. Килина хвата його, але він з страшеним болем і відчаєм кричить*). Пустіть!! пустіть мене!.. Що ви мене мучите? За що ви мене мучите?

Килина (*задихаючись*). Я не пусто, я не пусто тебе! Сину! Кирюшо!..

Кирик. Пустіть!!

Слідчий. Что там такое?

Урядник (*вибігає*). Ви знов?

Кирик (*до урядника, тремтячи*). Ти!.. Ти... Я запалив лавку! Я! Я!.. Ніхто... Пустіть... Я до слідователя (*виривається і біжить до слідчого*). Я запалив!.. Ніхто, нікого мати не любили... Я сам... Я запалив... Тато не знають нічого... Пустіть їх... Беріть мене...

Слідчий. Что такое?... Вы... Ты запальыв? Это сын их?..

Урядник. Так точно, Кирик...

Кирик. Я, я!.. Я — син. Це я запалив. Я сердитий був. Мене тато обидили.

Килина. Не вірте!.. Ваше благородіє... Він слабкий, він п'яний... От Макар Іванич знають...

Слідчий. Позвольте! Я ничего не понимаю... Успокойтесь... (*До Кирика*). Так ты признаешься, что подпалил лавку собственных родителей? Ты это сознательно говоришь?

Килина (*перебиваючи Кирика, що хоче говорити*). Не вірте, не вірте... От господин урядник скажуть, що він п'яний!

Урядник. Я нічого не знаю.

Кирик. Я не п'яний... Я тверезий. Я запалив. Я сердитий був на тата і запалив... Пустіть тата! Пустіть!.. (*Дрижить весь*).

Килина. Бреше!.. Бреше!.. Це він (*на Корнія*), він запалив! Він, він!!

Кирик. Мамо!

Килина. Я не пушу тебе на Сибір! Запалив, хай іде!.. Він, він! Хотів страховку получить... Підложив хвитілі... на мене лавку перевів... Урядник бреше... Він не був тоді, як ми виїжджали. Він нічого не знає. Він...

Слідчий (*до урядника*). Вы что ж это? Ложныя показания?

Урядник. Она врывает...

Кирик. Сам ти врьош! Сам, сам!!

Слідчий (*строго*). Тише!.. Господин урядник!.. Я это запишу. А вас, господа, попрошу отправиться за мной сейчас в город. Я принужден разобрать это дело.

Килина. Я не піду!.. Я нікуди не піду! Я не пушу сина! Ріжте, не пушу. Він запалив, він погубив нас, хай іде, хай сам іде. Його беріть!..

Корній (*тихо*). Я... Це я запалив. Вона правду каже... Я страховку хотів... Усі палять... Син не винен... Не беріть його!..

Слідчий. Так ви сознаєтесь...

Корній. Сознаюсь. Це я... за...палив!..

Кирик вмить гірко, по-дитячому плаче, схлипуючи. Килина важко дихає.

Слідчий (*спантеличено*). Хм. Значит, я ошибся!.. (*До Остапченка*). В таком случае, я должен арестовать вас... Господин урядник, возьми его и отправляйтесь со мной в город. (*Урядник підходить. Корній безсило ступає. Слідчий до Корнія*). Можете проститись с женой и сыном... Не скоро увидите... (*Корній підходить до Кирика і хоче руками, але позаяк зв'язані, то головою до Кирика*). Развяжите ему руки!

Урядник. Слушаю-с! (*Хутко розв'язує*).

Корній (*торкається до голови Кирика*). Кирюшо!..

Кирик. Я... я повішуся все... одно!.. Я не можу!..

Корній. Кирюшо!.. (*Знов несміло торкається до голови рукою*). Прощай уже... Страховку хлопочи... (*До Килини*). Твоя лавка... Хлопочи, щоб страховку... Повинні дати... Я ж запалив... По закону... Прощай!.. Приходь... до тюрми...

Килина (*суворо*). А зо мною?..

Корній. Прощай (*обнімає*)... Страховку...

Килина (*суворо занадто*). Прости... Корнію... На віки... Не побачимось... Не май серця... Син...

Слідчий. Зачем навеки?.. Не более пяти лет... Еще увидите... Ну, скорее!.. (*Корній поспішно до Кирика. Хвата за голову і цілує, з раптовістю і поспішаючи. Кирик відповідає тим же*). Ну, довольно... Будете в тюрме видеться... Урядник!.. (*Забира папери і йде з крамниці*).

Урядник (*рознімає Кирика і Корнія*). Ну, годі, годі, в тюрмі наплачетеся ще... (*До Корнія шепотом*). Треба було робити чисто, не партачить!.. (*Голосно*). Ну, годі, ідьом!..

Корній. Кирюшо!.. Сину!.. (*Тремтячою рукою гладить по голові. Потім озирнувшись, забачивши, що слідчий уже вийшов, ще раз цілує Кирика і йде. Урядник за ним. Кирик знов ридає. Килина мовчки суворо дивиться вбік, завіса тихо спадає*).

Кінець.

Львів.
23/10
19.III.03

Недрукована драма Володимира Винниченка.
Забороняється раз на все її друкувати.

Володимир Гнатюк

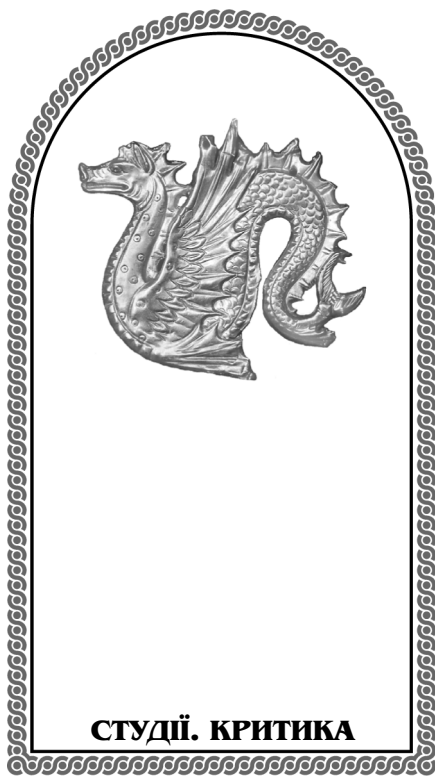
Львів, 25/ XI, 1911

Особистий фонд голови України Центральної Ради,
голови Дирекції Української Народної Республіки
Володимира Кириловича Винниченка
Рукопис драми «Різними шляхами»

Винниченко В. Різними шляхами (рукопис). — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Фонд № 1823. — Опис 1. — Од. зб. № 8. — 86 арк.

Підготовка до друку — Ковалик Марина Олексіївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Первомайського політехнічного інституту.

Коректура — Каєнко Ганна Олександрівна, магістрант кафедри української літератури Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

СТУДІЇ. КРИТИКА

Микола КОДАК

«СОБОР» ОЛЕСЯ ГОНЧАРА: РЕСУРСИ ПОЕТИКИ

Роман О.Гончара «Собор» став драматичною сторінкою в життєвій і письменницькій долі його автора, спричинившись до організованого цькування митця¹. У кінці 80-х років сталося друге публічне народження твору, друге його прочитання. Закликаючи сучасників до «читацької роботи» над образами роману, І.Бокий у газетній статті «Із «Собором» у майбутнє! Погляд через чверть віку» наголосив на необхідності актуального сприйняття проблематики і поетики твору: «Не тільки як захопливе словознавче студювання, але і як розтин тоталітарної свідомості на рівні щонайтонших порухів думки і почуття, пізнання недалекого минулого (чи минулого?) на предмет застереження потворних історичних експериментів»². Для такого сприйняття доцільно заглибитися в поетичний світ твору.

І. ПАФОС

Роман-поема О.Гончара «Собор» явив світу автора в новій мистецькій якості, у стані вищої ідейно-емоційної зосередженості довкола образно-символічного епіцентру свого твору. Таким епіцентром – і це очевидно – в романі є заголовний образ собору.

Загальновизнаним є висновок про особливе, символічне місце заголовних образів творів у поетиці О.Гончара-романіста. Однак в «Прапорносцях» ця символіка постає після тривалої образно-детальної підготовки і повносило розгортається вже аж у заключних акордах твору. У «Таврії» і «Перекопі» заголовні образи самі по собі не є символами, вони здобувають символічні барви завдяки відкриттю особливого стану світу, особливого – історично знаменного – змісту подій, явищ, і злетів духу людини в цих подіях; ці масштабні просторові топоніми ознаменовуються поетичними символами, в яких лунають епічні тони – гул дзвонів над Таврією, гасло «На Сиваш!» над Перекопом... Заголовний образ «Тронки» знову ж є лише одним з образів-символів твору, впродовж якого свою символічність виявляють і «червона торпеда», і «залізний острів», і «полігон», і психоемоційний за змістом образ «передчуття океану»...

У романі «Собор» до символічного звучання піднесено також не тільки заголовний образ. Але тут, як в жодному з творів досі, всі основні сюжетні лінії, всі визначальні мотиви зведено до цього образу. Тому й можемо говорити про епіцентричність образу собору, що звідси розходяться й сюди сходяться всі поетичні хвилі, як сюжетно-композиційні, так і ідейно-емоційні, пафосно-поетичні.

¹ Див: Коваль В. «Собор» і навколо собору. - К.: Молодь, 1989

² Літературна Україна. 1992. - 21 травня

Щоб відчутти, побачити «во плоті» основний ідейно-емоційний тон, що його задає, сугестує, навіває з самого початку автор «Собору», слід зауважити стартові знаки при першій появі образу собору в тексті роману.

Першу появу цього образу оснащено трьома присутніми означеннями: «...облуплений собор біліє. Старовинний, козацький».³ Першим епітетом недвозначно виявлено сучасний вигляд: споруди, її запущений стан. Два наступних епітети сповіщають про історичну давність собору, акцентують на цінностях у культурну семантику цього образу. Розведені в різні речення, пунктуаційно розмежовані, ці епітети враз відкривають контраст значень: козацька давнина ознаменована зведенням собору, творенням на віки, сучасність – занепащенням витвору, байдужістю до історичного спадку національної культури.

Собор у його сучасному вигляді – лише видимий прояв ширшого і глибшого явища духовної байдужості: «У жодній енциклопедії світу не знайти нам цієї Зачіплянки», посеред якої стоїть собор, яка «є, існує в реальності» і має свою історію, свій легендарний переказ: «...було, кажуть, на цьому місці велике село, що робило списи запорожцям. І коли мандрували козаки на Січ, то завертали сюди, щоб запастися списками».

Цей переказ відтворює автор, писаною ж історією, «енциклопедіями» його проігноровано. Собор, отже, – єдине свідчення історії, культурний документ епохи, дійсності, що нині віддалена «в дозаводські часи». Таким чином, формується образно-семантична опозиція часів «дозаводських», козацьких – і часів теперішніх, при заводських. Останні зовсім не бездіяльні: нині живуть тут «здебільшого праведні люди», «Роботяги. Металурги». Але їхні клопоти не поширюються на собор. Більше того, не тільки собор, власне середовище «праведних людей» також занепащене: «Буре небо над містом, бурі дими».

Тож поряд з опозицією часів намічається ще й опозиція в контексті самої сучасності. Її прикмети – морально-трудова продуктивність «роботяг» і, при всьому цьому, позірна ущербність їхнього середовища, їхнього духовного простору. Найповажніший знак духовного спадку – собор – з семантичного поля «здебільшого праведних людей» ніби виключений: «собор стоїть над селищами в задумі одише серед тиші».

Диво собору споглядають і наслухають не «ті, чиє життя розбите на зміни, денні й нічні», а безлюдна просторинь – «незвичайна... антиніч» – «мовби зачаклована видовом собору, заслухана німої музики його округлих, гармонійно поєднаних бань, наростаючих ярусів, його співучих ліній. Для неї, зачаєної в бажанні розгадати дивні якісь загадки, розшифрувати тайнописи віків, собор ще повен далекою музикою, гри-

3 Тут і далі при цитуванні роману «Собор» посилаємось на видання: Гончар Олесь. Собор. – К.: Дніпро, 1989.

мить обвалом літургій, перелунює православними месами, піснеспівами, шепоче жагою спокут, він ще повен гріхами, в яких тут калялись, і сповідями, і сльозами, і екстазом людських поривів, надій...»

Ця могутня духовно-поетична аура довкола собору, безумовно, не є насправді витвором фантастичного персонажа – «антиночі»; це – еманція авторської суб'єктивності, метафорично зосередженої в позалюдській просторині, як у живій істоті. Такої чуйності, такої сприйнятливості, такої духовності автор б а ж а є л ю д я м. Але, не спостерігаючи її в масі «роботяг», «здебільшого праведних людей», вдається до учудненої персоніфікації «незвичайної... антиночі» – як алегоричного суб'єкта вислову власного, авторського пафосу.

Видовище драматичного розриву між духовними, національно-культурними цінностями минулого і світом сучасної людини, драматичної витісненості навіть рідкісних, найбільш матеріальних і найбільш публічних /собор!./ витворів народного генія із сфери значимих реалій духовної практики сучасника набуло зримого вигляду і виразу в ідеї собору, художньо споглянутого в єдності його морально-естетичної цінності і культурно-історичної долі, в злитності феноменологічного і аксіологічного начал.

Ідейно-емоційне спрямування твору відливається в пафос д р а м а т и з м у. Драматичний тон відлунює в найтонших структурах, у поетиці мікрообразів роману. Як є драматичним дисонанс означення «облуплений» сурядно з феноменологічними атестаціями «старовинний, козацький», так само драматичним дисонансом звучить і «ущерблююче», «корозійне» уточнення в узагальненій характеристиці масового героя Зачіплянки – «з д е б і л ь ш о г о праведні люди». Отже, не всі п р а в е д н і, є й інші...

Але й серед «праведних» здебільшого ті, хто віддав себе заводам, водночас проносячись – фізично і психоемоційно – м и м о собору.

З-поміж цієї маси контрастно виділяється естетично чутлива особа – Микола Баглай.

«Заводи дають плавку, і, мов над вулканами під час виверження, заграви бурхають у небо, і вся глибіню його, враз оживши, починає дихати, пульсувати; відблиски неба грають ночами на стінах собору, на його верхах.

Якщо в такий час повертається з інституту Микола Баглай, студент металургійного, то він, ясна річ, зупиниться на майдані і за звичкою послухає собор, його мовчання, послухає оту не к о ж н о м у д о с т у п н у «музику сфер».

Високі ідейно-естетичні потенції Баглаєвого інтелекту роблять Миколу-студента внутрішньо близьким автору. Останній посилається на свого героя уже в пролозі. Кажучи: «здебільшого праведні люди», – він додає: «або, як Микола-студент сказав би, правильні». Іншим разом

– інтелектуальній полеміці з студентом «Геннадієм, з факультету холодної обробки металу», про «колір» і «смак» безсмертя:

«– Кольору неба! А смак свободи! – так воліє висловлюватись, розлігшись у пшениці, Баглай. Небо над ним, блакитний купол собору планетарного, без іржі, без хмарини, лише десь по обрії підниззя цього небесного купола реактивний тасьмою підперезав. – І якщо вже говорити про безсмертя, то мистецтво стоїть до нього найближче». Досить зіставити стиль реплік героя авторських ремарок, щоб переконатися, що манера Миколиного вислову авторіві імponує, що обидва вони «вولیють висловлюватися» схожим чином. Маючи героя такого інтелектуального рівня, такого ідейно-естетичного спорядження, таких «звичок», автору легко реалізувати лірико-поетичні, філософсько-естетичні мотиви, тони і обертони пафосу об'єктивовані чином – через свідомість суб'єкта, в своїх літературно-рольових функціях суверенного від автора. Маючи такого героя в сюжеті, автор широко реалізує драматичний /у О.Гончара часто синтезований з ліричнішим, тобто лірико-драматичний/ спосіб художньої презентації поетичних ідей, що є суголосним, ізоморфним відгуком форми вислову на драматизм як основний зміст пафосу.

Драматична домінанта пафосу «Собору» має свої адекватні на всіх «зрізах», на всіх структурних рівнях поетичної системи роману. Розкриття особливостей жанрового мислення автора «Собору», людинознавчих ідей і форм психологічного аналізу персонажів, часових координат і просторових обривів, взаємодії голосів автора і героїв у нарративному ладі твору, яке здійснюватиметься далі, буде водночас і осягненням пафосу, не його абстрактної формули, а власне художнього вислову в образно-експресивному вигляді.

Драматизмом не вичерпується пафосний спектр «Собору». Герої твору часом сягають трагічності в своїх переживаннях буднів, Ягор Катракий, розшукуючи Єльку, впав у зажуру: «недобрі думки закрадалися в голову, адже від таких затятих та баламутних всього можна ждати – на Дніпрі високі мости...» А у Єльки справді проноситься думка про життєвий тупик, спричинена безвихідною до якогось часу ситуацією і підвищеною гостротою морального почуття.

Досить розвинений у творі гумористичний компонент пафосу. Микола, Олекса-механік, Ромка Орлянченко, Іван Баглай, Вірунька часто «продукують» гумористичні, іронічні інтонації. Переповідають ситуації з комічним змістом. Сюжетним комізмом перейнято спілкування Володьки Лободи з старою Оврамівною – Шпачихою, Портретний комізм – один із засобів гумористичної характеристики «зачіплянського висуванця», в атестаціях якого («батькопродавець», «в ідеях весь, як у реп'яхах») звучать і саркастичні ноти сатири. Велеречивий Роман Орлянченко рядом сцен вносить гостроту мовної гумористики і сатири,

нагадуючи Гриню Мамайчука з «Тронки»... Тож пафос драматизму – не єдина барва, а саме домінанта ідейно-емоційного спрямування твору.

На відміну від суб'єктоцентричних типів пафосу – романтики, сентиментальності – драматизм має об'єктивно-міжсуб'єктну природу. Навіть висловивши авторські ліричні провістія героям (кінцівка XVIII розділу), автор стежить за саморозвитком буття, який приводить до драматичної сцени в соборі. Прозирання логіки самої дійсності – в цьому сила цього типу пафосу, що так наполохав певні кола читачів «Собору».

2. ЖАНР

Для автора «Собору» важливим художнім завданням є формування певного, досить виразного іміджу жанру твору. Важливим творчо-психологічним способом реалізації цього завдання є лірико-медитативна сугестія. Аналітично розкриваючи образно-поетичний зміст роздумів Миколи Баглая, зосереджених довкола творчої ідеї *п о е м и*, яку він готується написати, автор розгортає мотив поеми до сугестивного ефекту.

З-поміж низки жанрово-родових понять, якими оперує автор, (поема, дума, міф, лірика...), термін «поема» однозначно домінує. В аналізі поетичного мислення Миколи Баглая автор виявляє саме ідею *п о е м и*, з якою той співміряє споглядувану дійсність. Суб'єктивність героя взята в стані внутрішнього нурту, інтенсивного самоаналізу: «Коли людині скоро сповнюється двадцять два, а дими течуть, а слава поета ще тільки в мареві мариться, є над чим замислитись». У цьому стані свідомість героя перейнята водночас підбиттям перших життєвих підсумків і прозиранням перспектив: «Справді, що встиг зробити? Що встиг збагнути у своєму двадцятидвохрічному світі? Де поема твого життя?». Для свідомості *п о е т а* «зробити» і «збагнути» – рівноцінні поняття. У такій свідомості природно зринають поняття з творчо-літературного словника, оскільки продуктивно збагнути означає створити «поему».

Літературно-естетичний зміст рефлексій героя дозволяє цілком вмотивовано розгорнути в зоні його свідомості тематизм «поеми». Майбутній автор повіряє установкою на поему різні об'єкти, виявляючи їхню відповідність цьому жанру: «Рятівники Титана», – може, так вона буде зватися? Про металургів, про тих, що серед розгулу смерті врятували свій чорний міф – чавунного, з розірваними ланцюгами Трударя, в якому так молодо-неповторно відлився невмирущий дух революції. Поема про таких, як Майя Прапірна з Колонії, як батько твій Никодим Баглай, що добровольцем пішов у сорок першому, в перші ж дні, і безповоротно зник у задніпровських бурих вітрах... Поема трагізму, поема нездоланності духу, але якими словами-карбами її накарбувати? Щоб так, як собор оцей, віками донесла дух твого задимленого звиятного часу...»

Жанрова (поематична) установка в свідомості поета знаходить свій образний адекват у видовищі собору. Зримо конкретизована в певному взірці, установка набуває поетично-сугестивної якості, чого не має абстрактне поняття поеми: «Собор оцей? Горда поема степового козацького зодчества, вона щоразу хвилює тебе, щось навіває...». На такий – навювальний, сугестивний ефект поематичної установки розраховано жанрові мотиви «Собору», його жанровий імідж.

Величально-оспівувальний, життєстверджувальний тон поеми автор вважає історико-поетичним адекватом ще й тому, що такий жанр суспільно-психологічно, ідейно-естетично продуктивний: він не тільки відкриває гармонію, але й полемізує, відстоює її збереження: «І не треба тут руїни, чуєте ви, генії руйнацтва? Невже не доходить до вас оцей дух обжитості планети, певності, злагоди, який живе у таких витворах, в їхній гармонії, – дух, що єднає людство?» Сугестуючи читачеві поематичний жанровий імідж «Собору», автор прагне двоєдиного – стверджувально-величального і полемічно-публіцистичного – художнього ефекту. Зводячи роман «Собор» як поему, він прагне, щоб поема ця «так, як собор оцей, віками донесла дух твого задимленого звияжнього часу». Художня семантика жанру в поетиці «Собору» поєднує утвердження і полеміку, відбиває драматичну домінанту роману-поєми.

Джерело драматизму жанроутвору – в протиріччях сучасності. Образ собору-поєми походить з минулого, звідти – твердить автор – з ним долинає дух гармонії. Сучасний же твір має передати «дух твого замленого звияжнього часу», в якому поєднуються, протидіючі один одному, руйнацтво – і творчість, какофонія – і гармонія, «задимленість» – і «звизяжність»...

Історична ретроспектива позначена гармонійними творами мистецтва, нині ж «на зміну гармонії виступає хаос, на зміну фарбам Рафаеля приходять консервна бляшанка і мавпа з квачем...» Роздуми героя про «поєми майбутнього» виливаються в своєрідний трактат із психології творчості, в якому загострюється питання про життєві джерела саме тих жанроутворів, що лежать у зоні поетичних установок героя: «Кажуть, що поезії передує подвиг. Інших життя кидало на великі випробви, а що тебе жде серед цієї буденності, серед плину сірих днів, що деколи справді здаються «мов осінні пляжі...»? І яка вона є, сама природа подвигу?».

Дві вставні новели дають позасюжетні відповіді на це питання. В новелі «Чорне вогнище» в апофеозі подвигу проти руйнацтва постав історик козацтва, захисник козацького собору-поєми Яворницький, а поряд з ним – в інстинктивному подвигу антинищення малий Ягорко Катратий. У «Бхілайському вогнищі» свій подвиг трудової звизяги творить Іван Баглай, один із «праведних», «правильних» людей нашого часу.

Миколі Баглаю випадає реалізувати свій шлях до подвигу (а отже – до поезії) в рамках сюжету – «серед плину сірих буднів». Це й є найточніша відповідь на запитання: «Де поема твого життя?»

Драматичне відчуття світу, яким перейнятий Микола Баглай, знаходить сюжетний вихід у драматичній поведінці, в драматичних діях героя. З його особою в контекст «сірих буднів» приходять джерело поезії, гармонії, творчості. Аби гармонізувати світ, він допізна працює над фільмами-димовловлявачами. Його моральність повстає проти «юшкої-дів», браконьєрів духовності.

Великою мірою сюжетне життя героя реалізується в традиційно романній площині – приватному житті приватної особи. Драматична історія Єльки Чечіль сюжетно сплітається з долею Миколи Баглая. Зав'язку цієї сюжетної лінії, приведені до кінцівки твору, покладено вже в першому розділі: «А нещодавно на дідовім подвір'ї з'явилася нова таємнича особа. Хіба ж Віруньці з її чисто жіночою проникливістю важко догадатись, чого Микола раз у раз нашорошує вухо в той бік...

– Бачив, яка там у Ягора племінниця город поливає? Красуня ж! А ви спите! Хоч би коли на танці дівчину запросили. Скептики нещасні..!?

Однак від появи сюжетної зав'язки до встановлення взаємин Єльки і Миколи пролягла певна відстань. Сюжетна ретардація тут знадобилася автору для пояснення відчуженого стану Єльки: «Ані усмішки на смаглявому личку. Сама суворість, неприступність». Ці якості не виражають суть натури дівчини. Деформація природності – наслідок раніш моральних травм, спізнаних дівчиною дотепер, а ще – потворних порядків, що сковують суспільну свободу волевияву людини становищем «безпачпортної». Аби пояснити це, автор здійснив соціально-побутовий, морально-психологічний аналіз передісторії Єльчиного життя в селі.

Суворий паспортний режим, непаспортизованість села вже в 50-х роках стали відчутним суспільно-економічним гальмом, фактором стримування притоку робочої сили з села до міста. Прикована до села молодь не мала свободи волевияву щодо своїх фахових інтересів. Залежність від сільської адміністрації, від успадкованого середовища спричинялася до культурних обмежень, скованого життєвого вибору, світопізнання. А ще – до моральних травм, які найболючіше вдарили по натурі юної сільської красуні Олени Чечіль.

Це був досить новий соціально-правовий мотив у творі. Розглядаючи аналогічний соціум у «Тронці», О.Гончар не виявляв цього аспекту суспільного статусу особи. В «Соборі» саме на долі Єльки розкриваються наслідки обмеженого права особи. Після свого гріхопадіння Єлька спалахує внутрішньою ненавистю до бригадира-спокусника, його оточення й до самого способу життя «для комбікорму»: «Не хочу! Не буду! Якщо не втоплюся десь на Вовчій, зйду геть із села. Не пропишуть – без прописки житиму. Це ж моя земля, мій світ!»

Під тиском морального осуду, цькування думка податися «геть із села» переросла в нагальну потребу. В сцені побутової полеміки з бухгалтером дівчина відстоює свої права, опротестовує паспортну практику:

«– Паспорт – це, Ёлько, сключається, – категорично сказав /бухгалтер. – М.К./, вислухавши вимогу. – Дуже розумні всі поставали. Все кудись та кудись, а хто ж тут матеріальні блага творитиме?»

Розлютили Ёлька ті «блага»!

– Я вам що, припнута до цього місця? Чи до сивих кіс на цьому вашому смердючому силосі? Підписки на невіїзд нікому не давала!»

Основний мотив Ёльчиного протесту – морально-побутовий:

«– Буду там, де ніхто мене не падлючтите! Не обливатимуть брудом такі, як ваша ротата супружниця!».

Утилітарне відношення до людини цілком розгадане дівчиною і драматично виявлене в її репліках:

«– Вам тільки руки мої потрібні... В мене ще й душа є! Не всю випекли. Не дасте довідки – так піду!

– Безпачпортною, дівчино, недалеко зайдеш...»

Стан «безпачпортної» обмежує Ёлька, сковує її спілкування з жителями Зачіплянки, пригнічує поривання до людей, властиве її натурі.

Мотив паспорта зринає і для Миколи Баглая, одначе хлопець почуввається соціально і морально незалежним. На запитання одного з «юшкоїдів», чи є у нього паспорт, Микола відповідає знущально:

«– Навіть не знаю, що це таке. І чути не чув», – і переходить в контратаку з тим же запитанням, сказаним «з таємничим притиском» і прямо заявленим інтересом до особи «юшкоїда».

З іншим «юшкоїдом», Лободою-висуванцем Микола Баглай вступає в полеміку. Іншою за змістом є полеміка Баглая зі студентом Геннадієм, з Талкою. Розмови Миколи Баглая переростають у сцени драматичної дії, що виражає драматичну домінанту поетики жанру «Собору».

В драматичних протистояннях сюжетно зведено в романі багатьох персонажів. Зникнення охоронної таблиці з собору приводить до зіткнення Віруньки з Володькою Лободою. Моральний протест Ізота Лободи проти сина-«безбатченка» реалізується в непримиримому словесному двобой. Зовнішньо притишений діалог Володьки з «індійським гостем» Іваном Баглаєм також чаїть драматизм морального протистояння робітника і «висуванця».

Сцени драматичної дії, словесних поєдинків персонажів віддлюють у розмовах інших. Вірунька розповіла Іванові, як «випадково була свідком такої сцени» між висуванцем і вчителем Хомою Романовичем, під час якої колишній учень «аж засичав на старого: «Бачу тепер, що рано вас реабілітували!...» Резонанс розмови, прийом «репліка в репліці» виявляють те важливе художнє значення, якого набули в романі О.Гончара «Собор» сцени драматичної дії. Розмаїті за змістом і мірою хара-

ктерологічної значущості, різні за тоном і сюжетною гостротою, вони суттєво позначаються на жанровому обличчі твору. Прикінцева сцена оргії в соборі і прямої сутички Миколи Баглая цілим рядом мотивів зводить воедино драматичні лінії твору, остаточно виявляючи драматичну природу жанру «Собору» і саме драматичним чином готуючи заключний лірико-поематичний акорд фіналу.

3. ПСИХОЛОГІЗМ

Людинознавча, аналітико-психологічна проникливість автора «Собору» великою мірою реалізується через суб'єктивність Миколи Баглая. Автор уже в перших рядках твору посилається на його узагальнений вислів, а невдовзі після прологу, ідентифікуючи високий лад душі Миколи-студента, подає зображені реалії локального світу і відльоти поетичної уяви в щільній співвіднесеності з його суб'єктивністю.

З першою ж появою «контрактаного студента» автор ідентифікує його як психоемоційно чуйну особу, не позбавлену «дивацтва» («...має звичку о такій порі, не добрівши додому, розлягтися горічерева на чужій лавці й виспівувати до зірок...»), уважну до точності слововживання («Об»яву таку в нас біля деканату вивішено: «Записуйтеся у секцію класової боротьби»... в розумінні к л а с и ч н о ї тобто»), активного стимулятора духовності («— А ти вслухайся. Не так вухами, як душею...» — радить він Віруньці), перейнятого відразу до моральної глухоти, повторних явищ життя.

Фраза Миколи: «Чи не єдиний з культів, який чогось вартий у наш час сумнівів і невизначеності, — культ здорового античного тіла», — разом з його спортивною статуєю і м'язами дозволяє асоціювати родовід цього образу з його «предками» із покоління студбатовців, героїв «Людини і зброї», найперше — з образом Лагутіна. Духовний син людей воєнного покоління, Микола Баглай народився під акомпанемент вибухів перших днів війни: дитя, «тільки оченята розкльовивши, в подиві безтямності вперше побачило цей світ, побачило його в суцільнім крижавищі... Це було перше враження новонародженого, перші карби, що ляжуть десь у надрах його підсвідомості». З цими «карбами» автор схильний пов'язувати походження образно-емоційної вразливості, властивої натурі Миколи.

Своєрідним продовженням теми ірраціонального в психіці людини є репліки «скептика» в розмові на дозвіллі (XXIV розділ):

«— Не та вже планета, що плекала род людський, порушилась на ній рівновага життя. А хто порушив? Людина ж і порушила, дисгармонію внесла. Практичні знання випереджають духовний розвиток людства — звідси всі нещастя. В той час, як інтелект робить божественні відкриття, пристрасті залишаються на рівні нашого патлатого пращура.

– Товаришу інженер, я й не знала, що ви скептик. Може, ви ще й догматик. Давайте краще співати!... Туман яром, туман долиною... – заводить високий жіночий голос і, ніким не підтримуваний, гасне.

– ...Світ ірраціональних емоцій – отам гніздиться звір. Звідси всі злочинства, культу, війни, звідтіля, мабуть, прийде і те, що працю нашу перетворить на атомний шлак... Отуди б докопатись, до тих потаємних глибин!... Та не поширюється влада здорового глузду на ті темні печери інстинктів, там варвар і досі дрімучо живе... Від його поштовхів часом планета здригається...»

Ці узагальнені психоаналітичні репліки «інженера» («скептика») односторонньо не атрибутовані, про їхню приналежність саме Миколі Баглаєві можна лише догадуватись. Втім ідентифікація суб'єкта свідомості тут особливого значення не має. Автор учуднює атмосферу цих розмов, що їх «слухають мавки, закохані в мову людей». Суттєвим тут є не стільки те, відбито в цих репліках істину чи ні, скільки факт, що це – «мова людська». Автор не відкидає суті сказаного щодо «світу ірраціональних емоцій», не ставить під сумнів пориву «докопатись» до потаємних глибин психіки. Однак розгляд раціональних способів проникнення в психологічну таємницю в обсяг художніх завдань автора «Собору» ніби ж не входить.

Потамування «звіра» ірраціональних емоцій – це для О.Гончара з адання швидше морального вибору, аніж психоаналізу.

Показова в цьому відношенні репліка старого металурга Ізота Лободи, котрий приєднався до співбесідників біля вогнища:

«– Має людина в собі такий живчик – бажання робити добро... Коли зробиш кому бодай маленьке добро, як стає на душі легко, чисто. Казали колись, – гомонів далі старий, – що у людини на плечі, і на лівім, і на правім, сидить невидимий... товариш Дух, так його назвемо. Один сидить, підказує: роби добро, а другий у друге вухо нашіптує, підбиває на зло... Думаєте, зараз їх нема? – Здається, він усміхнувся. – Носимо й зараз. У кожного з нас сидить на плечі, і на лівому, і на правому... До якого тільки дуже дослухаєшся...»

Сам Ізот Лобода й на пенсії чує добродійного духа. «Бачили таблицю при вході до лісу: «Хто посадить дерево – того і внуки згадають. Хто зламає – того й діти проклянуть... «Моя то програма», – говорить старий, одержуючи у відповідь слова подяки за підтримку Єльці.

Отже, душевне здоров'я, гармонія інтелекту і пристрастей – це, в психологічній концепції О.Гончара, функція моральності, результат волі до добродійництва, неогоїстичного діяння. В суті своїй Гончарове розуміння залежності душевної рівноваги людини від моралі особи співпадає з ідеєю «розумного егоїзму», що її сповідували герої М.Г.Чернишевського.

Ідея морально-психологічної єдності особи, кореляції між моральністю і психікою (при домінуванні першої над другою) надає психологізму О.Гончара критеріабельних функцій, робить його психологічний аналіз аксіологічно забарвленим.

Відтак песимістичні настрої, «похмурість», якою супроводжуються раціоналістичні заглиблення в світ ірраціонального, «перебиваються» народною піснею – виразником морального здоров'я. Такий аналітичний хід характерний для ряду творів О.Гончара – «Таврії», «Перекопу». В сцені біля вогнища на Скарбному спів спочатку «гасне», але далі перекидає спад настрою.

Переїнятий драматичним відчуттям того, що на планеті «порушилась... рівновага життя», Микола Баглай психологічно розкривається як особа, чиї пристрасті просвітлені інтелектом, високим розумінням краси і добра, здатністю співчування людині. Тільки звіддалік бачив він родичку Катратого, але одразу зауважив «дивну сумовиту задуму зеленавих очей». Почуття кохання і співчуття до непоясненого дівочого суму постійно живуть у внутрішньому світі Миколи в діалектичній єдності. Виношене почуття виправдує вчинок юнака – рішучий одрив Єльки від «жениха»: «Оце по-зачіплянському! Так жити треба: якщо припала до серця – підійшов, взяв за руку й повів. На це без любові духу не вистачить! Тільки любов дає право на це! - міркують свідки вчинку. В єдності чуттєвої краси і «несподіваного болю, смутку у погляді», «непроясненого промінчика самотності» сприймає Микола Єлька і на першому побаченні, перед довгим і таємничим зникненням дівчини. Право любові виправдує вимогливість тону його запитань про незрозуміле й тривожне зникнення. Сповідь Єльки про життєві джерела свого смутку підсумована узагальненням про діалектичну складність, «скомплікованість» (І.Я.Франко) психоемоційної сфери людини: «Як і в усьому прекрасному, навіть у погляді закоханих психологи знаходять щось ніби тужливе...», – резюмує Микола.

У житті Володьки Лободи, який «все влаштувати вміє», Єлька – предмет його інтриг, один з об'єктів авантюрної практики «висування». Демонструючи відстань, запобігливість на стадії залицяння, він не переймається внутрішнім світом Єльки. Його інтерес до дівчини вульгарно-утилітарний: «Пригадалося їй, як той Лобода квартирою вихвалявся, що він її має на цьому проспекті. «Окрема, – казав, – з балконом, з ванною... В холостяцькій запущеності, правда, але жіночі руки лялечку з неї зробили б». Не взаємне почуття, а «влаштування» керує Володьчиними діями; рівним самому собі, психологічно ідентичним постає Лобода в усіх – службових і особистих – сферах життя. Знаки уваги до старої Шпачихи і Єльчиного дядька Ягора Катратого спрямовані на реалізацію інтриги, організацію заручин. Мистецтво авантюри захоплює Лободу в діях якогось студента («Просто геніальний виявився тип. Знавець психології, Кафка!»), вигадку якого, «старанно розколупуючи

ракову шийку», пояснював Єльці Володька. Його заручини – так само авантюра, лови з розставлянням психологічних силець на очах публіки, з демонстрацією можновладності (« - Заступимось, – твердо сказав Лобода і глянув на Єльку значливо, ніби для неї в цьому слові мусив бути якийсь зміст, не такий, як для інших»./ Крах інтриги на «заручинах» остаточно розкриває ество Лободи, його холодний розрахунок, не зігритий співчуттям.

«По блату женитися вирішив? Де твоя совість – у грудях чи в сейфі на замку?» – просто й безхитрісно виповідає йому Шпачиха, знімаючи «тягар неправди» з усіх мимовільних співучасників Володьчиної інтриги.

В ланцюгу соціально-психологічних типів, досліджуваних у романістиці О.Гончара, Володька Лобода виявляється духовним спадкоємцем «племінника» з «Панорамної землі» («Перекоп»). Це модифікований часом різновид пристосування, холодного виконавця замовлень системи, один з тих, хто свої «ідеї» завжди демагогічно подає як рух «назустріч побажанням трудящих». Живучість цього аморального типа, відродження його в нових поколіннях, показані автором «Собору», породжують виправдану тривогу, підтверджують висновок про порушену рівновагу життя.

Психологічний інтерес автора при аналізі життя почуттів Єльки зосереджений на діалектиці борінь свідомості і природного потягу. Психологічна картина першого зближення дівчини розкрита автором діалогами, навіть нещадно. Безпосередньо перед своїм гріхопадінням Єлька «намірів ніяких не мала, ніякої думки не складала наперед», одначе незумисність її поведінки відносна: «...і все ж ніби й передчувалося, як воно буде». Джерела передчуття крилися в попередніх взаєминах з бригадиром, котрий «маючи вдачу веселу, був і справді охочий пожирувати, пощипати дівчат, покачати їх у тамбурі на солоні. І найчастіше в солоні чомусь опинялася Єлька, і що ж такого в цих жартах? Їй, розсмішеній, палаючій, це навіть подобалось». Інтимний характер жартів, особиста симпатія, дієві співчуття бригадира, увага до осиротілої дівчини, бригадирова обіцянка влаштувати в технікум склали психоемоційну передумову зближення. Безпосередня преамбула (вживання спиртного) притлумила розумовий контроль: «Потім пізніше стала вона догадуватись, що не випадкове, а заздалегідь намислене ними було це вгощання, і про себе думала, що теж не випадково зосталася тут під брезентом... Щось її ніби спонукало зостатись...» У зоні передісторії перебувають також розчарування дівчини в своїх залицяльниках – заїжджому лекторові та джэнджуристу й жахливо безграмотному механізаторові. Далеко не останнє місце з-поміж факторів поведінки посідає соціальний, точніше – демографічний, мотив – дефіцит женихів; щодо цього невдовзі «гірко пожартувала... Галька-переросток», подруга Єльки, а потім цей мотив заодно з сакраментальною аксіомою демагогів

(«Двічі жити ще не вдавалось нікому!») повторить спокусник-бригадир, переконуючи, що вона «вільна вчинити, як хоче». Тож коли Ельці «з д а л о с ь, що оце й є воно, оцей хміль і є кохання», психологічна реакція дівчини не була несподіванкою. Діалектичний зміст внутрішніх порухів душі і поведінки розкритий з усією реалістичною ґрунтовністю, в усій процесуально-мотиваційній повноті. Раціонально не розпізнаний, але інтуїтивно зауважений дівчиною компонент моральної свободи, навіть еґоїстичної зверхності («почувала, що вільна вчинити, як хоче»; «таку владу над ним добула, доводить свого бригадира до безтями»), спричинився до душевної травми, необхідності моральної спокути.

Способом звільнення особи від душевного тягаря автор «Собору» мислить справжнє почуття любові, яке підносить дух до моральної с п о в і д і, до відродження душевної чистоти. Перший сповідальний порив Ельки був обірваний Миколою: «...коли тільки починала торкатися наболілого, Микола сам перепиняв, мовби відчувши біль якоїсь ще не загоєної душевної рани». Вдруге Елька «заговорила. Слова вибухали яксь майже вульгарні, руйнуючі, ішли ніби зовсім не з її, не Ельчиних уст. Про якийсь комбікорм у соборі, про потоптанку, що раннього кохання спробувала, ще піддівком будучи... Та й що дивного. Адже байстрючка! Хіба з таких путящі бувають. Тільки й ростуть із таких повійниці... Ні сорому не боїться, ні ганьби. Душа задубіла, стала як шкура на колгоспній клячі – вже ніякого болю не відчуває!..» Вульгарний тон Ельчиної сповіді може бути раціонально збагнений як екстатичний вираз морального самосуду за найжорстокішими нормами людського загаду, вульгарної опінії. У сповіді героїня сягає морального очищення: «Не було вже у вічу того, що перед цим навіювала на себе, навмисно навіювала, мовби від чогось захищаючись... Було зараз зовсім інше: вловив затаєну, болісну жагу чистоти й кохання.

Сповідальна форма психологічного аналізу провіщена автором вже на початку твору: собор «шепоче жагою с п о к у т, він ще повен гріхами, в яких тут к а я л и с ь, і с п о в і д я м и, і сльозами...» Ситуація сповіді в «Соборі» використовується багаторазово. Віруньці звіряє «інтимний епізод» Леся Хомівна, «відчувши, що її зрозуміють». «Ніби крадькома, незаконно» почула Елька «сповідь старої жінки, її запізнілий жаль за чимось, що могло б бути, але що так і пройшло стороною, як літній далекий дощ». Ці сповіді, як і власна Ельчина, подаються в формі авторського повістування. Оповідач зберігав передусім морально-психологічний сенс виповідуваних історій, не імітуючи вербальної форми індивідуального вислову.

Гончарова транскрипція сповіді рішуче відмінна від сповідальних мотивів у поетиці Достоевського. Останній, як зауважує О.Гончар у статті «Геній Достоевського» (1971), передає «хаос найглибшого внутрішнього драматизму й роздвоєння», сам же Гончар віддає сповідальний вислів без «буквального» відтворення хаотичного стану свідомості

героя, хоч враження екстатичного стану і, внаслідок цього, – особливої експресивності мови в сповідальній ситуації передається лексично, синтаксично і фразеологічно.

Після невдалої спроби сповіді Єлька почувала себе «скритною, злою», винила «тільки саму себе. Хто ж винен, що носиш у собі щось б а л а м у т н е, де ступиш – усе невпаде, до чого доторкнешся – мимоволі руйнуєш... Скільки тобі ця ніч Баглаєва обіцяла, ніч знайомства, до в і р и, з л и т т я д у ш, маревна ніч закоханості... А що зосталось?» Сповідь стала актуальною потребою, бо дівчина почувала за собою вину ошуканства, передбачала «біль розчарування» в ній на підставі чужих розповідей про її гріхопадіння. Звідси та пломінка й нещадна до себе сповідь при другій зустрічі, початок якої Єлька овіяла холодом відчуження, а закінчення стало відродженням душі.

Дослідження психологічного розвитку людини, здійснене в образах Олени Чечіль, Миколи Баглая, Володьки Лободи, доведено автором до моменту, в якому виразно проглядає перспектива кожного з цих персонажів. Єлька зустрічає майбутнє з морально розпростореними силами її натури, котрі знадобляться їй у зв'язку з долею коханого. Микола доходить у своєму зіткненні із злом до трагічного поєдинку, апофеоз подвигу провіщає йому перспективу поетичних прозрінь буття. Володька залишається злом, але вже історично ослабленим /»...не ті часи, щоб боятись.»/, «розжалуваним» від моральних зв'язків з Баглаями і навіть з рідним батьком, чий губи на останньомурузі життя шепочуть застороги проти висуванства: «Не беріть, не беріть, хоча й з мого роду він!...»

У Соборі» автор посилив критерії моральної відповідальності особи. Відповідно набули ширшого, ніж досі, застосування сповідальні і драматично-діалогічні форми розкриття психології героїв, поєднувані з ліричним аналізом внутрішнього життя людини, психологічною інтерпретацією внутрішніх порухів за видимими портретними проявами і експресивною поведінкою.

4. ХРОНОТОП

Часопростір «Собору» художньо організовано на візуальних контрапунктах. У панорамі твору височіють два об'єкти, які панують і просторово, і семантично, – білий старовинний собор у Зачіплянці і «чорні індустріальні собори» у місті.

Культурно-історичний ореол, національна семантика козацької споруди не співпадають з його виглядом. Микола Баглай воліє споглядати собор вночі: «Вночі собор молодіє. Зморшок часу на ньому не видно...» Нічні видива собору дозволяють оповити його серпанком поезії, уявити епічність його минулого «одноосібного» панування в просторі.

У нинішній просторіці собор ділить свою славу з іншими велетнями – заводами: «День і ніч з е п і ч н и м с п о к о є м димлять. М'яким силуетом проступає із неба собор. Стоїть на далекому небосхилі, повитий

прозоро-синьою млою відстані. Перспектива змістилася, бані собору і труби заводів н і б и з б л и з и л и с ь між собою, злилися в єдинім ансамблі споруд старого і нового віку».

Художній світ роману виявляє внутрішню єдність цих двох семантичних центрів твору, двох найзначніших хронотопів у його композиції. Найвиразніше двоєдність часопростору «Собору» проакцентовано двома вставними новелами – двома позасюжетними хронотопами. Новела «Чорне вогнище» презентує хронотоп собору в його історичній ретроспективі відносно сюжету, новела «Бхілайське вогнище» – це хронотоп заводу, контемпоральний сюжетному часу, але винесений у позасюжетну локальність. Зводяться вони в цілості твору життєвими шляхами, долями героїв. Віддаленість в історичну ретроспективу новелістичного сюжету з дитинства Ягора Катратого і, відповідно, просторова віддаленість бхілайського сюжету Івана Баглая долаються в єдиному хронотопі сучасного світу, осмисленого в його планетарній цілості:

«– А немає ніде краще, братці, як на нашій планеті! Земля – вона моя Зачіплянка! І не хочу я міняти ці козацькі дуби чи пальми Індії на жужелицю інших планет...», – говориться біля вогнища на Скарбному перед тим, як буде викладено новелу «Бхілайське вогнище» (XXIV розділ роману).

Узагальнений хронотоп роману, котрим об'єднуються всі – більші й менші, сюжетні й позасюжетні – хронотопи твору, формується планетарним світовідчуттям сучасника, ментальністю людини космічно-ядерної доби. Ця ментальність зводить воедино не тільки просторово віддалені локальності планети – окреміші хронотопи твору. Їй відкриваються також глибинні зв'язки віддалених епох, національно-культурні знаки і свідчення яких оживають у тутешньому й теперішньому світі, сповіщаючи сучасникові відчуття трансспективи історії і людського життя. «Може, Зачіплянка для того тебе і народила, щоб відкрив ти свою, Баглаєву, музику барв, що її, може, таять у собі оці спалахи вічно живого заводського неба, оці соборно-білі зачіплянські ночі...», – думає Микола-студент, зводячи воедино знаки обох, заводського і соборного, хронотопів, втягуючи знаки епох в актуалітет свого «теперішнього життя», що його «ритми» він шукає, вслухаючись у «дух, що єднає людство».

Якщо заводи – реалія нових часів, то собор – реалія історична. Цим образом ширше презентована процесуально-темпоральна компонента художнього хронотопу роману. Художньо адаптуючи образ для цілей процесуальних, автор осмислює твір статичного мистецтва, архітектури, в поняттях літератури, мистецтва з часовими властивостями («поема») і таким чином долає «опір матеріалу». Образ собору постає в романі хронотопом з культурно-транзитивними якостями: «Життя проклало свої русла повз цей собор, будні ідуть повз нього нескінченними чередрами, нові покоління на цих селищах освідчуються в коханні, проносять Широкою старих металургів на вічний спочинок, а півкулі бань

все пливуть над Зачіплянкою, як образ нескінченності, все височить на майдані ця сива скеля віків».

Гончарів собор генетично споріднений з циклом М.Бажана «Будівлі» (1928), особливо з другим твором циклу, «Брамою». Зрозуміло, твір М.Бажана мав свої художні завдання. У автора «Будівель» транзитивний мотив реалізовано негаційним чином: «...брами щедрої ніхто не розчиняв, Щоб бранців пропустить з подоланих держав. Бо шлях звитяг кризь браму не прослався. То брама пристрасті пригнобленій і лютей Старих століть». Одначе мотив проходження під брамою, історіософічний мотив транзиту епох і людей поет відбив досить виразно. В літературному контексті це найближчий Гончарові поетичний цикл, пов'язаний з могутньою романтичною традицією, з мистецтвогенними (зокрема відархітектурними) образами літератури.

З образом собору в романі О.Гончара пов'язані більш чи менш протяжні фрагменти сюжетного життя більшості героїв, як правило, найбільш драматичні. Особливе місце серед персонажів займає Олена Чечіль. Її морально-психологічну історію можна назвати д о р о г о ю д о с о б о р у. «Цей старовинний, ще козацьких часів, собор, був він од Ёльки в дитинстві захований обрієм Вовчугів, хоч навшпиньки стань, ніколи не видно його повністю. Бачила зі степу лише вершечки, голубі його маківки» та з материних розповідей переймалася високістю «храму святої краси». Контрастом з фермою, де «й виростала», де «були її Еллади та Вавілони», з степовими пасовиськами віддалений собор поставав як «вершечок мрії дитячої» – просторовий символ незвіданого світу, уособлення якісно відмінної дійсності.

Перший візит до собору стався в дитинстві: «тоді тут збирався базар». «Собор тоді вразив Ёлку тільки своєю суворістю, холодним і якимось величавим непривіттям». Почавши працювати на фермі, Ёлька дізналася про утилітарно-господарське використання собору («Отам повен собор комбікорму!»). Поїздка за комбікормом і була другим візитом до собору, який цього разу «викликав своєю обдертістю щось схоже на співчуття, був чимось ближчий до дитячих мрій, до отих блакитних планет її дитинства».

Нічне гріхопадіння Ёльки на грузовику біля собору перейняло дівчину внутрішньо суперечливими почуттями, небезпекою поговору. «Не зважувалась переступити поріг. Здавалось, тільки переступить, і стане щось страшне, земля під нею трісне, все соборне склепіння обвалиться на неї, паду, осквернену!» Одначе вона «таки переступила поріг собору!» і попервах побачила його спаплюженість і занехаяність... «Ясним, не загідженим тільки й зостався отой острівець собору вгорі, чистотою та високістю навював і на неї чистоту спокути, відчуття провини і подмух якихось непевних надій...» Сила враження була такою, що – «Першої ж ночі вдома собор їй приснився», і сон той пригнітив дівчину, за контрастом увиразнив її буденщину, в якій Ёлька «майже злорад-

но таврувала себе: «Оце ж тобі зоряна вода!... Калюжа твоя!» Після тієї «соборної ночі» Єльку супроводжували вслід ім'ям Магдалини. Пішовши з села, дівчина поселилася у дядька, котрий жив неподалік від того ж собору, – ніби прийшла на довічну спокуту.

Просторове наближення до собору було для Єльки водночас наближенням і до індустріального міста, де вона подумувала стати на роботу, тож часто поглядала в той бік. «Велич!» – так би назвала Єлька оті вежі домен, оті чорні індустріальні собори. Все повито димами, все в якихось глибинних двиготах, загадкових, ніби підземних гулах». Автор «так» не назвав би це видовище. Як, зрештою, й більшість його героїв, обізнаних з заводом ближче. «Хто живе там під боком у заводу, той білого снігу не бачить, – гомонить дядько Ягор».

Наближення Єльки до собору – це не тільки сюжетно-просторове переміщення. Це духовний рух до його знаків і значень, рух до людей, заклопотаних долею собору, рух до своєї сповіді, до морального очищення. Водночас це й рух до того, котрий «на соборі висунувся». Дорога Єльки до собору драматична, вона світопізнавальна і самопізнавальна водночас, пройнята оцінками і переоцінками явищ життя.

Т а к с а м о й д о р о г а д о з а в о д у . З'явившись у заводоуправлінні з наміром стати на роботу, «безпачпортна» дівчина одержала відмову. Але свою поразку вона переживає як узалежену від її моральності. На цей момент вона не змогла вповісти Миколі про свою «соборну ніч» і почуває себе неспокутуваною, неправдивою: «Присоромлена, відкинулася од вікна з таким почуттям, ніби когось хотіла обдурити, чи що. Так тобі й треба. За твій нестерпний характер, за промахи, за непродумані кроки... Якщо не посміла сказати правду коханому, то і всі тепер дивитимуться на тебе як на брехуху! Не відчиниться перед тобою ніяка брама на світі...» У полісемії Гончарового вислову остання фраза звучить багатозначно, вона окликає водночас і заводську, й соборну «брами»: зачиненими на цей сюжетний момент виявляються обидві. А відчинити їх – за логікою значень – можна лише в певній послідовності: дорога до заводської брами пролягає через браму собору, через моральну спокуту.

«Таємничий світ труда, що ніколи тут не припиняється, світ певності в собі й байдужості до Єльки, – таким транзитивним узагальненням виражено хронотоп заводу на цій фазі наближення дівчини до нього.

Сповідь Єльки відкриває їй усі «брами» світу. Перша спроба сповіді про «соборну ніч» Єльці не вдалася. Моральним застереженням прозвучали тоді слова старого вчителя про «собори душ». Рух до сповіді – це рух до «соборної» висоти душі. Високопоетичні провіщення, що їх висловлює автор своїм героям, Єльці і Миколі, безпосередньо після сповіді, суціль перейняті майбуттям: «Будуть ще вам місячні ночі Скарбного... Так буде...» І вже обом їм випаде трагічне випробування – двобій з браконьєрами духу під склепінням собору.

Художнє осягнення часопросторових реалій світу в усіх частинах твору, великих і малих хронотопах, у конкретних моментах сюжетного життя героїв і смислово надчасових узагальненнях пронизане образно-ліричними опозиціями, символізоване до найменших частковостей. Ієрархія моральних цінностей, що їх розпізнає Єлка, чинна й для Ягора Катратого: він любить згадувати своє «махновське» минуле, однак думка його свавільно відроджує давню сцену біля собору (в новелі «Чорне вогнище»), що стає своєрідною його сповіддю, найперше – перед самим собою. Нехтування собором у Володьки Лободи має своїм значимим супроводом нехтування батьком, тож моральність його дій і аспектів особи так само ціннісно вивірена й узгоджена. Так О.Гончар діє в усій системі персонажів, у всій системі часопросторових координат.

Розробка художніх хронотопів у «Соборі» надзвичайно багата, вся їх система внутрішньо асоційована: зачепивши один мотив, завжди почуємо його відлуння в інших. Як згуртовує всю Зачіплянку зникнення охоронної таблиці з собору, так і кожний поважний порух у часопросторі роману приводить в резонанс всю акустику художнього світу твору. Це суттєва властивість цього світу, тільки окремих аспектів якого ми торкнулися,

Часопросторова картина «Собору», як це типово для О.Гончара, поематично закільцьована і семантично вичерпана. В кінціві твору автор «нагадує» першопочаткові образи і мотиви, які звучать тепер по-новому. Вірунька і Іван Баглаї чують у мовчаннях зачіплянського собору спів каменів Тадж-Махала... Зачіплянка жде Миколу Баглая. Поета собору, інженера заводу. Виразника «задимленого звияжного часу» і його перетворювача...

5. НАРАЦІЯ

«Виходило так, що собору вже ніби й нема. На одному важливому засіданні, де обмірковувалось майбутнє Зачіплянки», пролунала щодо собору репліка:

«– А чого йому, власне, стояти?»

До цієї репліки подано поширену авторську ремарку. Цією ремаркою не тільки прояснено багатозначність вислову, але й викладено своєрідну концепцію мовлення, чинну для розуміння авторської нарації загалом. Тож наведемо її повністю:

«Не було в цій репліці категоричності. Її можна було вважати просто роздумом. Внутрішнім сумнівом. Могла вона бути цілком випадковою і не мати ніякого підтексту. Але ж могло бути й інакше? Могло тлумачитися це, скажімо, й так: якого сторіччя цей собор? Вісімнадцятого? А хіба мало в республіці архітектурних пам'яток з вісімнадцятого сторіччя? І чи така це буде велика втрата для трудящих, якщо одним об'єктом минавшини буде менше? Здається, він потребує ремонту? Асигнувань? Та доки ми тягтимемо на такі речі з бюджету? Чи не доцільніше буде пе-

редбачити на його місці будівництво чогось такого, що справді необхідне для населення трудової нашої Зачіплянки? Отже, ця репліка могла бути вільним експромтом, який ні до чого не зобов'язував, але могла вона таїти в собі і силу вказівки».

Різниця між вимовленим вголос і невисловленим «підтекстом» у О.Гончара заснована на уявленні про багатство внутрішнього світу людини і його складність, аж до суперечливості. Враховуючи це, автор широко вдається до прояснювальних ремарок і текстувальних експлікацій внутрішньомонологічної діяльності свідомості персонажів.

Названа репліка двічі переломилася в свідомості функціонера Володьки Лободи. Першою реакцією його була пропозиція «взяти в риштовання», «одягти до свята» собор, а потім – «хай стоїть». Пропозиція була визнана «геніальною», «бутафорське риштовання» було зведено і надовго. Одначе «ту ваговиту репліку» Володька запам'ятав: «зачіплянський висуванець одразу вловив, як йому здалося, її спр а в ж н ю с у т ь і, розвинувши душу, зауважив із скромністю підлеглого, що на тому місці дуже, мовляв, доречно ув'язалось би будівництво зразкового критого ринку для трудящих...». Ця, друга пропозиція, цілком протилежна першій, принесла висуванцеві реноме «знавця Зачіплянки, її потреб та настроїв». Резонанс «репліки» керівника в діях підлеглих розкрив її двозначність, аналіз вислову і «підтексту» став засобом сатиричної характеристики як суб'єкта репліки, так і її догідливого інтерпретатора.

Персонажам твору часто доводиться проникати в «підтекст» реплік один одного. Багатозначна велеречивість Лободи на тему «Все для жінки можна віддати» адресована насамперед Єльці. Дівчина «р о з у м і л а в с ю п і д в о д н у т е ч і ю цієї розмови, і хоч почувала, як нуртує в ній якась не до кінця усвідомлена відпорна сила, але було щось і приємне, спокусливе в цих натяках...» Психологічна неусталеність адресата репліки розкривається у внутрішньо суперечливому відгуку дівчини на зміст висловлювань, нібито безадресних, але наповнених ситуативним «підтекстом». Аналіз внутрішнього відгуку особи на чужий вислів стає засобом психологічного розкриття антиномій внутрішнього світу персонажа, виявляє різноспрямовані можливості його розвитку. Стан внутрішньої невизначеності, що його переживає Єлька, потенційно ризиковий; особа в такому стані потребує однозначної психоемоційної підтримки. Репліки Лободи розхитують внутрішню орієнтованість Єльки. Психологічну підтримку вона здобуває в особі Миколи Баглая, чії слова не мають «підводної течії» в морально-психологічному сенсі, хоч поетично й багатозначні.

Поетична багатозначність, поетичний підтекст вислову властиві авторському повістуванню. Авторські слова про «епічний спокій» заводських димів мають свій підтекст. Аналізуючи свій відгук на видовище задимленого міста, молодий архітектор роздумує про «щось майже

фантастичне, не суворе, кіптяве, чорне й гуркотливе, а якесь місто-міраж». «Але ти й таким його любиш. Ти приймаєш і любиш його неподільно, все!» Аналіз реалістичного сприйняття дійсності героєм покладає критерій для розуміння іронічного підтексту в авторських словах про заводи, що «з епічним спокоєм димлять».

У романній нарації діалогічна форма обміну репліками може мати драматичний, але не обов'язково драматургічно-театральний вигляд. Поряд з виголошеними репліками О.Гончар часом подає й внутрішньомовні. Так, у розмові з Талкою, котра заявляє про свою цивілізованість, Микола Баглай утримується від ущипливої відповіді, хоч і мав її на думці: «В тебе цивілізація, голубко, на кінчиках нігтів... Та й та облазить», – подумав Баглай. Одначе не хотів більше псувати їй настрої...» Сповідання внутрішньої репліки аналітично відкриває свідомість героя як у змістовому аспекті, так і в плані психології вольового начала. Мовна діяльність Миколи підвладна вольовому контролю, відтак його виголошені репліки залишаються з підтекстом, а мовна поведінка перейнята ошадливим відношенням до співбесідника, повагою до особи.

Інший характерологічний зміст має не висловлена вголос репліка Володьки, якою він підсумовує сцену публічної ганьби на побаченні з батьком: «Тікав від вовка, а впав на ведмедя», – приверзлося чомусь прислів'я, зовсім не д о р е ч н о». Етична недоречність цієї фрази, прикладеної до батька, справді очевидна. Її поява в свідомості Володьки засвідчує моральну глухоту його особи, автоматизмом красивого слівця, завжди готового зринути в його функціонерському розумі. Недоречність фрази щодо ситуації є разом з тим доречністю в художній характерології персонажа: колекціонер показушних «ідей» і «відповідних» фраз, він і в картаючих словах батька ловить свою поживу: «Рідний батько при людях наклеп на тебе зводить, ГЕСи якісь приплів, затоплення Скарбного... Хоча взагалі в цьому щось є, цю ідею варто обмізкувати!» Розрив між фразою і переконаннями Володьки автор встановлює аналітично. Прирікаючи фразою собор на знищення, Володька інтуїтивно захоплюється спорудою: «Але ж красень, стервець!» Внутрішній сумнів: «А що, коли це й справді... шедевр? Коли х т о с ь саме таку оцінку йому дасть?», – чайть убивчо сатиричну атестацію персонажа, чії погляди завжди від «когось» залежать.

Мовно-нарративні засоби характеристики людини відбивають психологічну концепцію О.Гончара. Аналізуючи стан свідомості Ізота Лободи, автор встановлює високу міру внутрішньої напруги, що нею супроводжуються його думки про сина, Володьку. При зустрічах з сином його поведінка стає екстатичною: «Старого це ще дужче кинуло в лютя. Розкошлане віяло бороди рвонулося вгору»; «...знов ревнує до сина, і кров знову густо бурхнула йому в лице».

Приречений сином на відрив від друзів, на самотину в старості, Ізот Лобода внутрішньо змуртований. Його душа «вогнем образи в и б у р х

у є» гнів за свій принижений стан. Художнім адекватом психологічного стану героя О.Гончара мислить ослаблений контроль за висловлюваннями, прояви спонтанного мовлення:

«– Свистуни, свистуни, – белькоче старий кудись навманя. – Таких допусти... Все просвистять!»

Прояви безадресного мовлення, коли слово героя виголошується ніби мимоволі, вже зауважувалися в попередніх романах О.Гончара. Формально такі пасажі нагадували поетичний прийом В.Стефаніка. Тут же, у «Соборі», прийом мимовільного висловлювання повністю співпав з психологічною характеристикою героя в стані трагічного внутрішнього зрушення.

«Стефанікова поетика чомусь дуже сучасна, – зазначав О.Гончар у статті «Відлито у вогнях душі». – Почувається, що вона може бути повчальною для всього нашого нового красного письменства»; можливо, перед нами зовсім якийсь новий принцип творення художнього образу, причому образу реалістичного, навіть суворо реалістичного».

Один із аспектів принципової новизни поетики Стефаніка творчо вловлено автором «Собору». Він полягає в узгодженні мовної поведінки героя з станом його психіки, що внаслідок тривалого зосередження на болісній думці вибухав неконтрольованим висловлюванням.

Стан екстатичного говоріння героїв Стефаніка часто безпосередньо спровокований сп'янінням. «Отой Антін, що онде п'яний викрикує на толоці, був все якийсь нещасливий» («Синя книжечка»). «Заповзяті слова» Проця лунають «у корчмі» («У корчмі»). «То як часом майстер напився в саму міру: ні замало, ні забагато, то розказував одну подію зі свого життя» («Майстер»). Однак зміст висловлювань відбиває тривалі життєві негаразди або ж раптові нещастя. Антін з «Синьої книжечки» був «все якийсь нещасливий»; у героя новели «Стратився» повісився син, про що й говорить старий; Лесь «став як дурний» також від конкретного лиха, бо «такого нападу ніколи не сподівався і не знав, що робити» («Лесева фамілія»).

Старий Лобода в «Соборі» О.Гончара часом також хмеліє при зустрічі з друзями, але – «Сонце палить і палить, розбуджує в старому не так хміль випитих медів, як хміль гніву і кривди, не миттєвої, видно, не зопалу вибухлої, а такої, що днями й ночами накипає тут, на Скарбному».

Герої В.Стефаніка в екстатичному стані висловлюються безадресно, їм головне виповісти свій стан. Антін з «Синьої книжечки» – «рахає, аби село чуло» про його втрати; він і паспорт показує «селові», а не конкретному співбесідникові. У новелі «Стратився» сидів мужик та плакав. Аби його ніхто не бачив, що плаче, то ховав голову у писану тайстру, туди ж виповідаючи й свої болючі слова. Проць («У корчмі»), йдучи додому, «горланив на ціле село». «На все село» заревіла

Лесиха («Лесева фамілія»). Михайлиха «заговорила до себе» («...Мамин синок»). Герой новели «Сон»: «Балакав крізь сон... Голос його йшов з вітром до ліса і бився довго від одного дерева до другого»; «Збудився, ще почув своє останнє слово спросонку». У новелі «Озимина»: «По селі сотається, пливе тоненькими струями, розпадається на мацінькі крапельки о д и н г о л о с, осінній, сільський звук», то – «Старий дуже, з померклими очима» чоловік «так заслухався в осінню пісню, що сам пищить як дитина. Він говорить... Свариться зі своєю смертю... пищить д о с о н ц я...» Марія, героїня однойменної новели, «сама закопала свої дві доньки в потайничок у льоху», по тому «сиділа на приспі й ш е п т а л а», згадуючи «все минуле».

Психічні зрушення в новелах Стефаника зауважуються і коментуються персонажами. Про Івана, героя новели «Майстер», говорять, що він «вдурів... То лиш так здаєси, що він добре говорить, але ему в голові рівно хіба...» У новелі «Сини» старий Максим «галасував, лютився, а люди з сусідніх нив говорили д о с е б е:

– Старий пес, все лютий, але молоді коні ще міцно тримає; богатир, іззамолоду добре годований, та втратив обох синів і відтогда все кричить і на полі, і в селі».

Спонтанне мовлення не вимагає співбесідника, слухача, воно психологічно самоцільне: «В хаті всі пили, всі говорили, а ніхто не слухав. Бесіда йшла сама для себе, бо треба її було конче сказати, мусили сказати, хоч би на вітер». Спонтанно-сповідальний стан психіки – одне з найповажніших художньо-психологічних відкриттів В. Стефаника.

Сповідальна форма екстатичного мовлення в його новелах заснована на досить розвиненій практиці молитовного звертання подумки і вголос до бога. Іван Дідух («Камінний хрест»), маючи повну хату гостей, – «Не договорював і не пив до нікого, лиш тупо глядів навперед себе і хитав головою, як би м о л и т в у г о в о р и в і на кожне її слово потакував». Відлуння молитовно-сповідальних жанрів звучать у новелах «Майстер» і «Набожна», ці жанри творять культурно-побутову канву монологічних висловлювань, типовий взірець організації внутрішнього світу людини буденної свідомості вповдовж віків.

Сповідальне начало, як це вже зауважувалося, в «Соборі» О. Гончара є поважною аналітичною формою розкриття внутрішнього світу героїв. Форма ця сповіщена поетиці роману разом з заголовним образом, художня експлікація якого захоплює й відповідні жанри – «піснеспіви», «спокути», «сповіді»... Старий Ізот Лобода, він же Нечуйвітер, додає до цього спектру жанр своєрідного заклинання: «Не беріть його, – с а м і г у б и ш е п о ч у т ь, ніби з а с т е р і г а ю т ь когось. – Не беріть, не беріть, хоча й з мого роду він!»... Як і в героїв Стефаника, його мовлення спонтанне, а слова не мають безпосереднього адресата; це сповіді без сповідальника: «С а м н е п о м і ч а є старий, як уже звертається цим

шепотом до берегів і до темних глибин, де риба дримає»; «І знову само шепочеться кудись до берегів, до темних уроч і щ Скарбного...»

Авторські слова про «ідеальне суголосся думки і матеріалу», будучи спроектовані на власне авторське мистецтво автора «Собору, набувають критеріабельного змісту, який видається досить забезпеченим усією поетикою твору.

Олесь Гончар у «Соборі» вийшов за рамки поетизму соцреалістичного типу й заглянув у царину постмодерної поетики.

Порушивши – звів! І саме так і мало бути.

НЕЗАБУТНЯ ЗУСТРІЧ З ОЛЕСЕМ ГОНЧАРОМ

Діставшись до будинку в Кончі-Озерній, де влітку мешкає Олесь Терентійович Гончар, я був здивований надзвичайною заміською тишею, але, побачивши Валентину Данилівну, дружину письменника, швидко і легко адаптувався. Валентина Данилівна сказала, що Олесь Терентійович «нагорі дочитує» і просить трохи зачекати (мова йшла про мій рукопис «Поетика Гончара-романіста»). Коли ж Олесь Терентійович без поспіху зійшов униз, перша його фраза видалася мені дивною своєю «незнайомою знайомістю». Бо нагадувала ще здавна знайомі слова, якими Іван Франко вітав при зустрічі Володимира Винниченка:

– Звідкіля це ви такий узялися?

Легенька самопрезентація не забрала помітного часу й дозволила майже одразу перейти до розмови.

Вона набрала спогадального плину й стосувалася добре пам'ятних фронткових років старшини-мінометника... Хоч як би не було дивно, та Олесь Терентійович ніскільки не педалював ніяких подробиць, чогось «виграшного» з пережитого-перебаченого... Усе переважно стосувалося фронткових товаришів. Схоже було, що письменник вірить своєму слову, своїй письмовій мові про звідане та вже й неодноразово передумане.

Може, трохи незвично було Олесеві Терентійовичу, що я нічого не запишую... Та я досить чіпко вслухався в його слова, у його говірку, її неквапливий домашній рух.

Найбільше ж мене подивувало, коли Олесь Терентійович заговорив про свою любов до жанру новели. Нині ж можу відверто сказати: а що ж тут дивного? Якщо навчання у новелістів, найперше – у Стефаніка, так глибоко і плідно позначилося на манері художньої думки й стилю, так відбилося на повістуванні великого стиліста, що спонукало прислухатися до, скажімо, перебігу... ні, не слова, швидше (чи глибше) до ключа сердечного пульсування потаємних, але ж вижбурханих слів, скажімо, старого майстра-сталеплавильника Ізота Лободи...

Якраз тут і виявилась пов'язаність поетичної Гончарової романістики з його розумінням поетики класичної новели, про назагал ґрунтовне

відчування глибинних дотиків і впливів, яке мав український письменник-академік, що збагнув вичерпність класики й відчув провістя епохального оновлення художніх форм...

А відбулося це в день виходу «Літературної України», де й було опубліковано пам'ятну статтю І.Бокія про повторне народження «Собору». Номер цей мені довелося привезти з собою. Пам'ятною ж залишилась книжка, яка репрезентувала Олеся Гончара трьома романами, виданими «Радянською школою». Її Олесь Терентійович вручив наприкінці нашого недовготривалого спіткання в Кончі-Озерній. І, здається, письменникові було приємно нагоді підписувати свою книжку «в першу весну незалежної України», – з напутнім побажанням «щасливих творчих звершень» і пам'ятним датуванням «23 травня 1992» й характерним факсиміле, якому відтепер судилося бути навіки прописаним тут, у Конча-Озернянських приміських лісових просторах. Поєднання роману з новелою сталося в часопросторі заводів і соборів при їх поєднанні в інтелектуальній жанроплавильні «Собору».

Лариса ХОСЯІНОВА

ЛИСТУВАННЯ МИКОЛИ СМОЛЕНЧУКА З ВОЛОДИМИРОМ КРОПИВНИЦЬКИМ

Серед дослідників історії театру корифеїв гідне місце займає талановитий письменник, педагог і вчений М. К. Смоленчук (1927-1993). Микола Кузьмович, фундатор музею Марка Кропивницького в Бобринці, чимало зусиль доклав для збереження і в Кіровограді меморіального будинку Кропивницького та створення в його приміщенні музейної установи. Багато з широковідомих нині істин (біографія, витоки особистості, творчість) уперше було введено до наукового обігу нашим дослідником-земляком.

На початок 60-х років минулого століття вивченню життя і творчості М. Кропивницького у зрілі роки, після виходу на професійну сцену, дослідники приділили чимало уваги, натомість бобринецький і елисаветградський періоди були майже не висвітлені. Про дитинство і юність драматурга й артиста згадувалося в окремих наукових працях побіжно, на основі уривчастих автобіографічних матеріалів, написаних драматургом у похилому віці. Заповнити прогалини судилося Миколі Смоленчуку, який у цей час натхненно працював над повістю «Степи долинові» й активно листувався з музеями, архівами, діячами культури і мистецтва. Нінель Михайлівна, вдова письменника, передала на постійне зберігання до нашого закладу листування М. Смоленчука з сином Марка Лукича Володимиром.

В. М. Кропивницький (1892-1977) у 1915 році закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, але доля судила йому стаги не правником, а визначним оперним хормейстером і працювати у Куйбишевському та Ленінградському театрах опери і балету.

Почалось листування 1959 року й тривало до 1973-го включно. Воно налічує 43 одиниці зберігання і складається з 32 листів та 11 поштівок. Листи являють собою машинописи з особистим підписом або рукописні тексти, написані впевненим чітким почерком, з каліграфією і фразеологічними зворотами, властивими людині з доброю дореволюційною освітою.

Перший лист Володимира Марковича написаний українською мовою, всі інші – російською. «Не удивляйтесь, что пишу по-русски. Около 40 лет жил и работал в России, поэтому познания мои в украинском языке далеко не блестящи» (лист від 30.05.1960).

Вочевидь, на початку Микола Кузьмович запросив Кропивницького до Бобринця, а також просив передати до музею речі або документи Марка Лукича. Син пояснив: архів і речі Кропивницького згоріли на хуторі Затишок у 1917 році, а те, що випадково залишилося, передано у Київ до театрального музею.

Уривчастість автобіографії, написаної Марком Кропивницьким, породжувала багато запитань у Смоленчука, і він звертався з ними до Володимира Марковича. Той відповів: «Вас удивляют некоторые пропуски в автобиографии Марка Лукича. Ведь она осталась после его смерти в черновике. Мы с ней только тогда и познакомились... Но Марк Лукич надеялся её продолжить и закончить, а потом уже отделять и детализировать» (лист від 7.08.1960). І в іншому листі: «Он оставил только черновик автобиографии, с каковым мы ознакомились уже после смерти отца и потому на целый ряд неясных вопросов уже не смогли получить ответ» (лист від 14.06.1960).

М. Смоленчуку важливо було відтворити цілісний образ Марка Кропивницького: не тільки як творця, а й як людини. Тому запитував він і про особисте життя драматурга. Володимир Маркович цілком довіряв своєму дописувачу й відверто розповідав про сімейні перипетії батька: про те, що перша дружина Кропивницького Олександра Костянтинівна померла, заразившись на дифтерит від сина двірника, який укусив її за палець під час змащування горла. Марко Лукич з великою повагою ставився до її пам'яті і доньку свою від другого шлюбу назвав на її честь Олександрою, так само, як і сина Володимира на честь свого рано померлого брата.

Цікавили Смоленчука взаємини Кропивницького з матір'ю Капітоліною Іванівною. Вона кинула родину й малого Марка на руки батька. Дослідник, спираючись на деякі спогади самого драматурга, схильний був суворо її осуджувати, але син, безпосередній свідок взаємин батька й бабусі, зауважував, що Капітоліна Іванівна мала багато чеснот, закликав обережно ставитися до цього питання й застерігав: «Марк Лукич не мог относиться объективно к своей матери. У него слишком наболело с детства... Но не будем забывать, что огромной талантливостью своей Марк Лукич обязан своей матери» (лист від 8.07.1960).

Також Володимир Маркович розповів про ще одну делікатну родинну проблему батька. 1880 року померла перша дружина драматурга. Через декілька років артистка Л. К. Квітка народила Кропивницькому сина – Павла Миколайовича Тимківського (1884-1950). По-батькові Миколайовичем хлопця записали тому, що хрещеним батьком у нього був Микола Тобілевич (Садовський). Сина Павла Марко Лукич дуже любив і завжди болісно переживав свою провину перед ним. З Л. К. Квіткою в подальшому періодично листувався, незмінно цікавився вихованням і долею дитини.

На прохання Смоленчука Володимир Маркович згадував розповіді батьків і бабусі про тітку Ганну, рідну батькову сестру. Смоленчук цитував ці спогади у своїй статті «Сочеванів хутір» у бобринецькій газеті «Честь хлібороба» (№ 8, 1963).

Миколу Кузьмовича цікавило оточення видатного драматурга. У листі від 20.10.1960 Володимир Маркович писав: «Вспоминая окружение Марка Лукича, целый ряд его знакомых и друзей, я должен упомянуть об академике А. Н. Пыпине. С ним Марк Лукич был в дружеских отношениях, и у нас в одном из альбомов на хуторе была фотография Пыпина с очень сердечной подписью под ней. А ведь Пыпин был двоюродным братом Н. Г. Чернышевского и очень много сделал для сохранения архива Николая Гавриловича и увековечения его памяти вообще». Нагадаємо, що саме до історика літератури, фольклориста Олександра Миколайовича Пипіна у листопаді 1880 року звернулася з листом група елісаветградської інтелігенції, очолювана Іваном Тобілевичем та Марком Кропивницьким. Вони просили порушити у пресі питання української мови, а також обговорити цю справу з літераторами, запрошеними до комісії з перегляду законів про друк. І звернення елісаветградців до Пипіна не було марним. Через рік, 1881-го, безглузді заборони Емського указу (1876), хоч і не у повному обсязі, були скасовані, що зрештою давало можливість створювати першу українську професійну театральну групу.

Також Володимир Маркович нагадав досліднику ще про одну людину, з якою Марко Лукич підтримував стосунки. Це Василь Олександрович Нікітін (1864-1942) – юрист, громадський діяч, який 1917 року очолив елісаветградську «Просвіту». «Известно ли Вам о последних письмах Марка Лукича к В. А. Никитину в Елисаветград. Помещены они были в издании «За сто лет», кн. 111, стр. 293-294, 1927 г. Написаны они за несколько месяцев перед смертью. Я их отыскал и указал на них киевскому музею» (лист від 20.11.1960).

Були питання, в яких Володимир Кропивницький тримався точки зору, нетипової для доби «розвиненого соціалізму». Він радив краєзнавцю: «...Мне кажется – не надо пытаться делать из Марка Лукича «потомственного пролетария»! Такая тенденция существует еще у многих авторов, пишущих на подобные темы. Авторы не понимают, что они этим искажают действительность и фальсифицируют историю!» (лист від 18.12.1962).

Син Марка Лукича намагався повідомити Смоленчуку якомога більше фактів, відомих йому особисто, аби в життєписі батька не було пробілів. Але, розуміючи, що має справу з творчою особистістю, додавав: «Вам – автору бел-

летристического произведения, конечно, предоставлено право иметь свою точку зрения на все вопросы, которые остаются доселе покрытыми туманом. Все зависит от основной Вашей направленности: хотите ли Вы приподнять Марка Лукича или напротив принизить его» (лист від 24.03.1961).

Ось це «принизить его» потребує пояснення. Не таємниця, що стосунки між першими особами у трупі корифеїв зазнавали злетів і падінь, сприяли об'єднанню митців у трупу або ж призводили до розколу. І як не прикро, нерідко вісь конфлікту пролягала між Кропивницьким і родиною Тобілевичів. Навіть для нащадків корифеїв ця тема була болісною. Володимир Маркович волів, аби у працях краєзнавця було поменше глянцю. «Сейчас почему-то принято делать из взаимоотношений прошлых деятелей какой-то «гоголь-моголь». У них не бывало ни зависти, ни борьбы за первенство, ни ложного подчас самолюбия! Были они святыми или кастратами? Питались, очевидно, диким медом и акридами? Так ли это?» (лист від 24.03.1961). Довелося Миколі Кузьмовичу проявити неабиякий такт, щоб у своїх розвідках змалювати події об'єктивно, не надавши моральних переваг жодній стороні. Володимир Кропивницький, вийшовши на пенсію, понад десятиліття шукав нові матеріали про життя і творчість батька. Своїми знахідками безкорисливо ділився з Миколою Смоленчуком.

У листі від 20.11.1960 читаємо: «Самое солидное, что я Вам сейчас пересылаю – это вторая часть «Спогадів про Бобринець і бобринчан». Вы увидите, насколько её изуродовали в 6-м томе» (Кропивницький М. Твори в 6 тт. Т. УІ. К., 1960. – Л. Х.). Через три місяці – знову лєнінградська бандероль: «Высылаю Вам достаточно большой материал, который, после внимательного ознакомления с ним, сможет быть для Вас весьма полезным. Если из него используете только несколько страниц или строк, то и это будет хорошо!» (лист від 17.02.1961). Микола Кузьмович отримав біографію другої дружини Марка Кропивницького Надії Василівни, витяги з іще неопублікованих тоді спогадів Володимира Марковича, копії кількох листів драматурга до М. Садовського, полеміку з ним на сторінках газет у 1892 та 1908 роках, рецензії на вистави тощо. Таких дарунків було чимало, адже син драматурга мав змогу працювати в архівах і бібліотеках Ленінграда з пресою і книгами доби Кропивницького. Смоленчук такої можливості не мав.

У свою чергу з Бобринця, а потім Кіровограда, до міста на Неві летіли листи зі знахідками нашого земляка. Як зазначалося раніше, архів М. Л. Кропивницького згорів 1917 року, і Володимир Маркович розшукував невідомі листи батька. Смоленчук надіслав йому фотокопію листа Марка Лукича до сестри Ганни від 8 листопада 1905 року, в якому згадується і Володимир Маркович: «Я зістався на хуторі з Володею, якому тринадцятий рік, – він готовиться у третій клас реального, щогода він видержує екзамен при реальнім, але я не віддаю його туди, нехай дома вчиться з Олею, котрій одинадцятий год, готовиться у третій клас гімназії. Пришлю на днях їх карточку» (цит. за: Смоленчук М. Марко Кропивницький і його рідний край. К., 1971. – С.61).

Володимир Маркович, отримавши листа, був украй зворушений: «... Теплые строчки, написанные дорогою рукою незабвенного Марка Лукича, словно воочию воскресили прекрасный образ нашего благородного отца! Не знаю, как Вас благодарить за Ваше большое сердце и чуткую душу. Далеко не каждый сумел бы так бережно и деликатно понять сыновние чувства, какие я испытываю по отношению к Марку Лукичу... Надо Вам сказать, что в письмах своих Марк Лукич не раз упоминает мое имя и всегда по-отечески нежно и любовно, но данное письмо во всех отношениях является неповторимым» (лист від 15.09.1960).

Миколі Смоленчуку вдалося розшукати копію уривка іншого невідомого листа Марка Кропивницького, згодом до сестри Ганни. У листі-відгуку від 18.07.1962 син підтвердив батькове авторство.

Микола Кузьмович надсилав до Ленінграда свої газетні публікації. Володимир Кропивницький дякував: «Все, что Вы нашли или написали о Марке Лукиче, меня всегда близко касается, поэтому за все присылаемое впредь буду благодарен» (лист від 18.12.1962). «Повторяю, что присланные статьи Ваши являются очень ценными для биографии Марка Лукича» (лист від 26.09.1963).

Смоленчук мав щасливу нагоду машинописи своїх творів і наукових праць, присвячених Кропивницькому, для зауважень надсилати його сину. Володимир Маркович був суворим, але вдумливим критиком. Наводимо відгук з приводу щойно закінченого Смоленчуком твору «Ой літав орел»: «Вчера я закончил первое чтение целиком присланной Вами машинописи... Должен Вам сказать без всяких комплиментов, что в целом нам (Володимиру Марковичу та його сестрі Олександрі Марківні – Л.Х.) очень понравилась Ваша работа... Приступаю ко вторичному чтению и разбору... Буду внимательно читать и частенько «придираться», за что заранее прошу не сердиться» (лист від 28-29.10.1966). «Я не буду критиковать литературную сторону, ее язык и стиль, считая себя достаточно компетентным в этом вопросе. Но на фактическую сторону буду крепко нажимать и за нее бороться» (лист від 13.11.1966).

Копітка робота Володимира Кропивницького над зауваженнями до твору «Ой літав орел» тривала чотири місяці, думки з приводу майбутньої книги викладені у семи листах.

Так само уважно поставився В. Кропивницький до автореферату Миколи Смоленчука на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук «Драматург і життя (Південний – бобринецький і елісаветградський період життя і творчої діяльності М.Л. Кропивницького у світлі нових матеріалів)» (1971). «Дорогой друг, Николай Кузьмич! Вчера получил Ваш автореферат. Прочел его два раза очень внимательно и должен выказать Вам большую признательность за огромную, проделанную Вами работу! Ваши кропотливые изыскания, упорные поиски неизвестных доселе документов, писем, беседы с живыми еще свидетелями – заслуживают самой высокой оценки!» (лист від 1.02.1971).

Остання кореспонденція 81-річного В.М. Кропивницького датована 20 травня 1973 року. У поштівці повідомляється, що він переїхав жити до ленінградського Будинку ветеранів сцени, з великим задоволенням перечитує авторефе-

рат «Драматургі і життя» та інші роботи М. Смоленчука про життя і діяльність Марка Лукича.

Гадаємо, листовне спілкування невтомного дослідника життя і творчості корифеїв Миколи Кузьмовича Смоленчука і сина видатного митця Марка Лукича Кропивницького Володимира було корисним для творчості обох, дало змогу доповнити, уточнити, оприлюднити досі невідомі факти.

У художніх творах «Степи долинові» (1961), «Ой літав орел» (1969) Микола Смоленчук використав чимало з того, що повідомив йому син Кропивницького. Це особливо помітно, якщо зіставити тексти книг з листами Володимира Марковича. У газетних і журнальних публікаціях, авторефераті дисертації кандидата філологічних наук, монографічному дослідженні «Марко Кропивницький і його рідний край» Микола Смоленчук робить численні посилання на листи Володимира Кропивницького.

Здається тим, як скористався з листування Микола Кузьмович, зостався задоволений і син Марка Кропивницького: «За все Вами сделанное приношу свою глубокую благодарность и уверен, что Вы не поставите еще «точки», а будете и дальше работать в том же направлении и столь же плодотворно!» (лист від 10.06.1965).

м. Кіровоград

Анатолій КРИМСЬКИЙ

РІДНА ЗЕМЛЯ-БОГОРОДИЦЯ

Попри невпинний інтерес літературознавців до постаті й творчості Тараса Шевченка, у його біографії лишається чимало «білих плям», які й тепер декому дають підстави для спекуляцій: мовляв, автор «Катерини» відбив наречену у свого благодійника, у поемі «Царі» облив брудом імператорську родину, яка дала кошти на його викуп з неволі... Перекозливу відповідь на чимало непрояснених питань дає відома письменниця й доктор наук Наталя Околітенко у своїй історичній повісті «Рось-Марія», талановитій розповіді про того, хто став предтечею нашого Кобзаря – Івана Максимовича Сошенка.

Спочатку доля обіцяла цьому художнику-самоукові, котрий, як і Тарас, навчався в майстерні Превлоцького, все, про що може мріяти чоловік, який, аби уникнути кріпацтва, щодень боровся з примарою голодної смерті: добрячі заробітки на іконописі, вигідну наречену. Але прагнення сягнути вершин мистецтва погнало Івана Сошенка без копійки грошей та ще й у холерний рік до Петербурга. Коли ж, набувши майстерності, повернувся на Батьківщину, то мусив заплатити за свою відданість високому мистецтву принизливою бідністю. Однак ніякі випробування не змусили його опуститися до примітивної базграни, яка знаходила поціновувачів, знизити вимоги до самого себе.

З повісті «Рось-Марія» постає образ напрочуд цілісної особистості, котра на олтар морального ідеалу поклала не тільки власну долю, а й талант, воліючи не звершитись як митець, аби лиш не примножити зло в совісті. Одразу виникає питання: чи правильна така безкомпромісність, хіба обдарованій людині задля самозбереження не дозволено вдаватись до пристосуванства? Та одразу ж напрошується й інше питання: а чи не тому в світі стільки страждань, що надто багато людей утверджуються, нехтуючи моральними законами, записаними на скрижальх душ наших? Висновок: якщо кінець цього світу не настав, то завдяки таким особистостям, як Іван Сошенко. Він зробив багато, аби вершився Шевченко – і не лише як геній, а й як моральне явище.

Що ж сталося поміж майбутнім Кобзарем і художником-земляком, до кого Тарас усе життя звертався у листах «мій іскрений друже», хто добився його викупу з неволі й брав участь у перенесенні праху на Чернечу гору? Про Сошенка ми дізналися з Шевченкової повісті «Художник», маючи її за автобіографічну. Однак зіставлення психологічних характеристик двох друзів, що якийсь час навіть жили разом, підказала авторові повісті «Рось-Марія»: відбулася підміна рольових установок – будучи генієм, Шевченко дуже скоро випередив свого старшого на сім років наставника, а той не одразу з цим змирився. Закохуючись, Тарас ніколи не втрачав тверезості в оцінці свого «предмета» – на відміну від довірливого Сошенка. Відтак у своїй повісті й програв варіант: що було б, якби його благодійник одружився на гарненькій німочці – дочці ревельського губернатора, котрий застрелився, програвшись у карти, розбещеній панночці-безприданниці. Яблуко розбрату, яке впало поміж друзями, було червивим.

У повісті виведено низку колоритних жіночих образів, до яких Сошенко більшою чи меншою мірою дотикається душею: глухоніма, але сильна духом Оксана, котра збагачує монастир, у який ховається од людських пересудів; панночка Орися, чия освіченість декоративна, а демократичність позірна. Саме спогад про Шевченкові застереження і рятує Сошенка від повторної помилки.

Вірною подругою художника стає дівчина, котра не тільки заробляла собі на хліб, а й утримувала гульвісу-батька та допомагала двом братам навчатися в Пажеському корпусі. Образ Марцеліни Віргінської, яка поєднувала практичність та далекоглядність з романтичним талантом свого чоловіка, хвилює особливо. Коли Сошенко, ставши жертвою негідника-директора, втратив роботу, ця непересічна жінка взяла на себе матеріальне забезпечення родини, що на ті часи було немислимим.

Сила історичної повісті «Рось-Марія» в тому, що всі її герої – живі люди зі своїми особливостями, відтак і стосунки між ними складаються непросто. Несподівано для себе втративши свою Марцесю, Сошенко розуміє, якої великої любові його удостоєно: «Те, що залишилося в ньому, мав віддати світові, – тим, кому голодно й холодно, хто скривдже-

ний і упосліджений, лиш тоді знайде забуття. По тому він якось одразу заспокоївся і навіть став веселий, як людина... котра для себе нічого вже не бажає. Він любив Даму в чорному, котру на схилі віку відкрив у своїй неспокійній дружині і була вона така ж ідеальна і безплотна, як Дантова Беатріче, як Петраркова Лаура – він любив ту, кого мав любити, і любив так, як прагнув любити змолоду».

Окремо варто відзначити напрочуд яскраву мову автора «Рось-Марії», пересипану поетичними образами та крилатими виразами. Історичну повість про Сошенка доповнюють тонкі психологічні оповідання Наталі Околітенко, написані в різні роки. За логікою речей, така книга має бути в кожній шкільній бібліотеці, адже йдеться про глибокий програмний матеріал. Але видана вона тиражем тисячу примірників за сприяння голови правління Всеукраїнського благодійного фонду імені Петра Калнишевського Івана Рішняка і в кращому разі потрапить до київських магазинів.

Тим часом ми наближаємось до визначних дат: у 2011 році – 150-річчя перепоховання Кобзаря у Каневі, а в 2014 – двохста річниця від Дня народження нашого національного генія. Відомо про створення Оргкомітету з підготовки до цих ювілеїв. Дуже сподіваємось, що до плану відповідних заходів увійде і держзамовлення на книгу Наталі Околітенко «Рось-Марія».

*с. Триліси
Олександрівського району на Кіровоградщині*

ΠΑΙΤΡΑ

Андрій НАДЄЖДІН

ХРУЩОВСЬКА ВІДЛИГА І МИСТЕЦЬКИЙ РЕНЕСАНС

(особливості розвитку образотворчого мистецтва Кіровоградщини 1960-70-х років)

1960-ті – час, пов'язаний з так званою хрущовською відлигою, що почалася з розвінчання культу особи Сталіна. Хоча вже в березні 1963 року у виступі того ж М. Хрущова прозвучали по-сталінськи грубі окрики на адресу інтелігенції, а з приходом «нового Ілліча» розпочалися й відкриті репресії. Але протягом короткого часового проміжку «політичної відлиги» наперекір логіці комуністичних ідеологів про переродження суспільства, злиття народів на соціальній основі – як фенікс із попелу відроджуються мистецькі осередки, освячені живим, народним українським духом.

Неначе повторюючи запальні мистецькі протистояння початку ХХ століття, дискутували «фізики» і «лірики», відкривалися двері спецхранів, демонструючи залишки забороненого, понівеченого сталінською диктатурою мистецтва, ходили по руках твори Солженіцина, Симоненка, Горської, журнали «Новый мир» і «Сучасник», з'являлися неформальні гурти – «Клуб творчої молоді», «Коло святого Алімпія», «Ванштейн і друзі»...

Мистецтво 60-х років жило пошуками нового сучасного стилю. Нова функціональна архітектура, нові люди і спосіб людської поведінки нові герої кіно та літератури, тема міст, що саме з цього часу остаточно увійшла в радянське мистецтво, потужні впливи народного мистецтва визначали нову пластичну стилістику. Декоративність, легкість, динамічність позначили новий спосіб художнього мислення. І серед усього розмаїття – молода публіка, яка дискутує в надії знайти істину.

Для Кіровоградщини яскравою подією 1960-их років стали гуртові виставки молодих викладачів Кіровоградської дитячої художньої школи – Михайла Надеждіна, Леоніда Бондаря та Юрія Іващенко в місті Дніпропетровську, котрий на той час був «столицею» центрально-українського раднаргоспу, до якого входила і Кіровоградська область. Газета «Прапор юності» писала, що виставка схвилювала мистецьке життя Дніпропетровська неординарністю творів кіровоградців. Оскромно зазначалося, що творчі доробки Ю. Іващенко вирізняються живописною колоритністю, акварелі Л. Бондаря – м'яким ліризмом, а пошуки М. Надеждіна – революційністю та сміливістю в освоєнні форми. Згодом виставку відкрили в стінах картинної галереї м. Кіровограда, де до названих вище митців долучилася художник-графік Людмила Ходак. Це була непересічна подія для міста й області. На шпальтах газети «Молодий комунар» розгорнулася велика дискусія про можливості й естетичні

принципи мистецтва, яку вела мистецтвознавець Олена Гуренко. Твори молодих художників були сприйняті неоднозначно, прозвучала критика з боку ідеологічних керівників компартії. Художникам було дано вказівку «не відмежовуватися від народу», а директору галереї, нині заслуженому журналісту України Броніславу Куманському запропонували їхати піднімати рівень районної преси.

У контексті теми 60-х років треба згадати і діяльність талановитого живописця та педагога Ризької Академії мистецтв, уродженця Кіровоградщини Я. П. Калашника. До речі, Яків Петрович в Одеському художньому училищі навчався разом з іще одним нашим земляком Борисом Вінтенком. За час викладання в Дніпропетровському художньому училищі з під руки Калашника вийшли такі яскраві зірки сучасного українського живопису, як народні художники України Ф. Гуменюк та М. Надеждін, заслужені художники України Б. Плаксій та А. Климов, заслужений діяч мистецтв України А. Ткач, відомий живописець української діаспори В. Макаренко, один із діячів національного українського авангарду М. Малишко. Двоє з його учнів – Ф. Гуменюк та Б. Плаксій – стали лауреатами Державної премії імені Т. Г. Шевченка. Але цікавий своєрідний живописець з яскравим колористичним, декоративним почерком Я. П. Калашник (його роботи нині зберігаються в Кіровоградському обласному художньому музеї) був фактично зацькований радянською системою.

Репресивні заходи радянське керівництво 1965-1970-х років спрямувало проти діячів культури не випадково. Дуже вже швидко мистецтво захоплювало ідеологічні позиції в суспільстві, утверджуючи ідеали свободи та особистої незалежності. В існуванні живого мистецького тіла комуністична партія побачила набагато глибшу загрозу суспільству тоталітаризму, аніж в політичних опонентах. Тому заливалися цементом скульптури А. Рибачук і В. Мильниченка, трошилися вітражі А. Горської, П. Заливахи і Г. Севрук, зафарбовувалися розписи Б. Плаксія. Письменники, поети, художники ставали пророками та героями.

Так завершувалася епоха «відлиги» 1960-х років, але зерна вільної творчості посіяні в цей час, як не дивно, продовжують плодоносити і на початку 1970-х. Цей період – особливий у розвитку українського мистецтва. Незважаючи на посилення ідеологічного і репресивного тиску щодо української інтелігенції, засилля «офіціозу партійних настанов» у культурі та мистецтві, в українській образотворчості можна спостерігати яскраві твори, сповнені традиційної народної художньої мови. Маховик «народництва», запущений ще наприкінці 1950-х років визначними роботами, побудованими на пісенній основі – офортами М. Дерегуса, полотнами Ф. Манайла, Е. Контратовича, А. Коцки, підштовхуваний у 1960-і О. Заливахою, А. Горською, Л. Семикіною, В. Лемахом, В. Задорожним.

Також великою мірою поява народних мотивів в професійному образотворчому мистецтві була обумовлена новим сплеском розвитку художніх ремесел.

На Кіровоградщині особливо популярною стає цвітненська кераміка. Село Цвітне Олександрівського району ще в XIX столітті було відоме як один з найбільших центрів неполивної кераміки на Надніпрянщині. Від 1930-х років цвітненська кераміка зусиллями найперше майстра Агея Койди стає розписною. В основі орнаментів було покладено мотиви опішнянського підполивного розпису. На початку 1970-х промислові зразки цвітненської кераміки заповнюють полиці магазинів Кіровоградщини. З'являються глечики з написами «молоко», «сметана», «домашня ковбаса», тарілки з крученими паничами, тюльпанами, ромашками, виноградом, баранці, леви і куманці. Звісно, це були речі масового вжитку, але їхня присутність у повсякденному побуті сприяла зацікавленості українською традиційною культурою.

Значним поштовхом для мистецтва були також і офіційні святкування річниць видатних українських поетів, письменників та філософів – Т. Шевченка, Л. Українки, Г. Сковороди, що вводилися в контекст радянської історії. «Лірико-романтична течія» 1970-х років визначилася так яскраво, що мала право бути визнаною як стильовий напрям, який великою мірою опирався на народну традицію. І хоча радянська критика того часу так і не визначила свою позицію з приводу «тихого мистецтва», що показала дискусія «Про романтичне», розгорнута у все-союзному журналі «Творчество» М. Коганом у 1973 році. Все ж, як писав визначний мистецтвознавець Д. Сараб'янов, на зміну «культу сили» прийшов «культ слабкості» з його яскраво вираженим духом людяності, народності та прискіпливою увагою до внутрішнього світу героя. Серед кіровоградських художників слід виділити творчі доробки Бориса Вінтенка та Михайла Надеждіна.

Вся творчість заслуженого художника України Б. Вінтенка пройнята захопаністю навколишнім світом, тому перевагу він віддавав пейзажним композиціям, цілеспрямовано розвиваючи індивідуальну програму, в якій тісно переплітаються етичні та естетичні мотиви традицій українського образотворчого мистецтва, класичного романтизму та імпресіоністичного сприйняття світу. Свої пріоритети художник яскраво означив картиною «Флора» (1972), де поряд з репродукціями з творів Рафаеля та Клода Моне стоїть великий український куманець і горщик з польовими ромашками та лілеями – квітами української садиби. Відверто і ясно простежуються погляди митця в картині «Портрет Г. Сковороди» (1972). Композиція вирізняється простою ясністю і динамічністю образу. Опіраючись на посох, Г. Сковорода цілеспрямовано і твердо крокує по землі. В правій руці він тримає сувій. Цим художник неначе наголошує, що філософ є людиною вільною, носієм власних ідей і думок. Внутрішньо сконцентований погляд героя картини митець під-

креслює за рахунок контрасту між крокуючою постаттю і зображенням спокійного, розміреного у строю ландшафту. Вертикалі тополь на другому плані картини, ритмічно повторюючись, неначе упереджують такт ходи філософа. Не випадково художник вводить у композиційний стрій і зображення річки, що неначе стрічкою перетинає картину по всій довжині, розділяючи берег, по якому крокує Г. Сковорода, і берег з зображенням села. Хати, вітряки, садиби в картині Б. Вінтенка стають символами повсякденності, а образ Г. Сковороди утверджує право людини і художника на самісність існування і розвитку особистості. Декоративність і традиційна символічність надають картині рис народної і національної самобутності.

Народний художник України М. Надеждін – один із тих рідкісних українських митців, у творчості яких знаходять філософське осмислення соціальні конфлікти сучасності. В 1960-ті то були твори «Хіросіма», «Страта», «Ростомір», «Фауст XX-го століття», «Художник і модель», які виявляли трагічність духовного стану людини в умовах закритого суспільства. І хоча творам М. Надеждіна 1970-х років більше притаманні ліричність, камерність, інтимність образів, вони, як і ранні роботи художника, потрапляють до розряду «неофіційного мистецтва». Адже в картинах «Портрет батька» (1972), «Портрет дружини» (1975), «Розмова» (1975), «Сон» (1975), «Весілля» (1978) не лише продовжуються формалістичні пошуки, але й потужно звучать ноти глибоко переосмислених митцем народних мотивів.

Так, «Портрет батька» – це звернення до близької людини і в той же час спроба відтворення узагальненого образу справжнього господаря землі, для якого природа є органічною складовою життя, а не частиною навколишнього середовища. Важка приземиста постать селянина, великі руки лежать на колінах, притримуючи сріблясте лезо коси. Його обличчя засмагле від сонця, а сиве волосся розвіяне вітром, та вітер не спроможний зрушити масивну фігуру селянина, яка неначе приросла до землі. Його очі мружаться від яскравого світла, і він дивиться на нас прискіпливим поглядом. Що в тому погляді – задумка, докір, зацікавленість? Його неначе відволікли від роботи, що є сенсом його життя, в яку він вкладає весь свій талант і творчу наснагу. На другому плані картини ми бачимо плетену з лози огорожу, окоренок дерева і стару яблуню, яка гілкою нависає над героєм картини, влітаючись у складну орнаментику твору. Монументальність, значимість образу художник підкреслює композиційним устроєм твору, використовуючи прийом фрагментарності. Замикаючи героя у вузьких рамках полотна, митець неначе наголошує, що його твір – то лише маленька частка величезного життєвого космосу людини.

Картина «Сон», в якій яскраво втілилися пошуки шляхів створення образу через знаково-символічні асоціації, є своєрідною варіацією на тему рисунка «Андрійко» (1968). Та на відміну від рисунка, в якому

простір є інтровертованим, внутрішнім, у картині він розгортається до безкінечності. Середовище життя людини і природи думкою художника зливаються в одне ціле. Яскраво червоне, біле і темно-зелене складають основу колірної палітри картини. Мати, що спить на ліжку, дитина в колисці – їх образи нагадують узагальнені іконографічні зображення. Домоткані рядна, що вкривають долівку наче дороги, перспективно зведені художником на образі будинку, рідної домівки, яка ніби стоїть осторонь кімнати. Її вікна і двері відкриті, там горить світло, там завжди чекають, готові зігріти і захистити. Старі фото прикрашені вишитими рушниками, кольорові плями орнаментики – все вказує на захоплення художника мотивами народного побуту. Підтвердженням тому є і робота митця в цей час над ілюстративною графічною серією за мотивами творів Л. Українки «Мавка», «Неофіти» та виконання в с. Цвітному великого керамічного панно «Життя» для готелю «Україна».

Та не лише живопис, а й монументальне мистецтво початку 1970-х років активно використовує мотиви народної картини і орнаментики.

Так, 1973-го в м. Олександрії відкривається «Весільний палац», фасадну стіну якого прикрасив класично-мозаїчний рельєф «Серце любові» роботи художників І. Литовченка та В. Прядка. Рельєф з бетону й мозаїки, що займає значну частину глухого прямокутного фасаду, вирішено в великих монументальних формах. Художники сміливо використовують традиційну народну символіку, притаманну орнаменту: хвилі – плін життя, дубове листя – образ сили та могутності, калина – чистота помислів і любов. Обличчя чоловіка й жінки злилися в одне ціле, символізуючи єдність кохання. Гармонійне поєднання набору золотих і синіх плиток смальти з теплосірим фоном посилюють фактурну та силуетну виразність твору, надаючи пластичної дієвості ординарній архітектурі.

Тоді ж у місті з'являються і монументально-декоративні панно продовжувача «бойчукістської» школи Григорія Синиці, якого з Кіровоградщиною ріднили тісні зв'язки ще з часу навчання в Єлисаветградській художньо-промисловій школі 1920-х років. У художньо-меморіальному музеї О.О. Осмьоркіна зберігається фотознімок випускників школи, люб'язно переданий до фондів музею кіровоградським художником М. Горобченком. Пізніше буде навчання в Одеській художній школі у М. Гершенфельда та Київському художньому інституті на курсі М. Бойчука. Як художник він розробляє особливий тип монументального розпису з інкрустацією соломкою. У 1960-і роки художник-монументаліст Григорій Синиця зібрав у Києві творчу групу художників, щоб розгорнути нову хвилю монументального мистецтва в Україні. До групи увійшли Алла Горська, Віктор Зарецький, Галина Зубченко, Григорій Приходько та інші. Та наприкінці 1960-х кожен з художників почав працювати окремо. Тож Г. Синиця створює нове об'єднання, до якого увійшли художник монументаліст Г. Шкарапута та художник-реставратор Л. То-

цький. Ось як Г. Шкарапута згадає цей час: «Ми розробляли ескізи мозаїк і настінних розписів для оздоблення сучасної архітектури. Разом з Г. Синицею ми створили мозаїки у торговельному центрі м. Олександрії (Кіровоградська область), а потім вже без його участі оформили об'єкт «Світлиця козака Вуса» – святковий зал для прийняття почесних гостей (1969-1970, м. Олександрія). Шість розмальовань склали: образ козака Вуса – засновника роду і міста, композиція на тему українського козацтва за мотивами пісні «Як зібрались браття біля чари», третя теж з інкрустацією – сучасна Олександрія, а ще три – анімалістично-гумористичні композиції. Інтер'єр являв собою монументально-декоративний художній синтез тематичних розмальовань, виконаних темперою з інструкцією золотою соломкою, а також нові оригінальні українські меблі, зроблені за нашим проектом. Крім того були розроблені і декоративні елементи інтер'єру. У своїх роботах ми намагалися створити новий монументально-декоративний стиль, в основу якого було закладено єдність діалектичного розуміння народного мистецтва, ознаки сучасності, образне узагальнення та Дух Вічного». (М. Шкарапута. Спогади про Клуб творчої молоді та моїх учителів у мистецтві. Журнал «Галерея» № 1/2, 2008).

Досить цікавим було й оформлення в м. Кіровограді наприкінці 1960-х кав'ярні «Перлина степу», розроблене художниками В. Волоховим та О. Постовим. Великий розпис «Козак Мамай» прикрашав стіну барної стійки, виконаної в традиційному стилі декоративного різьблення. Дубові бочки замість столів, кам'яна галька на стінах, що переходила в мозаїчні орнаменти. Все сприяло тому, щоб тут почала гуртуватися місцева інтелігенція – письменники, художники, поети. Довгі роки «Перлина степу» була територією мистецьких дискусій.

Та особлива аура, якою жила Кіровоградщина на межі 1960-70-х років, залишилася в пам'яті – у багатьох художніх творах, переказах очевидців та спогадах. Звісно, велика кількість обдарованих яскравих митців на початку сімдесятих фактично пішла у підпілля, так і не реалізувавши своїх можливостей. Одні писали в стіл, інші тонули в пияцтві, ще інші пристосовувалися до обставин. Але, не зважаючи ні на що, сама поява в 1960-ті роки вогню національного відродження показала, що природний мистецький дух сильніший за терор, приниження, або тиск влади. Звернення до мистецьких етичних та естетичних засад «шести-десятництва», їхніх надбань і уроків видається нині досить актуальним.

м. Кіровоград.

ВЕСЕЛА СКРИНЯ

Антоніна КОРИНЬ

Народилася 6 серпня 1948 року в селі Софіївка Щорського району на Чернігівщині. Закінчила Харківський інститут культури. Працювала методистом, бібліотекарем, медсестрою. З 1974 року мешкає у Кіровограді, працювала в обласній дитячій, а з 1984 року – в обласній науковій бібліотеці ім Д.І.Чижевського редактором та вченим секретарем.

Друкується в періодиці та колективних збірках з 1963 року.

Автор збірок поезії «Заворожи мене» (1993), «Сім нот мінору» (2000), «Віку мого день» (2002), «Монолог метелика» (2008) та «За руки – по райдузі» (2008), книжки дитячого гумору «Веселі дрібнички із сімейної скарбнички» (1994, у

співавторстві з сином Олексієм) і книги віршів для дітей «Чому у сойки крила голубі» (2003), збірки пісень «Шукаю папороті цвіт» (2002).

Член Національної спілки письменників України.

НАВКОЛО ЗАБОРОНЕНОГО ПЛОДУ

(пародія)

Прощай, заборонений плід
Я пізнала п'янку твою милу.
До єгипетських ще пірамід
Прасестра моя плід вкусила

Я так цього бажала чоловіка!
І пестив він очима, і молив...
Прелюбодійство, кажуть, гріх великий,
В Едемі б нас Господь не поселив

Не милуй мене оком похоті...

*Противилась довго спокусі,
Все думалось: примха, мине!*

Любов Баркова

Здрастуй, мій заборонений плід!
Прасестринська хмільна моя братко!
До єгипетських, жаль, пірамід
Закоховатися нам буде важко.

Не поселить Господь нас в Едем,
Та, не дай Бог, про*ще в пеклі.
Краще ми в райські кущі підем,
Холодок знайдем там серед спеки.

А чи ти мене там першим вкусиш?
Оком похоті прачну і їм...
Хоч противилась довго спокусі,
Але став таки пту тоді моїм!

30.11.2004

Два полюси
(пародія)

*Я хочу до неба, чом тягнеш до лісу?
О, як я втомилась від цих поривань!*
Оксана Булякова

Я хочу в їдальню — в корчму мене тягнеш.
Я хочу в балет — ти береш на футбол.
Мені б на майдан з помаранчевим стягом –
Тобі ж на умі забивати мені гол.

Я вдосвіта прагну співать тобі пісню!
Для тебе ж, сово, навіть полудень — рань.
Я хочу до неба, ти ж тягнеш до лісу!
Я, як я втомилась від цих поривань.

15-18.12.2004

Тоді вже ходити!
(пісенна пародія)

Я прийду до тебе, мила,
Тільки ти так рано спати не лягай.

Не вдивляйся пильно в посивілі скроні...
...грій мене, любове, і не помирай.
А. Кримський «Я прийду до тебе»

Жди мене, кохання,
Вдруге — на світанні,
Бо вночі вже кликав у зелений чай
Ждав тут — недалечко,
Щоб стрибнуть у гречку.
Чом же ти курличеш: сам, мовляв, стрибай?

Ну чого ж ти плачеш,
Мила, чи не бачиш:
Свою сиву осінь
Я тобі приніс!
Радий я, раденький
Тебе, молоденька,
Хоч щодня водити
У осінній ліс.

Скільки можна спати?!
В гречку час стрибати.
Не бурчи спросоння
Краще помовчи.
І конгрес не встежить
Як чайним по стежці,
Та озимі будеш толочить.

Мила і кохана, спать лягаймо рано, —
Пенсію ж мізерну маємо на двох
Ну то й що, що темно?
Світло ж — надаремне,
Тож гаси, кохання,
Та й погасили борг.

Що було між нами,
Щезне з хмарами,
Тож спішімо, люба,
Наламай дров.
І хоч зимно й темно,
Не топи даремно,
Хай нам світить й гріє
Молода любов!

Мила, не осліпнеш,
Зекономим світло,
Автономно грій мене,
Бо уже зима.
Люба, будь надаремно,
Полюби даремно:
Криза не зарплати,
Ні пенсії нема!

Осінь 2008-12.01.09

ДІЛО-ТРУБА
(пародія)

*З Олександрії віз трубу вночі,
Щоб на димар поставить — керамічну.
Я згадував, як тепло на печі
Й таранив кучугури всі ритмічно.
А. Курганський
(«В таку жару я думаю про сніг»)*

У Видні Верещаки¹ — на ганьбу,
А чи на радість — стрітисся з тобою —
Крізь кучугури в контренгу трубу,
Ще й мрію притаранити гобоя.

Я — лірик-гуморист, серйозно чи комічно
Бреду, в трубу щодоху ревучи.
Крізь гвалт цей мрію, як навчу ритмічно
Й тебе в трубку дудіти на печі...

28.04.2008

Ювелійний відгук на книгу Петра Куценка

«Благословення пізньої грози»²
О, як давно не плакало нутро!
Душа боліла, але тим мовчала.
А ти до сліз розчулив аж, Петро,
Читала і то сміялась, то ридала.
«Благословення пізньої гроз»
«Продовження розмови»³ знову стало.
Й «Манливе світло...»⁴ й «Дзвонів голоси»⁵, —
Усе мене втішало й надихало
Але чому в Петрополі — туман?⁶
Крізь вічну осінь — проблиски весни,
Що «розрізняють» «безсонячний» обман.
Ці вірші — потойбічні віщі сни.

¹ село в Олександрійському р-ні на Кіровоградщині, де автор народився

² повні та скорочені назви книг П.Куценка

³ повні та скорочені назви книг П.Куценка

⁴ повні та скорочені назви книг П.Куценка

⁵ натяк на велику наявність образів туману

⁶ мається на увазі збірка П.Селецького «Заклинання ночі»

О «звуколюбцю»! Ця твоя «всеможність»
Підкреслює читацьку неспроможність
В «поосенілий світ» в «природі вичахання»
Йти на грози, як П.Селецький — на заклання.
«Довкрути» — «одріб'я» і «принишклість туговуста»
(і м'ясо дороге, і молоко, й капуста),
І «дзвін гулкий, надщерблений мовчанням,
Все ж «пахне перволюбно» «квітування»!
«Цигинкуватий мак» між «променистих квітів»
Нас вчить, як ювілеям порадіти, -
Хоча «знавкыл» як «вигад небуття»,
Нам хочеться нор-маль-но-го життя!
«Щедротне жниво оплесків» — тобі
Хай марится в упертій боротьбі
За друк, за гонорар і за птират!
Ошоги, намовнній ювілейній «патронташ»
Хай париха тебе «органу грім»,
Нехай цвіте й не в'яне гречка й хрін.
Ще ж рятувати нам підводить ризику.
Хай грім гримить і блискавка хай блискає,
Аби «огрооззя» П.Куценка надихало,
А муза — щедро й щепко цілувала!

12.07.2008

НА ТРЬОХ (пародія)

І келих ми п'ємо один на двох,
І огортає сум обох...
Хмілю першим я,
А потім — Вишній.

*Я — Нестор, я пекуча давнина.
Р.Любарський. З книги «Вересень»*

Як сядем за вареники — мій Бог!
Утръох пострілюємо кісточками з вишні.
Я — тамадюю. Кожен п'є за двох...
Я — ввись лечу, а вниз — летить Всевишній.
А тут вже й Нестор, мов пекуча давнина.

Слаб літописець! Впав з відром вина!
Вже втръох — під сшія — ми творим траекторію,
Святкуючи над думами вікторію.
Дай, Боже, янголя — увічнить цю історію!

P.S. І от-дав Бог: біля таких історій у ролі янголя і Нестора — А.Корінь!

3.11.2008

З десятирічної історії зародження Арт-кафе «Богема» в Кіровограді, що будучи «лінією» звалилось серед богеми «Кавасакі»

«Пити каву шкідливо.»⁷

Та п'ють Можлюк і Селецький.
 Ще й мене спонукають, —
 Від «шари» відмовитись як?
 Беззарплатня, сиджу в «Кавасакі»
 В печалі вселенській,
 До отрути отруту — вливаю у кау коньяк
 Непитущий Власюк
 Порошиною муляє в очі.
 Заворожує круто він
 Нас — поетичних нероб.
 Обіцяючи нам меценатство...
 В трьох тисячнім році
 (якщо місто назветься
 По-новому — «Кіровоград»)
 «На лігсбуд» Іван Горовий
 Мені яблук підносить.
 Казаков Анатолій —
 Букет поетичних рулар.
 З'їсти орбіт без цукру
 Могилюк, добрий док мене просить,
 Обмінявши укотре
 Гонорар свій —
 На мій шоколад

9-10.09.1997 р.

⁷ рядок з вірша П.Селецького

ВОЛОНТАРИЗМ ВІД ВОЛОДИМИРА
(Антипадерія далеко не останньому «мочканцю»)

*Ой ти в сурми заграти,
Та духу чомусь не стачає,
Лиха дасть закаблукам,
Та все черевиків шкода...
Відгорованя галич, злетівшиися,
Закрила Почаїв,
То й дратує безмежність
Так сильно, мов Буша Саддам.
В.Могилюк «Неврожай»⁸*

Не грай, якщо не вистачає духу.
Не вмієш, любимий друже, не судми.
Пузата гапич вприля Богодуків,
Де папороть удвох шукали ми
Як добре, — ти в добротних черевиках,
Тож лиха закаблукам не даси.
Як не любить такого чоловіка?
Тож не любить, Волорю, й не проси!
(Хоч іноді й безликість дошкуляє
й наголоси неточні ріжуть слух)
Побачимось на святі неврожаю як
Паворист не вичавить з нас дух!

P.S. не вмью — не буресь вирощувати рапс.
Не могыканка — сиравити обжитки.
Тож, могилюк, гості сестра об жынку!

1.04.2008

⁸ Здається, приблизно так називається книга В.Могилюка, який переплутав назви книг Л.Баранової «Тріумф і тиша» та О.Назутенко «Три тьянци», пародіюючи їх, «стровир» нову книгу «троянді і ииша».

НАМЕРЕЖИЛА...

(пародія)

*Злітає пил зірковий з неба,
Замріяних пір'їнок вир.
Вплітею зорі у пір'їни,
В'яжу мереживо із слов...
Перетинаючи мереживо орбіт,
Далеким спочасом летить метеорит.
Мереживо лісів виблискує чарівно,
Заметіль мереживом розкиседа по склу.
Химерний порих завірюхи
Сніг, наче пір'ячого роздмухав.
Ніч у жовкові чорні шати
Виллеля мереживо зірок,
Чи не з твого чорявого
Пір'їни на порозі я найшла?*

**Олена Нарутенко. Три троянди.
Кд, імекс, 2004. (ред. А. Корінь)**

Засилюзорями перму,
Мереживо зі слов зв'язку.
Усіх поетів з України
У нетри втриїв запрошу.
Мережива зірок, лісів і вікон,
Перетинаючи мереживо орбіт
Мене, немов пі'їну, буруть клипять,
Щоб притулилась до плеча тобі.
Впади ж, у пір'я слів, метеорит!
Й сонейтами до мене говори!

14.12.2004

ДО СЬОМОГО ПОТУ

(пародія)

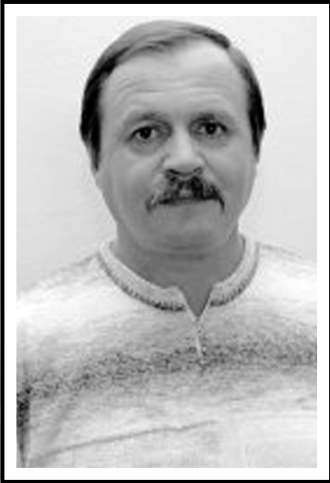
Мозок — в ноту,
Хоч викрути:
Для чого людям ці жмикрути?
Для чого скла прямокутники,
А в хаті — кути і кутики?
В.Погрібний. Прости мені
Мій гнів. Кд, «код», 2006. — «Хата»
Ручка — в ноту!
Чим витерти?
Читайте, критики — жмикрути!

Скрутно у критики прямокутниках.
Жаліть кути і кутик.
Мені б — у любовний трикутник.
У вишиванці вжитися...

«Для чого скла прямокутники»?
Щоби любов'ю палаючи,
Гнівом до всіх волаючи,
Писати в книзі й на шибці⁹
Про неї єдину — тепер і тут!
Хух! Дописався... Мозок — в ноту.

м. Кіровоград

⁹ «Напис на шибці» — перша збірка віршів В.Погрібного.

Володимир ДІДКІВСЬКИЙ

Народився 1956 року в селі Зрайки Володарського району Київської області. Закінчив столичний педагогічний інститут. Вчителював на Володарщині, нині працює в загальноосвітній школі I-III ступенів № 15 міста Білої Церкви. Член Національної спілки письменників України та літоб'єднання «Радосинь». Автор поетичних збірок гумору та сатири «Всім по шматочку» (1997), «Ярмо» (1999), «Дзвін» (2001), «Лісова гімназія» (2003).

Лауреат Білоцерківської міської літературно-мистецької премії ім. І. С. Нечуя-Левицького.

НІЧНИЙ КРАДІЙ або ТЕЩИНА КИЦЯ

тещі Єлизаветі Федотівні

За вікном зоря сміється...
 В сонній спальні – тиша...
 Лиш на кухні хтось шкребеться:
 Котик?.. Чи то миша?..
 Киця спить он, як вельможа...
 Нема й мишки в хаті...
 Хто вночі шкребтиса може
 На кухні, крім зятя?!
 Обнюхує приймаченько
 Баняки й каструлі...
 Годувала дома ненька –
 Теща смачить дулі!..
 Брязь! Залізом об залізо
 В темряві незрячий...
 – Хто там шарить? – теща грізно...
 – Няв-в! – зять по-котячи...
 – Це ти, кицю! – зла мегера
 Гнів звела на ласку. –
 Думала, що зять-обжера
 Їсть твою ковбаску...
 ... Зять принишкнув, як сирітка,
 За плитою лячно...

Просто з миски їсть об'їдки,
Прицмокує смачно...
В темряві штовхнув макітру –
Загриміла кришка...
І до кухні теща хитра
Підкралася нишком...
Вимикач, мов грім, бубухнув –
Світло засіяло!..
Зять сидів посеред кухні –
Ні сіло ні впало:
На підлозі... голий-босий...
В зубах півсосиски...
А в руках котячий посуд:
Порожні дві миски!..
В тещі блиснули зіниці!..
А зять винувато:
– Я... тут, мамо, після киці...
Вирішив прибрати!..
Ось візьму помию трішки...
Підмету гарненько...
А ви йдіть, лягайте в ліжко...
Спочивайте, ненько!..
А я й кицю заколишу,
Й «котка» заспіваю...
А як треба, то ще й мишу
Для киці піймаю!..

ОБЕРЕЖНА БАБЦЯ

тещі Єлисаветі Федотівні
Стогне бабця – «ой» та «ох»!..
Повторяє вперто:
– Як страждаю, бачить Бог!..
Краще, діду, вмерти...
А надворі грім, гроза,
Блиска щохвилини...
Дід згадав:
– А де ж коза?..
Глянь біжи, Марино!..

Бабця хлипа:
– Не піду!
Нехай там хоч здохне!..
А не дай Бог на ходу
Блискавка торохне!

СПРАВЖНЄ ПОДРУЖЖЯ

– Глянь, – штовхає жінка Гната
Біля моря в спину, –
Довкруг жінки як завзято
Вертиться мужчина...
То морозиво підсуне,
То з йогуртом склянку...
– Вдовольняє, – Гнат гундосить, –
Молоду коханку...
Ген подружжя під грибочком –
Щире, без макухи:
Милий спить у холодочку –
Жінка гонить мухи!

ВРАЖА МОВА

Вчив німецьку дід ще в школі...
Хоч полтавський був козак,
Часто мовив бабці Олі:
Ніхт ферштейн і гутен так!..
Якось бутлик самогону
Бабця вкрила фартухом
І почапала до схрону,
Під калину за хлівом...
Озирається довкола,
Піт на скронях, як горох...
Раптом ззаду дід Микола:
Палку в спину: «Хенде хох!»
З окупації та фраза
Страхопудна для бабусь...
Скам'яніли руки зразу,
І об землю бутель – лусь!..
Впала бабця на стежину:
– Шнапс, дідуню, був – зер гут!..
Проковтнув старенький слину:
– А тепер йому – капут!..
Пожурилися та й каже
До старої жінки дід:
– Підвела нас мова вража...
Шанувати рідну слід!

ОЧІ НЕ ВИННІ

Переслідую очима
Коротку спідничку,
Пожираю постать зриму,
Як удав кроличку...
От красуня нахилилась
Поправить колготки –
Слинка в мене покотилась
До самої глотки.
Очі, вздрівши таке диво,
Зайнялись любов'ю,
Набубнявіли, як сливи,
Налилися кров'ю!..
... Раптом жінка
з-поза спини
«Лусь!» та «лясь!»
по пиці!..
Не послав би Бог
дружини –
Лопнули б зіниці!

БАБУСИНА МОДА

Роздивлялася бабуся
Гардероб онучки Люсі...
Блузочка, спідничка «міні»...
– А це що за мотузочки?
– Та це ж... трусики-бікіні! –
Хитра дівка мружить очки...
– Подуріли, внучко, люди!..
От колись була «бекіна»:
Як одягнеш – тепло в груди,
В поясницю ще й в коліна!..
В тій «бекіні» в жнивну пору
В голови під самим носом
Я виносила з комори
По півпуда жита й проса!..

НЕЩАСЛИВИЙ ПІВЕНЬ

Щойно Когут на роботу –
А сучки несучки
Довкіл нього біля плоту
Вже збились до кучки...
Топче Півень – летить пір'я!..

Сів для одпочину...
Тут господар на подвір'я:
– Ах ти ж, сучий сину!..
Ніж до шиї – репетує,
Од злості трясеться ...
Щодня Півника мордує:
Чом той... не несеться?!
– Гузно маєш, наче в кури,
Дзьобаєш пашницю...
А з яечками халтуриш!..
І що ти за птиця?..
...Притягнув наледве крила
В повітку, до хати...
– Куд-кудах! – Куріпка мила...
І давай клювати:
– Дітки-ціпоньки без проса,
А йому байдуже!..
І клює, клює й розносить
Квочка осоружна!..
Бос довбе щодня і лає,
Аж болить печінка...
А додому причвалаєш –
Додовбує жінка

БЕЗЗУБИЙ СИНОК

– Купи мені шоколадку! –
Верещить малюк.
– В тебе глисти, – мовить татко. –
І зубам каюк!..
Тага хап – синок за руку
І за палець... кусь!..
– Бачили таку зміюку?! –
Скривився татусь...
Перехожа громадянка
Мовила:
– Пусте...
Перекусить ще й горлянку,
Хай лиш підросте!

«ПОНТИ» НА БАЗАРІ

До бабусі «кент» підходить
У «прикиді» «класнім»...
Хоч голодний, зате модний...
І на вроду – красень!..
– Славний перець! – бабця мовить.
«Пацан»: – Без «базару»!..
«Кльові» «шмотки», «фейс» «понтівий»...
Обслужіть «на шару»!..
– Я про «перчик», що на грядці! –
Каже бабця ловка. –
«Гуляй вальсом», тунеядцю,
«Не кумар тусовки»!..
Геть, «ботан» і «недоучка»,
«Чмир», «фуфло» на таці!..
«Базар» знаю: «чуха»-внучка
Вчиться на філфаці!

«ПРИКОЛЬНИЙ» ДІДУСЬ

Вранці вбігла внучка Люся
В дідову кімнату:
– Чом печалишся, дідусю?..
Годі сумувати!..
Всім відомо: ти в нас – геній!
Підкажи-но краще,
Хто такий «товариш Ленін»?
– Ленін?.. Вождь трудящих!
Більшовик! Творець держави!
Злидарям – товариш!..
Дівка вигукнула:
– «Вау»!
Ну ти, діду, й «шариш»!..
– Твоя правда, внучко, – шарю...
Шарю спозаранку...
Піч ошарив і штандари,
Хлів, сарай, альтанку...
Знаю все: про Крупську й Кобу,
Про Свердлову Яшку...
Лиш не втямлю, де та кобра
Заховала пляшку!..

м. Біла Церква на Київщині